

THE
PRINCESS OF WALES
SARASWATĪ BHAVANA TEXTS
No. 64.

THE
VASISTHA-DARŚANAM

Edited by
Mahamahopādhyāya
GOPĪ NĀTH KAVIRAJA, M. A.

Published by
The Superintendent, Printing and Stationery,
Government Press, Allahabad

1936

Bhumika Vijayasuci Text, Visayanukramanikā,
Mudranidosah printed by Jai Krishna Das
Gupta Vidya Vilas Press Benares City, and
the rest printed by K B Pawagi at the
Hitchintak Press Ramghat Benares City

वासिष्ठदर्शनम्

‘एम. ए.’ ‘डी लिट्ट.’ इत्युपाधिवान्निना आग्नेयोपाह्वमित्थनलाल-
शर्मणा संकलितं तेनैव सम्पादितं च ।

—

THE

VASIṢṬHA-DARŚANAM

(*Compiled from the Yogavasīṣṭha Rāmāyana and
edited with Introduction, etc*)

BY

B. I. ATREYA, M. A., D. LITT.,
Asst. Professor of Philosophy,
Benares Hindu University Benares.

WITH

A Foreword by A. B. Dhruva, M. A. LLB.,
Pro-Vice-Chancellor, Benares Hindu University,

and

an Editorial Note by the General Editor

—

1936

श्रीयोगवासिष्ठ-महाराषाण-प्रतिपादित-सिद्धान्तात्मकम्

श्रीवासिष्ठदर्शनम्

'श्रीहरिप्रसाद मृत्तिह्रस्वाद युञ्ज-मेटाफिजिक्स'-श्रीमधुसूदनानन्द-
सरस्वती-शाङ्करवेदान्त'-पारितोषिकविभूषितेन

'योगवासिष्ठ-वैण्ड-इट्स-किशांलोकी'-योगवासिष्ठ-वैण्ड-मांडनं पंडित-
'पत्नीमेन्दस-भाऊ-इण्डियन एजिज'-श्रीगङ्गाचार्यका माया-
वाद'-श्रीवासिष्ठदर्शनसारा'दिव्यवाक्य रचकित्त

श्रीकाशीस्थहिन्दुविश्वविद्यालये प्राच्यप्रतीच्यदर्शन-मनोविज्ञानाध्यापकेन

एम. ए., बी. लिट्.-इत्युपाधिधारिणा-

आत्रेयोपाह्वेन श्रीभीखनलालाकृपेन

सङ्कलितम्

सत्यं शिवं सुन्दरम्

युक्तियुक्तमुपादेयं वचनं बालकादपि ।
अन्यत्तृणमिव त्याज्यमप्युक्तं पद्मजन्मना ॥ १ ॥
योऽस्मत्तातस्य कूपोऽयमिति कौपं पिवत्यपः ।
त्यक्त्वा गाङ्गं पुरःस्थं तं को नाशास्त्यतिरागिणम् ॥ २ ॥
अपि पौरुषमादेयं शास्त्रं चेद्युक्तिबोधकम् ।
अन्यत्त्वार्षमपि त्याज्यं भाव्यं न्यात्यैकसेविना ॥ ३ ॥
एतच्छास्त्रघनाभ्यासात्पौनःपौन्येन वीक्षणात् ।
परा नागरतोदेति महत्त्वगुणशालिनी ॥ ४ ॥
बोधस्यापि परं बोधं बुद्धिरेति न संशयः ।
जीवन्मुक्तत्वमस्मिन्स्तु श्रुते समनुभूयते ॥ ५ ॥
(श्रीयोगवासिष्ठे २।१।३, ४, २, ३६; ३।१।३, १५)

To

My Revered Teacher

Prof. A. B. Dhruva, M.A., L.L. B., I E. S (Retd.),

Ex-Principal, Central Hindu College,

Pro-Vice-Chancellor, University Professor of Sanskrit

and Director of Sanskrit Studies,

Benares Hindu University

यद्यदासाद्यते किञ्चित्केनचित्कचिदेव हि ।

स्वशक्तिसंप्रवृत्त्या तल्लभ्यते नान्यतः क्वचित् ॥

(यो० वा० ५।५३।१३)

प्राज्ञं विज्ञातविज्ञेयं सम्यग्दर्शनमाधयः ।

न दहन्ति वनं वर्षासिक्तमग्निशिखा इव ॥

(यो० वा० २।१।४१)

Editorial Note.

The following pages represent an attempt, made perhaps for the first time in the history of the work, to sum up the philosophical teachings of the *Yogavāsistha Rāmāyana* in a consistent and systematic manner. The earlier attempts of Abhinanda (900 A. D.), Mahidhara (1600 A. D.) and others did not claim to be any more than abridged redactions of the text, but to Professor Atreya belongs the credit of presenting briefly the philosophy of this unique treatise in the language of the original text, with the topics arranged in logical sequence.

A survey of the old religio-philosophical literature in Sanskrit would seem to indicate that the *Yogavāsistha Rāmāyana* was once one of the most widely read books in the country and that it greatly influenced general philosophical thought. Though a Vedānta work of the highest order it has a place of its own in the history of Indian spiritual philosophy and cannot be described in any sense as affiliated to the school of thought associated with the name of Śāṅkarāchārya. It is unfortunate that a work of such monumental grandeur, the like of which is hardly to be met with even in Sanskrit literature, should have been allowed to remain obscure and

neglected so long. It may be hoped that interest in the study of *Yogasāstra* will again be revived and that the pre-ent looklet will then serve as an humble introduction to this study.

Government Sanskrit College, }

Benares. }

Dec. 7, 1905. }

Gopinath Kaviraj.

Contents.

	Pages
1. FOREWORD	[1—5]
2. PREFACE	i—ii
3. INTRODUCTION	3—95
4. भूमिका	(१)—(७)
5. विषयसूची	[१]—[१९]
6. श्रीवासिष्ठदर्शनम्	१—२७८
7. विषयानुक्रमणिका	[१]—[२२]
8. मुद्रणदोषाः	[१]—[११]

Introduction.

Chapter I

	Pages
The Place of <i>Yogarāsishtha</i> in the Philosophical Literature of India	1

Chapter II

The Probable Date of Composition of <i>Yogarāsishtha</i>	11
---	----

Chapter III

A Brief Outline of the Philosophy of <i>Yogarāsishtha</i>	20
--	----

Chapter IV

The Stories of <i>Yogarāsishtha</i>	33
--	----

Chapter V

The Method of <i>Yogarāsishtha</i> and need for proper abridgement	74
---	----

Chapter VI

Analysis of the Contents of <i>Vasishta-darśanam</i>	84
---	----

FOREWORD

By

Principal A. B. Dhruva, M. A., L. L. B., I. E. S. (Retired)

I commend to every earnest student of Vedānta this book of Selections from the *Yogavastū* which have been carefully and lovingly gathered and classified by my friend Dr. B. I. Ātreya.

The *Yogavastū* or 'The Philosophy of Life (*yoga*) preached by Vāstī (to Rama)' is an important landmark in the history of Indian Philosophy. Like certain *Upanisads*, the *Gūthas*, the *Jātalas* and the *Purānas* it combines poetry with philosophy to the distinct advantage of both: its philosophy gains in vitality and persuasiveness and its poetry in suggestiveness and dramatic value.

The object of this book of Selections, however, is to disentangle the philosophy of *Yogavastū* from its poetic paraphernalia so as to enable the student of Indian Philosophy to view it at a glance and estimate its proper worth.

Like the *Bhagavadgītā* the *Yogavastū* endeavours to solve the problem of *jñāna* versus *karma* but it does it in a manner which is very different from its great predecessor. While the *Bhagavadgītā* lays bare the spiritual principle which alone matters in

the solution of problems of life, and thus exposes the error of confounding the moral with the physical, the *Yogārāsishā* denies the existence of the external Reality altogether and regards *karma* not as antithetic to *jñāna* but as a form of *jñāna* itself. Or, to put it in another way, while the *Bhagvadgītā* reveals the principle of Duty which underlies *jñāna* and *karma*, the *Yogārāsishā* investigates the nature of Reality and in reducing it to *jñāna* denies the possibility of *karma* being anything other than *jñāna* in its ultimate nature.

Primarily and in its origin, the *Yogārāsishā* is not a work on the theory of Reality but on the practice or Way of Life (*Yoga*) and this fact is duly recognised and appreciated by Vidyaranya whose *Jīvan-mukti cireka* is largely based upon *Yogārāsishā*. Yet its ontology has attracted more attention of the general reader than its sketch of spiritual life. The reason is obvious.

The conception of Reality put forward in the *Yogārāsishā* is so challenging to Common Sense that the common man feels staggered by its bold Idealism. But if he lifts himself up into the higher atmosphere of spiritual life, he will find that the intellectual Idealism of the *Yogārāsishā* is a necessary corollary or implication of that life. Man's universe is not the same as that of his zoological predecessors. Similarly,

the God-saturated man has a universe which is different from and which sublates that of the common man. When, therefore, one enters the higher plane, the denial of external Reality as it appeared to Common Sense is a logical necessity.

This extraordinary adventure of thought is supposed to indicate the influence which Buddhism exercised on Brahmanism during the centuries which lie between Nagarjuna and Gaudapada. But, it should be remembered in this connection that it was an age of Mahayana Buddhism, or, as it is appropriately called, 'Sanskrit Buddhism', in which the language of the Brahmanas had replaced Pali of the Buddhists, and not a few of the Buddhist teachers had been originally Brahmanas, with the result that Brahmanism influenced Buddhism enormously in that age, rather than vice versa. In view of these general considerations, it may be well presumed that the *Vijñāna-vāda* in the *Yoga-vāsiṣṭha* was not borrowed from the Buddhists. There is a radical difference between the *Vijñāna-vāda* of the Brahmanas and that of the Buddhists—a difference as great as that between 'pūrṇa' and 'śūnya' (full and empty), 'nitya' and 'anitya' (eternal and changing), 'eka' and 'bahu' (one and many) Moreover, there is direct evidence to show that the Buddhists had borrowed some of their tenets from Brahmanas. For example, the word 'samcṛiti' of Mahayana Buddhism

was *atarana* of Vedānta and would be meaningless unless there were Reality which was covered or obscured. Possibly the word *samṛiti* was suggested by the word *apocrius* of the Upaniṣad text

हिरण्यमेव पात्रेण सद्यस्यापिहितं मुद्रम् ।

तस्य दृपन्नपात्रेण सद्यश्चायं दृश्ये ॥

Again it is undeniable that *nama rūpa* of the Buddhist chain of causes first occurs in the Upaniṣads. Moreover in the *Ātharvashūk* where the question of the subjectivity of Matter is discussed the word used in connection with it is *śarāṃmana* (*śarāṃkhana*) which at once reminds us of the older text of the Upaniṣad 'वाचारात्मण विज्ञाते नामधेयं सृष्टिरेवेव सयम्' on which Śaṅkara bases his famous theory of the unreality of the external world.

We should bear in mind however that the *Ujānataśāstra* both of the Buddhists and the Vedāntins begins *hronanāśo mūlānātha* that of their theory is such as *Āśāngī* and *Śāṅkara*. The *śāstrīyas* were only exponents or teachers and not originators of their systems. As a matter of fact the history of Indian Idealism goes back to the dim past preceding and following the century in which *Gautama Buddha* lived and taught. The Buddhist *Ujānataśāstra* was known as *Prājñāpāraśāstra* and its predecessor was the *Ujānataśāstra* or *Brahmaśāstra* of the Upaniṣads.

Closely connected with this is the question of the date of the *Yogavāsistha*. A weighty contribution has been made by Dr. Ātreya in the Introduction towards the solution of this problem. He is of opinion that "We may place it after Kālidasa and before Bhartṛhari, i. e., somewhere in the 6th century." As Dr. Stscherbatsky has observed, "Prof. Ātreya has brought the problem very near to its final solution."

Before I conclude this Foreword, I would express a wish: just as Prof. Ātreya has extracted the Philosophy of the *Yogavāsistha* from its poetry, would not some enthusiastic scholar or publisher separate its poetry from its philosophy and publish it as a companion volume?

A. B. Dhruva.

Preface.

Śrī Vāsiṣṭha-Darśanam was completed in October 1927. It formed an Appendix to my thesis for the degree of Doctor of Letters (D. Litt.), submitted to the Benares Hindu University in July 1928. The thesis—“The Philosophy of Vasiṣṭha, as presented in *Yogavāsiṣṭha*”, which was very highly appreciated by the Board of Examiners, appointed by the Faculty of Arts of the University for the purpose, has not yet been published for want of funds. A great demand has, however, been made for its publication by those who have read my ten lectures on *Yogarūsiṣṭha* delivered before the Kashi Tattva Sabhā and published as *Yogarūsiṣṭha and Its Philosophy* (1932) and *Yogarūsiṣṭha and Modern Thought* (1934). Encouraged by the appreciation which these booklets have received from great scholars, both Indian and European, I have now made up my mind to publish larger volumes on the subject, to which I have devoted a great deal of my leisure. Here is the first of the contemplated volumes. The second, *Yogarūsiṣṭha aur uske Siddhānta* (Hindi) and the third, *The Philosophy of Yogarūsiṣṭha* (English) are in the press. The present volume *Śrī Vāsiṣṭha Darśanam* is in Sanskrit with an Introduction in English. It is meant for those who

may wish to make themselves acquainted with the philosophy of *Yogavāsīṣṭha*, in its original, sweet and beautiful language, the charm of which eludes translation, but have not the time and intention or patience to go through the voluminous work of "thirty two thousand stanzas". Herein I have collected and *systematically arranged* about 3000 stanzas of *Yogavāsīṣṭha* containing the essential principles of the entire philosophical outlook of the valuable work which was undeservedly neglected hitherto by the orientalisists. On the margin of each śloka or line, I have mentioned the place in the original work from where it has been picked up. The three numbers refer to the *prakaraṇa*, *sarga* and *śloka* of *Yogavāsīṣṭha*, published in two volumes by the Nirnayasāgar Press, Bombay. I am very grateful to Principal Gopinath Kaviraj, M. A., Principal, Govt. Sanskrit College, Benares, for having encouraged me in this work and for having included it in the Prince of Wales Saraswati Bhavana Texts edited by him. My thanks are also due to my pupil and friend, Mr. Narayan Vishnu Joshi, M. A. who helped me in correcting the proofs.

Hindu University, }
Benares.

B. L. Atreya.

Introduction.

Chapter I.

The place of *Yogavāsisṭha* in the Philosophical Literature of India.

Śrī Vāsisṭha-darśanam (the Philosophy of Vasiṣṭha) is an attempt to place before the modern world in a systematic form the philosophical doctrines embodied in an ancient work, *Yogavāsisṭha*. *Yogavāsisṭha*, also known as the *Mahārūmāyaṇa*, the *Arṣarūmāyaṇa*, *Jñāna-vāsisṭha*, *Vāsisṭha Rāmāyaṇa* or simply as *Vāsisṭha*, is a voluminous Sanskrit work which is widely read, in the original as well as in vernacular translations, by the seekers of self knowledge throughout India. It is the Bible of those who seek for Peace and Liberation, as the *Rāmāyaṇa* of Tulsī Das and the *Bhāgavata* are for the devotees and the *Bhagavadgītā* for men of action. Thousands of men and women from the lowest to the highest grade of culture find solace in the study of this wonderful work, which contains many stories in which even children may find pleasure, and philosophical speculations which the brightest intellect may find difficult to comprehend. In grandeur it may be compared to the great Himalayas which, being situated on the

earth, are within the reach of all, yet whose lofty peaks baffle the attempts of even the most earnest expedition. Men of all tastes, literary, religious or philosophical, find interest in it. It is really one of the wonders that the mind of India has produced in its literature, and surely the best companion for one who is anxious to realise Cosmic Consciousness and to live on the heights of spiritual Peace, where the best and the noblest men of India have always aspired to stay. All who have had the fortune of studying *Yogacūṣiṣṭha* share this view, and others who will study it earnestly will not differ much.

Svāmi Rāma Tīrtha, one of the greatest saints of modern India and a great Vedantist, said in one of his American lectures, "One of the greatest books, and the most wonderful according to me ever written under the sun, is *Yogacūṣiṣṭha* which nobody on earth can read without realising God-consciousness" (*In the Woods of God-realisation*, Delhi edition, Vol. III, p. 295). Dr. Bhagwan Das, an erudite scholar of Indian thought, writes in the Prefatory Note to his *Mystic Experiences*: "The *Yogacūṣiṣṭha*, a Sanskrit work, in thirty-two thousand *ślokas*, or sixty-four thousand lines, is highly honoured among Indian Vedantins for its philosophy and its hints on practical mysticism, as also for literary

beauty and poetry. The saying about it, among the Vedantins, is that it is a work of the *Siddhācsthā*, i. e., for the philosopher-yogi, who, having mastered the theory, is passing on to the practice of it, while the other well-known works, even the *Gītā*, the *Upanishads*, and the *Brahmasūtras*, are works of the *Sādhanācsthā*, i. e., for those who are yet trying to master the theory." Lala Baijnath, in his Introduction to the *Hindi Translation of Yogavāsishtha*, writes: "On the Vedanta philosophy, there has not, up to this time, been written any other work, so big, and expounding the doctrines with so many stories, illustrations and arguments, as *Yogavāsishtha*. All will agree, when it is said that by the study of this work alone, even the most passionate and worldly minded will become dispassionate and will gradually realise peace within." (*Yogavāsishtha Dhāṣṭikā*, Vol. II, *Bhūmikā*, p. 7). He further says, "It is the crest-jewel of all the works on the Vedanta, and no aspirant of liberation can afford to neglect it." (*Ibid*, Vol. I, *Bhūmilā*, p. 4).

The author of *Yogavāsishtha* himself was quite confident of the uniqueness, greatness, effectiveness and beauty of his own composition, and has given expression to his opinion in several places in the work. Here are some of his statements: "It is a composition in thirty-two thousand verses containing beautiful

similes and metaphors (II. 17. 6). It is written in a very intelligible style, ornamented with literary beauties, and full of illustrations in support of the doctrines expounded. (II. 18. 33) Having studied, understood and realised its philosophy, one does not stand in need of any other performance for liberation. (II 18. 35). Having learnt the method of liberation expounded in this work, even a child comes to realise the Self (VI b 215. 6). It brings all sufferings to an end, and gives a unique consolation to the heart (II. 10. 9). It leads one to the state of highest bliss which is beyond pleasure and pain (II. 10 7) He who studies it daily comes to realise God-consciousness (III. 8 13), and becomes liberated even while living this life (III. 8. 15). With the help of this work one crosses over the ocean of misery (I. 2. 14). It is really a store of wisdom, and contains all that is best anywhere (III. 8. 12)."

The greatness, authoritativeess and value of *Yogarūsiṣṭha* are also evinced from the influence it has had in the history of Indian thought. A comparative study of *Yogarūsiṣṭha* with *Vākyapadīya* and *Vairagya Śāntaka* of Bhartṛhari, with the *Māndūkyā-lārikās* of Gaudapada, with *Vīśvachūḍāmaṇi*, *Apar-alsānubhūti*, *Śāntāśokī*, etc. of Śaṅkarācharya, and with *Mānasollāsa* of Sureśwaraacharya will clearly reveal the

influence which *Yogavāsīṣṭha* has exercised over these illustrious thinkers of the Advaita school of thought. About ten centuries ago, in the first half of the 9th century A. D., the huge work was summarised into a *Laghu Yogavāsīṣṭha* by Gauda Abhinanda of Kashmir. Since then it has become very popular and has inspired many writers on Yoga and Vedānta. Vidyāranya (Mādhavāchārya), a well-known writer of the first half of the fourteenth century, must have considered *Yogavāsīṣṭha* as a book of great authority, for he quotes it very often in his famous and widely read work, *Pañchadaśī*, and his *Jīvanmukti-riceḷa* is chiefly based on it, containing no less than 253 ślokas of it in support of its own thesis. *Yogavāsīṣṭha* has also been quoted in many other works, some of which are *Bhaktisāgara* of Nārāyana Bhatta (Vide Winternitz: *Geschichte der indischen Litteratur*, Vol. III, p. 443 note), in *Haṭhayoga-prudīpikā* (IV. 15, 22, 23, 56 and 61), *Rāmāgītā* (*Samūddhi*, 17, 23, 31, 32, etc.), *Vedānta-siddhānta-muktāvalī* and *Vijñānāmṛita* etc.

A careful study of the *Minor Upanishads* will reveal that a number of them are wholly or partially composed of ślokas selected *verbatim* from *Yogavāsīṣṭha*. (Vide our Paper—“*Yogavāsīṣṭha* and some of the *Minor Upanishads*” published in the *Princess of Wales Saraswati Bharana Studies*, 1933). All the six

chapters of the *Mahā Upanishad*, except the first which is a small introductory chapter in prose, which contain no less than 535 ślokas, all the five chapters of the *Annapūrṇā Upaniṣad*, (337 ślokas) but the introductory portion (17 ślokas), the whole of the *Āśī Upaniṣad*, the main portion of the *Muktika Upaniṣad*, the fourth Chapter of the *Varāha Upaniṣad*, 50 ślokas of the *Sannyāsa Upaniṣad*, 18 ślokas of the *Sūndilya Upaniṣad*, 10 ślokas of the *Yājñuralkya Upaniṣad*, 3 ślokas of the *Yoga Kundali Upaniṣad* and one śloka of the *Paingala Upaniṣad*, are taken *verbatim* from *Yogacūṣiṣṭha*. The section on Samadhi in the *Jābāladarsana Upaniṣad*, the whole of the *Tejobindu Upaniṣad*, stanzas 1 to 11 of the fourth section of the *Yogakīkhū Upaniṣad*, 1 to 9 of the *Tripurātāpinī Upaniṣad* and 12 to 16 of the second part of the *Saubhāgyalākṣmī Upaniṣad*, when compared with *Yogacūṣiṣṭha*, clearly reveal its influence, if not direct borrowing from it, as in the case of the former group of *Upaniṣads*.

1 All these facts clearly indicate that *Yogacūṣiṣṭha* is one of the most important works of Indian Philosophy, and that in the history of Indian thought it has stood on equal footing with the *Upaniṣads* and the *Bhagavadgītā* for the last one thousand years at least.

Yet it is very strange that this important work

has been very much neglected by oriental scholars. There is, for example, not a single paragraph on the philosophy of *Yogavāsishtha* in the two admirable volumes of Prof. Radhakrishnan's *Indian Philosophy*. Prof. Das Gupta has not even mentioned the name of *Yogavāsishtha* in his first volume of *A History of Indian Philosophy*, where he devotes a long chapter to the philosophy of Gaudapāda and Śaṅkara whose works were written much later than *Yogavāsishtha*. The learned author, it is gratifying, has, however, although not at the right place in the "History of Indian Philosophy", devoted a chapter to the philosophy of *Yogavāsishtha* in his Vol. II. There is no mention of the name of *Yogavāsishtha* in the otherwise very excellent *Bibliography of Indian Philosophy* prepared by Prof. Vasudeva Abhyankara Shastri and appended to the *Sarva-darśana-saṅgraha* edited by him and published in the Bombay Government Oriental (Hindu) Series. There was hardly any work in any language dealing with the philosophy of *Yogavāsishtha* in a systematic, exhaustive and clear manner, from which a modern reader could have an exact idea of it, before the three small works of the present writer—*Yogavāsishtha and Its Philosophy*, *Yogavāsishtha and Modern Thought* and *Vāsishtha Darśanam* appeared recently.

It is due to this paucity of literature on *Yoga rasistha* that there prevails a great deal of ignorance and also of misunderstanding about the nature of the work. Dr Winternitz, Dr Farguhar and Prof Radha Krishnan (Vide *Geschichte der indischen Litteratur* Vol III p 443 *in Outline of Religious Literature of India* p 228 and *Indian Philosophy* Vol II p 452 footnote) have all regarded *Yoga rasistha* as a religious (sectarian) work as differentiated from philosophical. This view will be exploded after a careful study of the work. It is a purely philosophical work written in a popular but literary style. It is in no way inferior to many works which are usually accepted as philosophical by the students of Indian Thought.

Chapter II.

The Probable date of Composition of *Yogavāsishtha*.

The tradition about *Yogavāsishtha* is that it was composed by Valmiki, the reputed author of the *Rāmāyaṇa*. But there are obvious difficulties in accepting this view about the current *Yogavāsishtha*. There is a close resemblance between the philosophy of this work and that of the Madhyamika and Yogācāra schools of Buddhism. There is also a mention of the names of "Vijnāna-vāda" "Śūnya vāda" and "Madhyamika" etc. in the work (V 87. 18-20; III. 5. 6). This cannot be explained away as a mere interpolation, as the philosophy of the work would not remain what it is without the admixture of idealism and nihilism of the later Buddhism in it. The present work, *Yogavāsishtha*, could not, therefore, have been composed earlier than the close of the fifth century A. D. This conjecture is strengthened by the presence of the idea of a "Cloud-messenger" in VI. b. 119. 2-5 of *Yogavāsishtha*, where the famous lyric of Kalidasa is beautifully summarised in three stanzas which contain some of the expressions of Kalidasa. The first chapter of the current *Yogavāsishtha* also indicates that this work is the outcome of many recensions of

an earlier work of Vālmiki, which may be the nucleus of it, but which is very difficult to identify now. From the Anuśāsana Parva of the *Mahābhārata*, indeed, it appears that there did exist some work containing the views of Vasistha which he had learnt from Brahmā (Compare MB, Ann, VI. 5-9 with YV, II. 10).

The few modern scholars who have written anything about the date of *Yogarāsishtha*, have placed it at a very late date. Dr J. N. Farquhar thinks that it was composed in the 13th or the 14th century (*Religious Literature of India* p. 228); Prof. Shiva Prasad Bhattacharya thinks that it was composed in the 10th to 12th centuries (*The Proceedings of the Madras Oriental Conference*, p. 554) Such a view cannot be accepted for the following reasons :—

1. By the time of Vidyāraṇya (early 14th century) the work had become an authority. He quotes it at many places in *Pañchadaśī* and his *Jīvanmuktī-rīcaka* is mainly based on it. Prof. Bhattacharya seems to be ignorant of this fact, for he says, "No writer or scholast on Indian philosophy earlier than Vijnānabhikshu seems to use it as an authority (*The Proceedings of the Madras Oriental Conference*, p. 549)

2 By the middle of the 9th century, the huge work, *Yogarāsishtha*, consisting of about 32000 stanzas,

was summarised into a *Laghu Yogavāsishtha* or *Yogavāsishthasūtra* of some 6000 stanzas by Gauda Abhinanda of Kashmir. This fact is accepted by Dr. Keith (*Catalogue, Bodleian Library, MS 840*) and by Dr. Winternitz (*Geschichte der indischen Literatur, Vol. III. 444*) Manuscripts of this work are found in all important libraries. It was published by the Nirānaya-sāgar Press, Bombay, in 1887. Prof. Bhattacharya was not aware of this fact even, when he wrote, "The *Laghu Yogavāsishtha* or *Mokshopāyasūtra* which presupposes the bigger work... is a work in 92 verses by a Bengali writer ... named Abhinanda who is thus to be distinguished from the famous Gauda Abhinanda of Kashmir" (*The Proceedings of the Madras Oriental Conference, p. 553 foot-note*).

Dr. Winternitz has argued: "There is an abbreviated edition, *Yogavāsishtha-sūtra* of Gauda Abhinanda who lived in the middle of the 9th century. The *Yogavāsishtha* must be older. As Śāṅkara does not mention the work, it is probably written by one of his contemporaries" (*Tr. G. I. L., Vol. III, p. 444*). There seems to be no strength in this argument, and this view fails to see how it could be possible for such a huge work to have been composed, become famous, studied and summarised within a few decades, in the age of manuscript publication and slow communication, bet-

were the times of Śankara (820 A D) and Gaudapada (About the middle of the 9th century"—Konow *Kaṭapuramañjarī*, HOS Vol IV, p 197)

Prof Bhattacharya has argued "The reference to the school of Vedānta philosophy as the 'Vedāntins' or 'Vedāntavādins' would take us to the time of the great Śankarācharya" (*The Proceedings* p 552) The word 'Vedānta' is very old. It occurs in the *Mundaka* (III 2 6) and the *Śvetāvatara* (IV 22) *Upanishads*. There is sufficient indication in the *Mandukya Upanishad* (II 31) of Gaudapada that there did exist even long before Śankara thinkers who expounded the philosophy of the Vedānta. There is no reason why they should not have been called 'Vedāntins' or 'Vedāntavādins'

On the other hand there are some grounds to hold that *Yogavasīṣṭha* is prior to Śankara 1. It is a work on Advaita philosophy, yet the technical terms of Śankara that have been used by all the post-Śankara writers on the Advaita philosophy, are quite unknown to the author of *Yogavasīṣṭha* (Vide our *Yogavasīṣṭha and Its Philosophy* p 12) 2. There is too much of admixture of Buddhist ideas in the thought of this work to be tolerated by a post-Śankara Vedāntist 3. The philosophy of *Yogavasīṣṭha* is in a nebulous form. It lacks in the fixed and clear-cut concepts of

Śankara and his followers 4 The author of *Yogavasīṣṭha* does not defend his philosophical position by arguments or by quoting the scriptures nor does he criticise others but the tendency of Śankara and his followers was quite opposed to this 5 From the time of Gaṇḍapāda and Śankara the Śruti has been regarded as the supreme and unquestionable source of the doctrines of Vedānta but we do not find this tendency or tenet in *Yogavasīṣṭha* For Vasiṣṭha Intuition is the ultimate source of all knowledge (III 42 15 III 19 16) and he would accept the 'reasonable' statement of even a child and would reject the 'unreasonable' statement of even the Creator (Brahma) (II 18 3) 6 A careful and comparative study of the poetical works of Śankara namely *Iśvarachandamuni Apārāksanubhūti* and *Satasolī* etc with *Yogavasīṣṭha* clearly reveals that Śankara was not only influenced by *Yogavasīṣṭha* but imbibed its philosophy thoroughly and composed many verses which are almost identical with the ślokas of *Yogavasīṣṭha* We have been able to collect more than a hundred such ślokas (vide our *Yogavasīṣṭha and Its Philosophy* p 12 13) Of the two *Yogavasīṣṭha* cannot be regarded as the borrower, as the technical terms of Śankara are conspicuous by their absence in it

A study of the *Kāśikās* of Gaṇḍapāda clearly re

veals that the Advaita philosophy that existed before the advent of Śaṅkara was more akin to the philosophy of *Yogavāsishtha* than to that of Śaṅkara and his followers. There is much that is common between the thought of *Yogavāsishtha* and of the *Kārikās* (vide our paper "Gandapāda and Vasiṣṭha" in the *Proceedings* of the Indian Philosophical Congress, Bombay). Now, of the two, we regard *Yogavāsishtha*, as the earlier for the following reasons. 1. Gandapāda refers to an earlier school of thinkers whom he calls "*Vedāntesu richa-lṣṇāḥ*" (II. 31), "*tattvacidāḥ*" (II. 34), "*buddhāḥ*" (IV. 88) and "*nāyālāḥ*" (IV. 98). The views referred to them are strikingly similar to those of *Yogavāsishtha*. 2. The *Kārikās* are not an independent treatise on the Advaita philosophy. They are a sort of commentary on the *Māṇḍūkya Upaniṣad* in accordance with a particular school of thought. On the other hand, *Yogavāsishtha* gives us a philosophy which Vasiṣṭha is said to have directly learnt from the the Creator and verified in his own experience, (V. II. 10). 3. The *Kārikās* represent a later phase of the Advaita school of thought, when it had become critical, hostile and polemical towards other schools of thought, whereas *Yogavāsishtha* represents the earlier phase, when it existed in harmony with its sister philosophies, looking at them from a higher point of view of harmony and synthesis.

(VI b 38 4, III 96 49-53, VI b 130 2, V 87 18-20) In this respect *Yogavasistha* is nearer to the *Upanishads* and the *Bhagavadgita* than the *Kautilas* and the works of Shankara and his followers are. With reference to this spirit of the work Prof. Bhattacharya has remarked 'The nature of the ideal and the temperament could not be thought in Buddhist India before the day of the Pala kings of Bengal' (*The Proceedings of the Madras Oriental Conference* p 551). A study of Bana's *Harsacharita*, however, will convince the reader that in the first half of the 7th century, such a mentality was an actuality in the Madhyadesa (now known as the United Provinces). We have simply to recall what Harsha saw at the hermitage of Divakara Mitra where the followers of all faiths were living in mutual love and regard. We have no need of going to the reign of the Pala kings of Bengal.

There is also a positive evidence to the effect that a philosophy like that of *Yogavasistha* did exist in India before the time of Sankara and Gaudapada. It is evident from two verses (III 47 and VI 4) of Bhavabhuti's *Uttara Ramacharita* and from the works of Bhartrihari—*Vakyapadiya* and *Vairagyasataka*. The term "vivarta" used by Bhavabhuti is found neither in the *Upanishads* nor in the *Bhagavadgita*. Gauda

pāda has not used it. Bhavabhūti could not have learnt it from Śaṅkara who came after him. It is a term used in *Yogarūsiṣṭha* and in *Vākyapādīya* of Bhartrhari. The similes used by Bhavabhūti in connection with the idea of "vivarta" are profusely used in *Yogarūsiṣṭha*. There seems to be no reason why *Yogarūsiṣṭha* could not have existed before Bhavabhūti.

This belief is very much strengthened by a comparative study of *Yogarūsiṣṭha* with *Vākyapādīya* and *Vairāgyasāhita* of Bhartrhari. There are some verses common to them (Vide our *Yogarūsiṣṭha and Its Philosophy*, p. 16 footnote). The main reason why we hold that *Yogarūsiṣṭha* is prior to Bhartrhari is that the doctrine of "Śabda Brahma" which is the main theme of Bhartrhari's *Vākyapādīya* is unknown to *Yogarūsiṣṭha*. It is a doctrine which should have been mentioned in *Yogarūsiṣṭha* at many places, had its author been acquainted with it. Bhartrhari is believed by modern writers to have died in 650 A. D. *Yogarūsiṣṭha* must have existed before him. It has already been said that it must have been composed after the time of Kālidāsa. Hence we may place it after Kālidāsa and before Bhartrhari, i. e. somewhere in the 6th century A. D.

This view of ours has been accepted by some of the greatest Orientalists. Dr. Keith writes in a

letter, "It seems clear that you have proved it before Śankara's date, and there seems to be a good case for placing it before Bhartrhari." Dr. Winternitz writes, "The arguments for your date of *Yogavāsishtha* are certainly deserving of most earnest consideration and I shall have to return to them for the English version of Vol. III of my *History of Indian Literature*." Dr. Schröder writes, "I am inclined to congratulate you on your having proved that *Yogvāsishtha* is earlier than Śankara and possibly even Gaudapāda." Dr. Stchertratsky writes, "Prof. Atreya has brought the problem very near to its final solution."

Chapter III

A brief outline of the Philosophy of Yogavāsīṣṭha.

The author of *Yogavāsīṣṭha* presents to us the doctrines that Rāmachandra, the hero of the Rāmāyana, is supposed to have been taught by his preceptor, Vasiṣṭha. Rāmachandra, while still a boy, begins to reflect on the nature of things and finds them unsatisfactory, irrational, transitory and illusory. As a consequence, he is overpowered by pessimism. Rāma's father having been informed of his son's mental condition, calls him in the presence of Vasiṣṭha before whom Rāmchandra gives vent to his thoughts and feelings thus :—

What use is there of our living here when we are all born to die ? Life is momentary and lastly passes away. It is a doll in the hands of death. Our mind is so restless that it never finds lasting repose in anything. Our desires are insatiate and always jump from one object to another. The body is an abode of disease and suffering. Childhood is beset with want of strength and wisdom. Youth, in itself evanescent, makes our minds polluted. In youth we become slaves to the beauty of women, which appears charming only for a shortwhile, but soon turns out

destructive of health and happiness. There is none whom old age does not overcome. Our existence is a mere mockery. Our enjoyments are the source of our own pain, and our desires and ambitions allure us to our ruin. Our own senses are our enemy. The splendour of all objects is ephemeral. Thus there is nothing in life in which a sensible man can find solace. "I, therefore, want to know if there is any state of existence attainable, which is above the sufferings and sorrows of life."

Having heard all this, Vasiṣṭha began by telling Rāma that true and lasting happiness which every man seeks for does not result in the things of the earth. Objects of our enjoyment appear to be pleasant only when we have a desire for them. But there is a real pleasure, joy or happiness which is felt when there is no desire for any object in our mind, it is the abiding bliss belonging to the very nature of our Self, for which we have to go nowhere outside. It is on account of the ignorance of the Self and consequently of the false knowledge of the world that we suffer from all sorts of pain. But there is a way out of this wrong vision, and it consists in the right investigation into the nature of the Self and the world.

Before one starts to acquire anything, one must be convinced of the fact that the sole determining factor

in any achievement is one's own exertion. Those who vainly depend upon fate for getting the desired objects and so neglect self-effort, are their own enemy. They depend upon a thing which neither exists nor does anything. For fate is a nonentity. Our fate is nothing but the inevitable consequence of our own already accomplished efforts. Actions performed by us in the former life determine our destiny in the next. So, the so called fate can be easily overcome by our present efforts. For, of the two influences, the present is naturally superior to the past, because the past has already been determined, but the present is still under our control.

There are four preliminary requirements which a man desirous of knowing the Self should have in order that he may easily succeed in his efforts, namely, Contentment, Peace of Mind, Association with the Wise and Rational Investigation. Of these, the last is the most important. For, by no other way, does one directly come to the knowledge of the truth than through one's own thinking and experience. In fact, there is no other means of knowing the Self than our own intuition, without which we can have no conception of it.

The fact of knowledge, according to Vasistha, presupposes that behind the variety and plurality of objects

perceived in the world, there is an all embracing Unity. All relations presuppose some identity behind the related things. And knowledge, specially, can have as its object only that which is homogeneous with it in nature. Consequently, all objects along with the perceiving subjects, are modifications of an all inclusive Consciousness, Brahman

The objective world is a manifestation of mind. It is a system of ideas, a display of mentation. Everything is a creature of mind as the dream objects are. It is evident from the fact that the yogis do not experience anything at all when they bring their mind to rest. Time is a relation of succession of one idea after another. It is also a product of mind's imagination and is relative to the flow of ideas. Space is also a relation of co-existence of ideas, and so, is relative to the activity of the mind. The stability, fixity and regular order of the world are also, like those of the dream world, due to the imaginal activity of the mind.

On this view, there is little or no difference between the real (waking) world and the world of dream, with regard to the quality of their contents. Both are alike in nature, and as long as each lasts, it gives us the same sense of reality and stability as the other.

Every individual knows and perceives what is within his own mind. No mind perceives aught but its own

ideas. So the world-appearance has arisen in every mind individually; and every mind has the power to manufacture and change its own world. But Vasiṣṭha is not a mere subjective idealist. He admits the plurality of minds and also a common world of experience, which in its original form is an ideal construction in the Cosmic Mind which he calls Brahmā. Both these views are reconciled by him thus: The ideas manufactured in the mind of Brahmā are the common objects of experience to us all, although in our own minds they enter as our own ideas. And every mind, being the manifestation of the same Cosmic Mind, is capable of representing within itself other individual Minds also as ideas within itself. The common ideas of us all give us the appearance of a common world.

There is another very interesting aspect of Vasiṣṭha's idealism, namely, that there are worlds within worlds *ad infinitum*. Whatever is thought of by the mind, be it cosmic or individual, becomes, in its own turn, a centre of imaginative activity, i. e., a mind, the creator of its own objective world. In every universe, thus, are contained millions of other worlds, and this process goes on *ad infinitum*.

All the objective worlds are not, however, of the same nature and contents. Some of them are probably entirely similar, some partially similar, and others are

quite different from one another. But every world-evolution is followed by an involution. The evolution of an objective world within a mind proceeds in the same way as in a dream. The dynamic force behind the manifestation of all objects in the world is Desire. Imagination actuated by a desire assumes the forms of objects of enjoyment, on the one hand, and of the sense-organs and the body on the other. Involution of a world experience sets in when the desire to enjoy objects ceases to operate.

This standpoint of idealism saves us from many false conceptions regarding our life. Death is one of them. In death there is nothing really to be afraid of. Even if death could bring about the total dissolution of a person, it would be a desirable consummation, for, in that case, death would mean the cessation of all sorrows and sufferings. But, in reality, such a total extinction of the personality does not occur. Souls bound to their desires are led from one body to another in endless succession, and death is only a change of experience. A body being dead, the vital airs (*prānas*) leave it and float in the atmospheric air, with the seeds of desires that have yet to fructify within them. Then, having recovered from the state of insensibility produced by death, after some time, the minds of the dead begin to experience various kinds of

other worlds in accordance with their respective desires, beliefs and merits. Having enjoyed the bliss of heaven or the torments of hell, deserved by them, they are again attracted to this world on account of their previous *karmas* and unfulfilled desires. It is only those persons who have realized their identity with the Absolute Reality and have become liberated in their life that, having given up their physical body, do not undergo any further experience of the world, because all their desires having been given up, they have no desires to fructify. After the death of their physical bodies, they attain the state of Nirvāna, which means the total extinction of separated individual existence. They merge in Brahman, the Absolute Reality, which is the *Self* of us all. Death thus does not mean the total extinction of everything within us. It is only the dissolution of the physical body that is brought about by death. Death is a change in our world-experience due to our desires. It is also possible, according to Vasīṣṭha, for us to conquer death to a great extent. Death does not easily approach those who keep themselves above sorrows, cares and anxieties; who are not slaves to their changing moods and passions. Those who are pure in heart and character can live as long as they like.

As minds, we have got a tremendous power at our command. Whatever the mind thinks of and believes

intensely comes to happen. The mind is the seed of the world and the nave of the wheel of life. Creation and dissolution are the rising and setting of its activities. Every individual mind is the master of its destiny and the maker of its body and circumstances. There is no other agency but our own mind that gives us our desired objects. The Mind creates the body from its own imagination, and can change the form of the body by its own intense and repeated imagination. It can cure all the physical ailments of the body by its harmonious and healthy thoughts, because all physical disorders have their origin in mental disorder, according to Vasistha. It is in the power of every one to continue well and young as long as one wills to do so. For, whatever the mind determines to experience no other agency can withstand. Bondage and freedom are also the states of mind and are determined by it. Bondage or suffering is due to our wrong belief that we are finite beings. Freedom from ignorance and wrong beliefs, and the conviction of our being one with the Absolute Reality constitute Liberation. The Kingdom of Heaven and the Home of Happiness are within us. The moment we attain the peace of mind, the entire universe is changed for us.

It is one and the same mind that assumes various forms and is called by various names on account of its different functions. It is called *buddhi* (intellect),

when it knows something definitely; *ahankāra* (ego), when it assumes for itself a distinct individual existence; *chitta*, when it displays fickleness; *karma* (activity), when it is moved towards a desired end; *kalpanā* (imagination), when it thinks of some desired object; *vāsanā* (desire) when it longs for some object; *indriyas* (sense-organs), when it reveals external objects to the Self; and *prakṛti* (matter), because it creates objects out of itself. In fact everything that we know, is, according to Vasistha, a form of mind.

We have already noted that there are innumerable minds. They all have their origin in the Cosmic Mind. The latter has its origin in the Absolute Consciousness. From the Absolute Reality, which is like a calm ocean, the *Brahmā* (Cosmic Mind) spring up like a wave. The rise of the Cosmic Mind in the Absolute Consciousness is not due to any external agency, is not determined by any previous *karmanas*, and is not due to any purpose to be achieved. The Creative activity which manifests itself in the Cosmic Mind is inherent in the Absolute Reality. It works quite spontaneously. Before the rise of the Cosmic Mind the law of *karma* does not operate, according to Vasistha. Every creation is a new creation. The law of *karma*, however, begins to bind an individual the very moment he begins to live a life of separation and distinction from the reality as a

Whole But, however an individual may think himself to be separate from the Absolute, he is in reality ever identical with It, for he is a manifestation of Its Creative Power.

The Absolute and Its Creative Power, again, are not two realities. The Creative Power of the Absolute is ever identical with the Absolute. When the Power is active, it may falsely assume a separate reality for itself, but when it turns back to its Source, it merges therein and becomes undifferentiated. In that case the creation comes to an end.

It is very difficult to say anything about the essential nature of the Absolute. It is above all our concepts and categories which hold good in our experience. We cannot, for example, say whether the Absolute Reality is one or many; self or not-self; spirit or matter; conscious or unconscious. All that can be said about the Absolute, by those who have not yet directly realised It, is that It is the all-embracing and all-powerful Reality which manifests Itself in all things. It is the subtlest of the subtle and the grossest of the gross. It is that from which all things arise, that in which all things exist, and that to which all things return. It is the ultimate Self of us all.

The test of reality is eternal persistence. That which has a beginning or an end cannot be said to be

real. Nothing in the world is absolutely real according to this test of reality, for everything comes into existence and goes out of it. The Absolute alone is real. The world is only an appearance, a phenomenon. It is real *only relatively to the individual who experiences it and for the time when it is being experienced.* It is like a dream or a mirage.

In Itself, the Absolute Reality is above all changes, divisions, differentiations and relations. All these things are relative and fall within the Absolute. But the Absolute in Itself is free from them. It is *distinctionless, homogeneous Reality, which is Consciousness and Bliss through and through.* For the Absolute as such, there is no creation, no destruction; no bondage or freedom; no change, no evolution or involution. All these things are relatively real, but quite unreal from the point of view of the Absolute.

To realise the Absolute standpoint is the ideal for those who want to be free from the miseries of life and death. The only method of realising the *Ab-olute stand-point* is to know the Truth, and to live accordingly. This experience does not dawn upon any one through merely the grace of any god or teacher. No god or teacher can confer liberation on one who is not disciplined through his own right thinking. No renunciation of any kind of actions is required for the purpose. Knowledge is the only requisite for liberation.

But knowledge should not remain a mere belief; it should become a living experience. This can be done through constant practice (abhyāsa) in Yoga. Yoga in *Yogavāsishtha* means the method of freeing oneself from the misery of life and death. It consists in *Brahma-bhāvanā*—imagining oneself to be identical with the Absolute, *Manolaya*—merging the mind in the Absolute and *Prāṇa-nirodha*—stopping the activity of the vital airs. Any one of them or all these methods may be practised by the aspirant to realise the Absolute point of view and consequently to free oneself from the sufferings of individuality and finitude.

The completion of this Yoga of Self-realisation requires prolonged effort on the part of the aspirant. Several stages—seven according to *Yogavāsishtha*—may be marked on the progressive path of the realisation of the Absolute Experience by an individual. The first of them is *Śubhacchāhā*—the dawn of the desire to be liberated; the second is *Vichāraṇā*—investigation into the nature of reality; the third is *Tanumānasā*—purification (lit. thinness) of the mind; the fourth is *Sattvāpatti*—realisation of the pure Being (of the Self within); the fifth is *Anārakti*—rising above attachment to objects; the sixth is *Padārthābhāvanā*—realisation of the unreality or non-existence of the objects in the Absolute; and the seventh is the *Turyā* (the fourth state of Experience)—realisation of the Absolute Ex-

perience which is so unique that It cannot be given the name of waking, dream or sleep. Having realised this experience, one becomes liberated.

The person who has become liberated and is yet living in this world is called a *Jīvanmukta*—He or she (for women too according to *Yogacūṣiṣṭha* can be liberated) is the happiest person on the earth. The *jīvanmukta* is neither delighted in prosperity nor dejected in distress. Outwardly discharging all the duties of life, he is free within. He is free from the bonds of caste and creed, and is polite and friendly to all alike. He is busy with the affairs of life, but is free from desires. He has nothing to attain, nor has he anything to give up. He enjoys solitude even in the midst of worldly activities, and is always above the turmoils of life.

Such is in brief the philosophy of Vasiṣṭha taught to Rama in *Yogacūṣiṣṭha*. Our *Vāsiṣṭha-darśanam* is a detailed and systematic presentation of it in the language of the author himself.

Chapter IV

The Stories of *Yogavāsistha*

The way in which the author of *Yogavāsistha* tries to impress his doctrines on the mind of his readers is first to enunciate them with appropriate similes and metaphors, and then to relate a story by way of illustration. There are no less than 25 such illustrative stories in the work. Some of these stories are mere epic similes or small allegories, while others are really interesting stories. The main dialogue of Vasistha and Rama itself is presented in the form of an illustrative story in the present scheme of the work. With regard to many of the stories it is very difficult to say whether there is any historical truth in them. It is very likely that most of them are the creation of the author's own imagination. Here we propose to have a bird's eye view of all the stories of *Yogavāsistha* in the order in which they occur in the work.

The Story of the *Vairāgya Prakarana*

1 *The story of the recensions of Yogavāsistha*

There was a Brahmana Śatikana by name. There was a doubt in his mind as to whether performance of one's duties or pursuit of knowledge was the way to

liberation. To solve this problem, he approached Agastī. The latter, having answered his question, told him the following story. Once Agniveśya saw his son sitting idle with a doubt in his mind as to whether action or its renunciation led one to mokṣa. In order to show him the right path he told his son the following story. Once a fairy, named Suruchi, while sitting on one of the peaks of the Himalayas, happened to see a messenger of Indra passing along that way. She asked him where he was coming from. In reply, the messenger told her that he was coming from the hermitage of the sage Vālmiki, where he had escorted, by the order of his master Indra, a king, Aristanemi who was desirous of knowing the way of attaining liberation. The sage Vālmiki, the messenger continued, recited to the king an old composition of his own, in which he had recorded the teachings of Vasistha to his pupil, prince Rāmachandra of Ayodhya, and which was, immediately after its composition, recited by him to Bharadvāja. The messenger repeated to the fairy all that the sage had taught to the king.

The Stories of the Mumukṣu Prakaraṇa

2. The story of Śuka, the son of Vyāsa —

This story is told to illustrate the character of a true aspirant.

Once Śuka, the son of the great Vyāsa, becomes desirous of knowing the Truth and approaches his father. The latter asks him to see the king Janaka. He accordingly goes to the city of Janaka and gives notice of his arrival at the gate of the palace. The king gets the information, but wishing to test the mentality of his guest, does not receive him until the seventh day. Śuka does not at all mind the apparent disregard and remains standing at the gate with a balanced mind. On the eighth day the king welcomes Śuka very warmly and lodges him in his own harem which is full of captivating damsels. They attend upon the guest by the order of the king and feed him on very tasteful and sumptuous meals. In the midst of all these circumstances, however, the young sage remains unmoved at heart, and does not at all fall a prey to the temptation and attachment of worldly pleasures, but persists in his intense desire to know the Truth, which the king, having sufficiently tested his fitness, gladly teaches him.

3. *The story of Brahmā's teaching to Vasistha.*—

When Brahmā had created the world, he forethought that there would be pain and suffering in it as a result of ignorance. He, therefore, wanted to create some remedy for the evil that would arise out of the ignorance of the creatures. He meditated,

and by his creative imagination brought forth Vasistha, whom he taught the Science of Peace and deputed to India to teach it to the fit and needy.

The stories of the Utpattī Prakraṇa.

4. *The story of Ākāśaja.*—

This story illustrates that Brahmā is beyond the clutches of death.

There was a Brāhmana named Ākāśaja. The Lord of Death often wished to destroy him, but proved unsuccessful in his attempts. The reason was that he could find no *karmas* that bound the Brāhmana. It is due to such *karmas* alone that one falls a prey to death.

5. *The story of Līlā* —

It is one of the most interesting stories of the work. It is told to illustrate the ultimate ideality of the universe, the nature of death and after-death experience, relativity of time and space, existence of worlds within worlds, the power of desire and thought, and equality of man and woman in acquiring supernatural powers.

Līlā is the wife of a king Padma. She is very intensely devoted to her husband. Being anxious to keep her husband alive for ever, she enquires of the

priests of her court whether there is any method by which her husband can be made immortal, and learns from them that it is impossible. She then propitiates Saraswati (the goddess of learning) and gets a boon through her that if her husband would ever die, his soul should never go out of her own room. The goddess was very much pleased with her devotion, and promised to manifest herself whenever and wherever she would require her. In the course of time Padma dies. Lalā is left in intense mourning. A voice from the void, however, assures her that the soul of the king is within the room where he died, and advises her to preserve the corpse until the departed soul vivifies it again after some time. Lalā is very much surprised and remembers the goddess who, according to her promise, instantaneously appears before her. Lalā implores the goddess to show her the present experiences of the deceased king in his new world. For the purpose of enabling her to see the other worlds, the goddess teaches Lalā the existence of various planes, penetrating one another and existing quite unperceived by the inhabitants of other planes. She teaches her also the method of seeing and visiting the various worlds interpenetrating our world, and takes her to the present world of her husband's experience, where he is seen as a young king of sixteen years ruling over a mighty kingdom. Lalā becomes wonder-struck.

But Saraswati makes her more so, by telling her the story of her and her husband's previous existence thus: In a small but in another world, there lived a Brāhmana named Vasistha, with his wife Arundhati, who got also a similar boon to keep the soul of her husband confined within her hut after his death. One day, after having witnessed a pompous procession of a king and wishing to be born a king, the poor Brāhmana died. His wife, being unable to bear the pangs of separation from her husband, burnt herself with the body of her husband. Saraswati told Līlā that all this had happened only a week ago, and that the Brahman pair was born as the king Padma and his wife Līlā in the world where he died after having lived a long life leaving Līlā alone. Līlā does not believe this story. The goddess, to convince Līlā of the fact, takes her to that world and makes her verify the fact from a son of the deceased pair. Through meditation now Līlā remembers all her previous births since her origin from the Creator. Both Līlā and Saraswati now return to the present world of the king who is now called Vidūratna, and find him in his 70th year. His present wife is also called Līlā. (Let us call her Līlā II). They manifest themselves before the king in his private apartment and mysteriously remind him of his previous existence as Padma. He entertains a desire to be Padma again. Līlā II propitiates Saraswati to

confer a boon upon her to be her husband's wife in his next life also. After some time there arises a war in which the king Vidūratha is killed. His soul, which was present throughout in the room where the corpse of Padma was lying, now re-enters the dead body and lo ! it rises again as the king Padma, and finds standing before him his two wives, namely, Lalā I and Lalā II, with whom he lives happily for a long time again in the world where he died some time ago.

c. *The story of Karkatī :—*

This story illustrates that there is fear or danger in this world only for the ignorant, but the wise who can solve the riddle of the universe and knows the true nature of the Reality behind it, is free from all dangers.

There was a huge and gluttonous cannibal-woman named Karkatī in a northern valley of the Himalayas. She found much difficulty in appeasing her hunger on account of her abnormal size. She, therefore, underwent penances and through the boon of Brahmā got herself reduced to the size of a needle (pin). Thereafter she was called *Viṣūchikā* (sūchī = needle). After some time she repents of her action, for with this minute size she could enjoy only a little drop of the blood of her prey. Through another course of penance she got her former size back, but on the condition that

she should prey upon the ignorant alone. In order that she may be able to distinguish between the wise and the ignorant, to kill the latter and to spare the former, she formed a set of questions which she put to all whom she came across. Once a Kirāta (some forest tribe) king of the vicinity happened to be seen by her in a forest. The cannibal-woman put the questions to him and, to her surprise, he replied to all of them quite satisfactorily, as he was a wise man. She let him alone. As advised by the king, she gives up her huge and ugly form and assumes a charming and handsome appearance. The king now allows her to stay in his own palace. There, she was fed on the bodies of the criminals and outlaws of the state and lived quite peacefully.

7. *The story of the sons of Indu:—*

This story illustrates the creative power of Thought.

Near the Kailāśa mountain there lived a Brahmana, named Indu. On his death, his ten sons met together to think out the best way to commemorate the death of their beloved father. They decided that every one of them should become a creator of a world by exercising the creative power of his thought. All of them sat in meditation, and through the force of their imagination and affirmation, they actually evolved into ten creators of ten world-systems.

8. *The story of Indra and Ahalyā.*—

This story illustrates how pleasure and pain depend on the determination and attitude of the mind, and to what extent the body becomes anaesthetic to all external tortures if the mind is strongly attached to and fixed on something else. It also illustrates that the determination of the mind is a proof against all external coercion.

In the province of Magadha there lived a king named Indradjyuma. He had an exceedingly beautiful wife, Ahalya. She fell in love with a man, Indra who was young and very handsome. He lived in the same town and loved her very much in return. As soon as the king came to know of their love, he began to dissuade her. But she was mad after her lover Indra, and preferred to undergo all sorts of tortures to abandoning her love. The king, then, punished them both in the severest ways possible. But the mutually loving pair remained unmindful of all the pains that their bodies had to undergo, for their minds were so deeply set on each other that they did not feel bodily pain at all. The king ultimately banished them out and they continued to live together, not in that life only, but also in many others that followed.

9. *The story of Mind* —

It is an allegary showing the self torturing nature of the mind.

The mind is represented in this story by a mad man having a thousand hands and eyes, and beating himself in frenzy with a thousand lashes. He wanders in a dense forest without any aim or goal.

10. The story of the three unborn children:—

This story is told to illustrate the absolute unreality of the world.

A mother once told the following story to her child. In a city which never existed, there lived three princes, two of whom were never born and the third never entered the womb of any mother. They once went out and took their bath in three rivers, two of which were already dried up and the third never had any water at all. There they stayed in three houses, two of which never existed and the third was not yet built. Then they invited three guests, two of whom had no mouth and the third no stomach. The story goes on in this way.

11. The story of a Magician:—

This story is told to illustrate the theory that events which took several years to occur in a particular time-space order, can be identically represented in any mind's experience within a few moments. It illustrates identity and relativity of all things, time and space.

In the Uttara-Pandava country there lived a king named Lavana. Once a magician came to his court and got permission from him to show his wonderful powers. He began by waving his bunch of peacock feathers before the king, and in a moment the king was hypnotised. Within a few moments of his hypnosis the king experienced the following long series of events: A very fine horse is sent to him as a present by some feudatory chief. He rides the horse which goes out of control and runs with him to a very distant forest. The king, feeling very much troubled by him, wishes to get rid of him, and so he catches hold of a branch of a tree under which the horse happened to pass. The horse runs away, leaving the king alone wandering in the forest. While he is feeling very hungry and extremely thirsty, a Chāndāla girl is seen by him carrying some food for her father who was working in a field nearby. The king requests her to give him a portion of it. She feeds him only on his promise of becoming her husband, and takes him to her father with whose consent she marries him. The king lives like a Chandāla in the Chandāla family and brotherhood, eating and enjoying all sorts of filthy things. He brings forth a number of children and lives up to a pretty long age. Once, unfortunately there occurs a terrible famine in the country, and in spite of his best efforts, he is unable to maintain his big

family, and so he commits suicide by throwing himself into fire. Immediately he wakes up from his hypnotic trance and finds himself in his original state as king Lavana. He is very much surprised, and wishing to know whether there was any reality behind his trance-experience, he starts to visit the place in the Vindhya hills which was the scene of his experiences as a Chāndala. To his great surprise, he could identify all the items of his vision with the actual facts which occurred in this place. He found not only the familiar places and objects, but also his old parents-in-law, whose ugly and black daughter he was compelled to marry, in the hypnotic trance, under the necessity of appeasing his hunger.

The Stories of the Sthitl Prakaraṇa.

12. The story of Śukrāchārya:—

This story is told to illustrate the marvellous effect of desire, or even wish, on the life of an individual and to show how a mere passing wish brings about a new birth in which it is realised.

Once the great sage Bhṛigu and his son Śukrāchārya were undergoing penances in a valley of the Mandra mountain. While engaged in meditation, Śukra happens to catch the sight of a celestial damsel, and at once a wish creeps into his mind to enjoy her company. His subtle body forthwith leaves the

physical and reaches the city of gods, where he finds his beloved and wins her love. There he lives for a number of years in the pleasant company of his beloved until, the force of his previous good actions being exhausted, he falls down on the earth through rain and becomes a grain of paddy. A Brāhmaṇa eats the grain and it is born as a son to him. As a Brāhmaṇa boy, he becomes fond of a deer, and consequently, becomes a deer in his next life. In this manner he transmigrates in several bodies, one after another, until he is born as the son of a tapasvī (penancer) and takes to performance of penances on the banks of the Ganges. In the mean time, the original physical body of Śukra, left by him long ago, begins to decay. His father noticing it, becomes angry with the god of death, who, on being wrongly accused, manifests himself and explains the whole matter to him. Then both, Bhṛigu and the god of death, approach the boy performing penances and ask him to meditate on the history of his past lives. The boy, doing so, comes to remember his Śukra-form, and goes back to it with his mental body. The body of the boy collapses and that of Śukra revives.

15. The story of Damu, Vgāta and Kūta —

This story illustrates that the will to live is the cause of all failures and sufferings in life, and the

absence of it is that of success and achievements.

There was a wealthy and wise Demon king of the Patāla world, named Śambara. He waged a furious war upon the gods and gave them a severe defeat. The chief reason of his success was that he could create, through his magical powers, three great warriors, Dānu, Vyāla and Kata. They fought most selflessly without the least desire to preserve themselves and so could not be defeated by the gods whom they drove out of heaven. The gods approached Brahmā, who comes to know the cause of the success of the Demon through his meditation. He advised the gods to fight with the demon warriors in such a manner as to be able to create in their mind a desire of self-preservation and victory. The gods succeeded in doing so, because the demon-warriors were ignorant of the true nature of the Self, and so, killed them in a battle.

14 The story of Bhīma, Bhaṣā and Dridha:—

This story is in continuation with the above story and illustrates the same thing with the additional point that a desire for self-preservation cannot be created in one who knows the true nature of the Self.

Śambara, the above-mentioned Demon-king, seeing his great warriors thus killed in the battle by the gods, now creates another triad of Bhīma, Bhaṣā and Dridha, in whom it was impossible for the gods to create the

feeling of ego, as they were created by him with the knowledge of the real nature of the Self from their birth. They defeated the gods in spite of the best efforts of the latter.

15. The story of Dāśūra:—

This story illustrates that peace cannot be achieved by undergoing penances or performing sacrifices enjoined by the Vedas. Such things can at the most purify our intellect if they are performed thoughtfully and with unselfish motives. Knowledge of the Self dawns only through rational thinking and meditation.

In the province of Magadha there lived a Muni named Daśūra. He was ignorant of the nature of the Self. When his father Śaroma dies, he weeps bitterly. Gods of the forest console and advise him to attain peace of mind. Seeking for peace, he takes to the performance of penances, but in vain. He performs very difficult sacrifices, but does not attain peace. He then takes to meditation and thinking, and at last comes to know the real nature of the Self, and finds peace within. Through his boon a son is born to a forester-woman. Dāśūra teaches the science of Peace to this boy when he grows up. Vasistha, while he was passing that way one day, enjoyed one of the lectures of Dāśūra to his pupil.

16. *The story of Kacha:—*

It is not a story in the proper sense of the term, but a soliloquy on the immanence of God.

Kacha was the son of Bṛihaspati. He once sat in *samūdhi*. Waking up from his samadhi state, he sang a very beautiful song on the immanence of Brahman in everything of the universe.

The Stories of the Upashama Prakaraṇa.

17. *The story of Janaka:—*

This story illustrates how an accidental suggestion some times awakens the dormant discriminative tendencies of the previous life of an individual.

One day, the king of the Videha country, whose name was Janaka, was sitting in his garden. There, he happened to hear some very inspiring songs sung by some celestial beings passing along that way. These songs produced a very deep impression on his mind and set him to meditate on the illusory nature of the world and on the real nature on the Self. He discovers that the main cause of all suffering was the ignorant mind. He realises the true nature of the Self and is freed from ego. Even then, he continues to rule over his kingdom wisely and well.

18. *The story of Punya and Pūrana. —*

This story is told to illustrate that it is absurd and futile to be sorrowful when some beloved person is

separated from us, seeing that we have had countless relations in the long history of our past lives

On the Mahendra mountain in the Jambū Dvīpa there lived a sage, named Dirghatapas. He had two sons, Punya and Pavana. The former had acquired the knowledge of the Truth, while the latter was only on the path, when their beloved father died. Pavana weeps bitterly at the death of his father. Punya reveals to him the absurdity of his action, on the ground that he has had numberless fathers in his past lives. He reminds him of the countless lives he has lived as a deer, a lion, a monkey, a prince, a crow, an elephant, an ass, a bird, and a puppy etc.

19 *The story of Bah* —

This story is told to illustrate how the state of nirvikalpa samādhi can be realised through meditation on the truth that every thing is a mode of Consciousness.

Bah was the son of the famous Virochana of Patala. He begins to reflect that life, as it is generally lived is a monotonous drudgery. We repeat the same course of actions and always remain unsatisfied. He recollects that his father, who was famous for his wisdom, used to say that there is a very wonderful state of existence called liberation in which man finds undecaying peace. He now wishes to know more about it, and approaches his preceptor Śukrācharya.

The latter teaches him that he should realise that everything is Consciousness. Bali meditates on this truth and realises it in his nirvikalpa samādhi. He becomes a liberated man and continues to rule over his kingdom wisely.

20. *The story of Prahlāda :—*

This story illustrates that even the great gods like Viṣṇu cannot cause a man to realise the Self without his own thinking and meditation. Grace of a god or teacher cannot confer the knowledge of the Self on any person.

Once Viṣṇu defeated the demons and killed their lord Hiranyakaśipu. This impressed Prahlāda, the son of the killed demon, very much. He begins to worship the victorious Viṣṇu. The latter was very much pleased with his devotion and appeared before him when he was very eager to see him. On his being asked to choose a boon, Prahlāda expresses a desire to realise the true nature of the Self. Viṣṇu tells him that he would be able to realise it only through his own thinking and meditation, for no god or teacher can confer the knowledge of the Self on any person. Prahlāda follows his advice and attains a state of thoughtless samādhi. He forgets his royal duties and continues to enjoy the bliss of Śamādhi. On account of his negligence of the work of the state, anarchy

prevails in his kingdom. Seeing this Viṣṇu comes down and, awakening Prahlāda from the state of thoughtless *samādhi*, advises him to rule over his kingdom as an ideal and wise ruler. Prahlāda does the same.

21 *The story of Gadhi* —

It is a very interesting story told to illustrate the creative power of *Māyā* and the possibility of identical representation of the real historical series of events within an individual mind as a world of imagination occurring within a few moments of the real world.

There was a Brahmin named Gadhi. He had a keen desire to know the nature of *Māyā* and worshipped Viṣṇu to get his desire fulfilled. Viṣṇu granted a boon to him that he would soon realise the nature of *Māyā*. After a few days, while he was bathing in a river, he dipped his head into water and lo! he saw the following vision—He is ill at home and dies. He experiences his death. He is reborn of an ugly and dark skinned Chandala woman. He grows up and marries a Chandala girl and begets several children. Once while passing through a country called Kara, he happens to be taken up by an elephant which was let loose by the people of the country to elect a king in place of one who had recently died, and is installed as a king in spite of

himself. He rules over the country for a number of years, until he is discovered to be a Chandāla by birth by his high caste subjects, who enter into fire by way of performing a *prāyaścitta* for having been ruled over by a low caste king. He feels very sorry at the sight of this horrible scene, and himself also jumps into the fire. The intense pain of being burnt wakes him up from his vision which he was having while he was in water for a moment as Gadhi. All this happened within a few seconds of his dip. After a few months of this occurrence, he happens to meet a traveller who relates to him, during the course of his account of his travels in distant lands, all that Gādhi experienced within the few seconds of his vision. The coincidence of the two—the real events related by the traveller and the dream-world of the moment of the dip—being too wonderful to be believed, Gādhi starts on a journey to verify it. To his greater surprize, he finds that all that he saw in his vision did actually happen in the real and historical world. Such is the wonderful power of *Māyā*

22. *The story of Uddālaka*—

This story is told to illustrate how the mind can be controlled and the true nature of the Self realised through meditation and practice of the control of the vital airs (*prānas*).

There was a Muni, named Uddālaka. He made up his mind to have the experience of samādhi. Finding the mind to be a great impediment in his way, he addresses it and tries to discover the nature of the self. Then through the control of the vital airs (prānas) he realises the state of samādhi.

23. *The story of Suraghu*.—

This story is told to illustrate how equanimity of vision can be attained even in the midst of worldly duties.

Once there was a king of Kirātas near the Kailāsa mountain. The muni Māndavya once visited his kingdom, and being requested by him, taught him how one can attain the state of equanimity even in the midst of worldly duties and that the Self is the reality which persists even when every object can be thought away. The muni having gone away. Suraghu set to realise his teachings in experience and succeeded. Some time after his realisation of the Self, he is visited by a Persian king, Parnada whom he taught the method of enjoying the state of samādhi even while one is engaged in one's worldly duties.

24. *The story of Bhāsa and Vilāsa*.—

Through this story the author teaches that one cannot be well and at peace unless the mind is brought under control and the Self is realised.

On the Śahya mountain in the north there lived a great Rishi, Atri with his pious and devoted wife Anasuya. They had two sons, Bhāsa and Vilāsa. After the death of their parents they went away in different directions to undergo penances. After some time they happen to meet with each other. When Vilāsa enquires the welfare of his brother the latter replies that welfare cannot be possibly attained unless one has realised the real Self and brought his mind under control.

25. *The story of Vitaharya:—*

This story is an illustration of Self-realisation and attainment of the best state of existence through one's own efforts.

Vitahavya was a muni in the Vindhya hills. He performed various actions prescribed by the Śāstras, but could not attain peace. He now makes up his mind to realise the state of nirvikalpa samādhi. He addresses his mind, chastises it for its fickleness, controls it and the senses and finally attains the state of samādhi in which he stays for a very long time. In the mean time his body was covered with earth, so that, when he wakes up from his samādhi state, he finds it unable to move. He does not mind it, but creates another world through his imagination and lives therein as a liberated man. Once again, he remembers his body

being covered by earth and makes up his mind to uncover it. He enters the orb of the sun and comes back therefrom with a ray of the sun which removes the earth and relieves the body of it. In this body he lives for a long time as a free man. Once he makes up his mind to realise the disembodied state of liberation, and entering a cave, withdraws himself from the body, senses and mind etc. He, then, realises the highest stage of existence, which is thoughtless, immutable and eternal Bliss.

The Stories of the First Half of the Nirvāna Prakarana

26. *The story of Kāka (crow) Bhūṣuṇḍa —*

This story is told to illustrate the possibility of infinitely long and healthy life through the mastery of the vital airs (prānas) and the *Kundalinī*.

Once Vasistha himself, while sitting in the assembly of gods in the heaven, happens to hear about Kaka-Bhūṣuṇḍa who is said to be enjoying the longest life, becomes inquisitive to see him, and proceeds to the Kailāsa mountain, where he is said to live in the form of a crow on the Kalpa tree. Kāka Bhūṣuṇḍa welcomes him, and being questioned, describes to him the story of his birth and long life, the way how he survives death, the universal destruction, the wonderful experiences of his life, and how one can live a long and

healthy life. He told Vasiṣṭha that he had seen eight births of Vasiṣṭha, a hundred of Viṣṇu, a thousand of Buddha, eleven of Rāma and ten of Kṛiṣṇa. In his life time the Mahābhārata has been composed eleven times and the Rāmāyana twelve times. He gives a discourse on the science of the vital airs and the Kundalini Power.

27. *The story of Deva-pūjāh (Worship of God):—*

This story is told to illustrate that the only and the best worship is that of the Self within. There is no necessity of any external show in that worship.

Once Vasiṣṭha himself goes to the Kailash mountain and displays his devotion to Lord Śiva who becomes pleased with him and appears before him with his consort Parvati. Being asked "What is the best worship?", the God tells him that Self-worship is the best worship and that the knowledge of the Self is the best way of worshipping It.

28. *The story of a Bilva fruit —*

The Absolute Consciousness is here compared with a Bilva fruit to show that the entire universe exists within Consciousness.

29. *The story of a piece of Stone:—*

In this story Brahman (the Absolute) is compared to a huge block of stone to show that as a piece of

stone contains within it all the statues that can possibly be made of it, so in Brahman all the forms of the world exist potentially.

30. *The story of Arjuna:—*

In this story it is told that at a particular period of time, when the earth would abound in evil-doers, Viṣṇu would come down, to kill them, in the form of Kṛiṣṇa and Arjuna. Arjuna would hesitate to kill his enemy in the battlefield of the Mahābhārata war and Kṛiṣṇa would teach him the right attitude towards life, having acquired which, he would do his duty without attachment.

31. *The story of Śata-Rudra:—*

This story is told to illustrate the power of thought, desire and imagination on one's transmigration from one life to another, and to illustrate the doctrine of worlds existing within worlds.

There was a mendicant. Once he entertained a thought in his mind to be a house-holder and consequently he becomes one in his dream. The dream personality, again, on account of its wish, further dreams itself to be a Brāhmana. This process of dreaming within dreams goes on, changing the man into a hundred forms, one within the dream of another, until he becomes a Rudra. As a Rudra, he acquires omniscience and comes to be aware of all the

hundred forms thus created by imagination and living in their own peculiar and different worlds. He wakes all the dreaming personalities up and the imagined forms begin to live as distinct and separate entities. Such is the creative power of thought !

32. *The story of a Vetāla* —

. This story is told to illustrate that there is no danger anywhere for a knower of the Brahman.

There lived a Vetāla in the Vindhya hills. At nights he used to come out to prey. Once he happened to meet the king of the vicinity, who was well up in the knowledge of the Brahman. He put several questions to the king, which the latter answered to his satisfaction. The Vetāla could not harm him in any way as he knew the Brahman.

33. *The story of Bhagīratha* :—

This story is given to illustrate this peculiar trait in the character of a liberated person that although he does not stand in need of worldly actions, he performs them for the good of others.

There lived a great king named Bhagīratha who brought the Ganges down to the earth. Once he begins to think of the unreality of the worldly possessions, goes to his spiritual teacher, Tritula, and acquires the knowledge of the Self. Having returned, he gives the whole of his kingdom and property away

in charity and goes to a lonely place to meditate. Here he realises the Self and lives in blissful peace. Once he happened to pass through the country over which he formerly ruled. The ruling king there had died and the people had to choose another. Having recognised Bhagiratha, they entreated him to be their king. Bhagiratha accepted their offer for the sake of their good and ruled over the kingdom justly and wisely.

34. *The story of Chūdālā* :—

It is one of the most interesting and instructive stories of the whole work. It illustrates that a woman is not to be shut out from the temple of wisdom; she has an equal right to Self-knowledge, and if she makes an effort, she can realise the Truth even earlier than man. Having realised the Self herself, she can help her husband on his path. This story also illustrates that real and genuine renunciation which is essential for Self-realisation is not the external renunciation of possessions and duties, but of the internal desire or craving for them. A busy ruler of a kingdom, as the queen Chūdālā was, yet above the turmoils of life and at peace within, she is an ideal example of a truly liberated person.

Once there lived a king named Śikhidhwaja at Malwa. He married Chūdālā, a princess of the

Surashtra country. Having lived a happy life of youthful enjoyments, both of the pair become dissatisfied with the pleasures of life and set themselves to seek for the knowledge of the Self. Chūdālā being more enthusiastic and discriminative, succeeds in having a true view of life; consequently a unique kind of lustre brightens her face. Her husband being unable to realise the Self cannot understand the reason of her joy. She tries to help him, but he takes her advice lightly even in spite of her showing him her supernatural powers, and so he fails to achieve peace within himself. He takes to the performance of religious ceremonies which do not help him. He then renounces his kingdom and everything that he possessed, and goes to a forest in spite of his wife's entreaties not to do so. Then he puts himself to severe austerities and consequently becomes languished. Chūdālā in the meantime rules over the kingdom of her husband well and wisely. One day she takes compassion on him and visits him secretly. She again intends to teach him the right way of Self-realisation, but thinking that he would not care to listen to her, she, by her yogic power, transforms herself into a young heavenly Brāhmana with Kumbha as his name. The king, being very much impressed by the personality of Kumbha, accepts him as his teacher and learns from him the secret of Self-realisation which

consists not in the external renunciation of things and duties but in the internal renunciation of hankering after them, which is the root of all evil. The queen does not even then forget to fulfil her royal duties, to which she goes back now and then. The king, having got the true vision of the Self, experiences the samādhi state and becomes liberated from the pairs of the opposite feelings. The queen, in the form of Kumbha, tests him in many ways. One day Kumbha tells the king that he has been cursed by Durāsas to be a woman at nights, and expresses his unhappiness due to the occurrence. The king tells him not to mind it at all, for, he says, what cannot be cured must be cheerfully endured. The nocturnal personality of Kumbha, Madanikā, now tells the king that as it is quite natural for a young woman to have a husband, she must now marry ; and proposes to marry the king himself. The king sees no loss or gain in it, and, therefore, to be of some service to her marries her. Both pass their nights in conjugal happiness. In order to test whether the king has acquired any sort of attachment in his heart, which alone is the real bondage in life, she creates, by her yogic powers, a lover, and throws herself into his arms with the most amorous attitude in the absence of the royal sage, and continues in that position until he comes and sees the pair. The sight does not move him ; he remains

unperturbed and unaffected. He keeps his balance of mind and comes out successful in his test. In such other various ways she trains her husband in the art of living above life's turmoil, and in the end brings him back to rule over the renounced kingdom like a perfectly free and wise man.

35. *The story of a Kirāta :—*

The story is told to emphasise the value of effort, even though it be for small things; because often we happen to find out precious things through efforts which were originally directed to ordinary ones.

There was a miserly Kirāta. Once a cowrie shell fell down from his hands. He being a miser, began to search for it vigorously and continued his search for three days. Accidentally he found a philosopher's stone.

36. *The story of a Chintāmani .—*

This story is told to illustrate that one should not disregard the valuable things which one has got and wander in search of others or of similar ones elsewhere.

A man was in search of a philosopher's stone. He happened to find it accidentally. But he thought that the philosopher's stone was too valuable a thing to be found so easily and that he was too unfortunate to find it so soon. He therefore

throw it away, thinking it to be a piece of glass. Throwing it away, he proceeded further and reached a forest where, in spite of his repeated efforts, he finds nothing but pieces of glass.

37. The story of an elephant :—

This story is told to illustrate the lesson that one should never lose an opportunity to vanquish one's enemy, *which*, in the case of an aspirant for Self-realisation is his own individuality, for otherwise it would be soon out of control.

There was a tamed elephant. Once he got an opportunity to be free from the control of his master. It was a time when he could win his freedom for ever by defeating the efforts of his controllers. But he did not utilise this opportunity. Consequently he was again bound and put under control.

38. The story of Kacha :—

This story is told to show that the true renunciation of all things consists in the renunciation of the ego.

Kacha, the son of Brîhâspati, goes to his father for advice in Self-realisation. The father tells him to renounce everything in order to find peace. The son, having literally given up everything, goes to a forest. Yet he does not find peace. Again he is advised to give up everything. Kacha does not again understand

his father's advice, and tries to give up even the little that was in his possession, but in vain. Brihaspati visits his son again after three years and finds him without peace. He explains to Kacha that renouncing everything does not mean throwing away everything. It means the renunciation of or withdrawal from the mind which is the finitising ego. This can easily be done by affirmation of one's Divinity.

39. *The story of a Mithyā Puruṣa (Unreal Man) :—*

This story is told to illustrate the futility of the efforts of the ego to limit the Self within finite objects which are perishable.

There was a mithyā puruṣa (unreal man) who wanted to encase space. For this purpose he makes a jar, but after some time the jar is broken, leaving the man bewailing the loss of the space that was enclosed in the jar. Then he digs a well, constructs a tank, builds a four-storeyed house. But all these things come to destruction, one after another. The man, bewailing the futility of his efforts to preserve space in a finite form, dies at last.

40. *The story of Bhṛīngīśa :—*

This story is related to teach Rāma to be a great renouncer, a great man of action and a great enjoyer.

Once Bhṛngisā went to the Mahameru mountain to see Lord Shiva. Having bowed down to him he asked for advice. The Lord advised him to be a great renouncer, a great deer and a great enjoyer and explained to him the meaning of these terms.

41 *The story of Iksvaku —*

This story contains the philosophy which Manu is said to have taught to Iksvaku.

There was a great king Iksvaku, an ancestor of Ramchandra. Once he began to think of the unreality of worldly possessions and becomes inquisitive to know the Truth. He goes to Manu in Brahmāloka and learns from him the facts about the origin, stay and decay of the world, the cause of bondage and freedom, the stages of Self-realisation, the nature of the ego and Māyā and the characteristics of liberated living persons.

42 *The story of a Hunter and a Sage —*

This story is related to describe the nature of the Turiya state (Undifferentiated Consciousness) that is the state of Consciousness free from the experience of waking, dream and deep sleep.

A hunter pursued a deer which *outrun him* and passed beyond the ken of his vision. On his way he happened to see a sage sitting in meditation. Having been asked as to which direction the deer went, the

sage replied that he, being above all the states of relative experience, did not care to know anything, and therefore, did not know which way the deer went.

The Stories of the Second Half of the Nirvāṇa prakāraṇa

43. *The story of a Vidyādhara:—*

This story is related to illustrate that the study of the spiritual literature can fructify only in those who have control over their senses.

Vasiṣṭha once asked the Crow-sage Bhuṣunda whether he knew any individual who could not attain Self-knowledge in spite of having lived long. Bhuṣunda told him that there was a Vidyādhara who could not realise the Self in spite of his having lived for four kalpas. Having acquired a little discrimination the Vidyādhara came to Bhuṣunda and told him that his senses and passions were his stumbling blocks. The latter taught him the method of controlling them, and consequently the Vidyādhara realised the Self.

44. *The story of Indra:—*

This story illustrates the possibility and existence of a whole world within an atom.

Once Indra, the king of gods, is defeated by the demons. To save his life, he shortens his size and enters a ray of the Sun. There he imagines a world and rules over it. After his death, his descendants rule

there. One of his distant descendents realises Cosmic Consciousness and comes to know of the fact that he was living within the world which existed within an atom of cosmic space.

45 *The story of Manki —*

This story illustrates the possibility of Self-realisation through the teachings of another person provided that the mind is already prepared to imbibe them.

Once Vasistha, when coming to officiate as a priest in the sacrifice which was to be performed by Ajā, meets a Brahmana named Manki on the way. The traveller begins to talk on the evils of the world. Vasistha teaches him the science of the Self. Hearing him the Brahmana becomes liberated because he was already ripe for it.

46 *The story of the Mind compared to a Deer —*

In this story the mind is represented by a wandering deer. The deer is running here and there in a barren land finding no rest until he finds the shade of a tree. The shade in the case of the mind is *samadhi*.

47 *The story of a Block of Stone —*

It is also one of the most interesting stories. It illustrates the possibility of a whole world, with all its cosmic gods and other beings, to be imagined within a point in space.

Once Vasiṣṭha himself wanted to meditate in a solitary place. Finding disturbances everywhere, even in the ethereal plane, he retires to the *Sūnyat* plane. There he imagines a hut in which he sits in samādhi. In that state he experiences and wanders through innumerable worlds, one within the other. Waking up from the samādhi state, he happens to hear a sweet and melodious song, and, through his *ākāśa-dhāraṇā* (meditation on the Ether), he finds out the source of the enchanting song to be a beautiful woman, who, when requested, tells him that in a corner of the world imagined by him there is a mountain. Within a point on a stone of that mountain, she and her husband are living. They both stand in need of Self-knowledge for which she requests Vasiṣṭha. The latter becomes curious and accompanies her and actually finds her husband there. The Brāhmaṇa, her husband, having attained Self-knowledge sits in *nirvikalpa-samādhi*, and thereby the world of his *saukalya* (imagination) collapses. This fact is seen by Vasiṣṭha through meditation. Returning therefrom, Vasiṣṭha comes back to his own hut, but finds that his own body, which was left in his hut is entered by the soul of a *siddha*. Vasiṣṭha having withdrawn the force of his own *saukalya*, which created the hut, the hut collapses along with the body within it, and the *siddha* consequently

falls down to the earth. Vasistha explains the matter to him, and both go to the *siddhaloka* and live there.

48. *The story of Vipascit:—*

This story is also one of the most interesting ones. It illustrates the creative power of thought and the effect of desire on one's transmigratory career.

There lived a king named Vipascit at Talamiti in Jambūdīpa. Once he is attacked by enemies from all directions. Wishing to multiply his body to cope with all the four invaders, he performs a sacrifice in which he offers his own flesh to the flames of the sacrificial fire, and becomes four Vipascits. They put the enemies to flight, and then set out for world-conquest in all directions. They go far and wide, and live in different countries, die there, and experience different series of transmigrations. One of them is said to be present in the body of a deer in the zoological museum of king Daśaratha, the father of Rāma, at the time of Vasistha's discourse to Rāma. Hearing this, Rāma becomes very curious and wishes the deer to be brought in the assembly. To prove the truth of the story, Vasistha, by his thought power, brings him to a human form, and names him Bhāsa. Bhāsa now describes his experiences in the assembly.

49. *The story of the Vata-dhānā Princes:—*

This story illustrates the endlessness of the world.

There was a country named Vata-dhānā. One of its kings had three sons. They desired to see the end of the universe and started on tour. No less than 17 lacs of years have passed, yet they are still wandering, as there is no end to the universe.

50. *The story of a Corpse:—*

This story illustrates the fact that every individual is a Cosmic Deity (Logos) of his own Universe.

Once there was a hunter. He teased a sage who cursed him to become a mosquito. Having lived as a mosquito, he becomes a deer, and then a hunter again. Being advised to give up his wrong doings, and to acquire Self-knowledge, he undergoes penance, approaches the sage and requests him to explain how the internal imagination can take the form of an external world. The sage relates to him his own experience thus: Once he saw a man sleeping. Moved by curiosity, he entered the sleeping man's dream-world through his power of *dhāranā*. Forgetting his own original form, he lived there for 100 years until he was reminded of it by another sage. Coming out, he found that it was only a moment's work. The hunter does not understand the truth.

of this story. He again undergoes penances, and gets a boon for having a body as big as a Brahmānda (Cosmos). Lost by his soul, it falls upon another Brahmānda (Cosmos), and is observed by Vipāśhit, the hero of the story No. 48. Then he becomes a king, Sindhu, the enemy of Vidūratha of the story of Līlā (No 5), and ultimately realises Nirvāna through the teachings of his own ministers.

51. *The story of a Block of Stone —*

In this story a detailed comparison of the Brahman with a large piece of stone is attempted. As a piece of stone has within itself, in potential form, all the statues that can possibly be made out of it, so is the Brahman the source and the stay of all the objects of this universe.

52. *The story of the Brahmānda —*

In this story Vasatha relates what he heard from Brahma about the origin of the universe.

53. *The story of the Sons of Indu —*

It is a repetition of the story No. 7, related in the Utpatti Prakarana.

54. *The story of a Tūpasa :—*

This story illustrates the possibility of the multiplication of worlds by the power of thought and desire,

and co-ordination of the various conflicting desires of different people with regard to the same object or person.

In a country there are eight brothers. Every one of them wishes to be an emperor of all the seven continents, and to realise that ambition undergoes severe penances. All of them get boons to the effect that their desires would be fulfilled at the same time (simultaneously). Their wives, in their own turn, get boons that the souls of their husbands will not go out of their rooms after their death. All this comes to the notice of a traveller, Kunda-danta, who is at a loss to understand how these mutually conflicting desires could be fulfilled at the same time. He is advised to go to Ayodhyā to understand the mystery. There he relates the story of his observation to Ramachandra who brings Kunda-danta to the assembly and gets his doubts removed by Vasistha.

55. The story of a Woodcutter :—

This story, which is the last in the work, illustrates that, though the teacher and the Scriptures are not the direct cause of Self-realisation, yet, they, if constantly resorted to, some times, bring a man to the realisation of the Self.

There was a very poor woodcutter. He used to go to a forest in search of wood every day, and

supported his family on what he could get by selling the wood thus collected. As a result of his constant efforts in search for wood in the forest he one day, happened to find a desire fulfilling gem (philosopher's stone). The gem made him rich and happy.

Chapter V

The Method of *Yogavāsiṣṭha* and need for proper Abridgement.

The main reason why *Yogavāsiṣṭha* has not been recognised as a philosophical work is perhaps the manner in which it is written and the method which the author employs to impress his doctrines. One does not find in this work the terseness of Gaudapāda, the hairsplitting quibbles of the Neo-Naiyāikas, the authority-obsession of Śāṅkara, and the stereo-typed terminology of the later Śāṅkarites. We do not even find any influence of Dignāga or Vātsāyana on the author of *Yogavāsiṣṭha*, as he does not attempt to put his doctrines in an inferential form. He merely states in simple and unequivocal manner what he has to say, and makes it clear by way of countless similes, analogies and illustrations, and impresses the truth of what he believes through stories. He hates obscurity, brevity and vagueness. He knows that it is very difficult to make others realise that of which one has the direct intuition, and that it can be made intelligible only through illustrations and analogies. He avoids the method of abstract disquisition and dry argumentation pursued perhaps by some of his predecessors like Nāgārjuna, which hopelessly failed to

attract the notice of the people at large. He goes back to the method of the *Upaniṣads*, the *Mahābhārata* and the *Jātaḥas*, which carried the truths advocated in them to the very heart of their readers. He also felt that works written in a sweet and literary style were more read and appreciated by the laity than books written in the cold philosophical style, and probably thought that the *lārya* (literary) style might well be utilised for philosophy to make it popular and effective. This is what he might have thought while writing this work, as at one place he says: "All that is expressed in sweet and graceful words and with easily comprehensible arguments, sunles and illustrations, goes directly to the heart of the hearer, and expands there, just as a little drop of oil expands on the surface of water, whereas all that is said without suitable illustrations and arguments intelligible to the hearer, in confused and obscure language, does not enter the heart of the hearer, and is a mere waste of words, like the butter poured on the burnt ashes of oblation. It is only through appropriate illustrations that subtle, yet worthy of being known, themes can be made popular in the world, as it has been done so in all the famous works" (III. 83. 45-47).

Moved by such considerations and by the desire of making his philosophy popular, he yoked the literary

art of story-telling to his philosophy which contained all that was best in Indian thought at the time he lived. How far he has succeeded in his effort only those who are gifted with the double-fold genius in philosophy and literature can judge. We may only point out that the work has been a success in so far as it has ever since been enjoying popularity in all circles of people, even though many of its readers do not understand its entire philosophy. The reader of this work always feels that he is in the living presence of a saintly personality, who is speaking from direct experience in simple and beautiful language. He is his own authority, and does not bore the reader with quotation after quotation from the *Upaniṣads* and other authoritative texts or their commentaries, as is done by the later writers on the Advaita philosophy. He has imbibed all that was best in the Indian philosophy that existed before him—Hindu, Buddhist and Jaina—and speaks from his own standpoint, very often in words which might be mistaken as from other books and authors which he thoroughly imbibed and made his own. It is in this way that many expressions of the *Upaniṣads* and the *Bhagavadgītā* and some Buddhist works can be identified in *Yogavāsishtha*.

A few examples of the catholicity, reconciliatory tendency and harmonising spirit of the author may not be out of place here:—

(1) 'From our standpoint' says Vyasa that there is no difference in *Jyotah uasitha vada* (Realism) and *Vijñāna vada* (Idealism), (VI b 38 4)

(ii) Having pointed out how he differs in his opinion on the nature of mind from the points of view of other schools of thought he adds 'All the various doctrines arising at different times and in different countries, however, lead to the same Supreme Truth like the many different paths leading travellers from different places to the same city. It is ignorance of the Absolute Truth and the misunderstanding of the different doctrines that cause them to quarrel with one another in bitter animosity. They consider their own particular dogmas to be the best as every traveller may think although quite wrongly, his own path to be the only and the best path. (III 90 51)

(iii) Not only does the author of *Yogitattva* regard other systems of philosophy and methods of realization with respect but also thinks that it is advisable for every man to stick to his own method of spiritual realization provided he meets with success and makes progress through it. He says 'The method by which a man makes progress is the best for him. He should not change it for another which may not look right to him nor pleases him nor is useful to him.' (VI b 130 2)

of course, in accordance with the matter of the text. Our work in connection with it has been like that of a gardener, who does not create the plants of his garden, but only transplants them in their proper places in it. The value of this garden of the philosophy of Vasistha lies mainly in the fact that it is the only and the first garden of its own kind, the contents of which are directly gathered from a huge forest in which one knows not where what has grown. The main thing that the reader will, however, miss in our *Vāsiṣṭha-darśanam* is the stories of *Yogarāsiṣṭha*, which we have deliberately excluded from our collection to win for Vasistha (or the author of *Yogarāsiṣṭha*) a worthy place in the world of philosophy, where the naked truth is more valued than the garb in which and the accompaniments with which it may appear. For the sake of those readers who would like to acquaint themselves with the stories of the work, we have summarised all the stories of *Yogarāsiṣṭha* in chapter IV of this Introduction.

There have been, in the long history of the existence of *Yogarāsiṣṭha*, many attempts made to summarise the huge work into smaller ones, the nature of some of which may be noted here :—

The first of such efforts known to the students of *Yogarāsiṣṭha* is the already mentioned *Laghu Yoga-*

rāsiṣṭha of Gauḍa Abhinanda of Kashmir, who lived in the first half of the 9th century A. D. He selected 4829 ślokas (traditionally, 6000) from the original work in the serial order of it, and in the same six *prakaraṇas* gave a connected account of some of the doctrines and stories of the original work. The effort proved a great success in popularising *Yogarāsiṣṭha*. But this summary also, like the original work, lacks in a philosophically important system of arrangement. It also leaves out some very important topics of the original work. Moreover, it stops at the end of the first half of the last *prakaraṇa* (*Nirvāṇa*) and does not contain a summary of the other half of it. (The latter half of the last *prakaraṇā* may not have existed at that time and may have been added by other writers later on, or the summarizer might have left his work unfinished).

Another attempt, and a better one from the philosophical and systematic point of view, was made by an unknown author who compiled *Yogarāsiṣṭha-sāra* (Vide, Aufrecht: *Oxford Catalogue*, MS. No. 563). He has collected about 225 slokas from *Yogarāsiṣṭha* and classified them under the following heads:— I. Dissipation; II. Unreality of the world; III. Character of the Living Liberated Man; IV. Annihilation of Mind; V. Annihilation of Desire; VI. Meditation on the Self; VII. Worship of the Self; VIII. Description

of the Self; and IX. Liberation in Life. It is a good attempt, but embodies only a fraction of the philosophy of *Yogarūsiṣṭha*. It also, as it is evident, lacks in a sound system of classification.

Other attempts to present the philosophy of *Yogarūsiṣṭha* by way of summary, hardly known as such to any scholar, are the *Mahopaniṣad* and the *Annupūrṇopaniṣad* (Vido our Paper, "Yogarūsiṣṭha and some of the Minor Upaniṣads" in the Princess of Wales Saraswati Bhawan Studies, Bonares, 1933), each of which presents many aspects of the philosophy of *Yogarūsiṣṭha* in 535 and 337 ślokas respectively. It is a pity that they do not anywhere mention that their ślokas are culled from *Yogarūsiṣṭha*, which, however, is a fact. Both these selections are defective in so far as they lack in a good scientific order of arrangement of the material they have selected. They do not, even both combined together, present the entire philosophy of *Yogarūsiṣṭha*.

In the same manner, the author of the *Mūltilopaniṣad* has collected a number of stanzas from *Yogarūsiṣṭha*, bearing on desire and its renunciation in the second chapter of the *Upaniṣad*; and the author of the *Varāḥopaniṣad* has collected in its fourth chapter some ślokas on the "Seven Stages of Yoga" and "the conduct of the Liberated Living Man." Again, some

slokas on the Stages of Yoga have been picked up from *Yogavasistha* and made into a separate *Upanisad* which goes by the name of *Akṣi upanīśad* (*Ibid*) All these collections of some of the views of Vasistha are unsatisfactory in so far as they are only partial statements of the philosophy of *Yogavasistha*

Our *Vasistha darśanam* is as said above the first attempt of its kind to present the entire philosophy of Vasistha in a systematic form inspired by the zeal of introducing a so far neglected but important system of thought to the modern scholars of Indian Thought

Chapter VI.

Analysis of the Contents of Sri Vāsīṣṭha-Darśanam.

Prayer

INTRODUCTION.

The style of the work; the merits of the work; the story of the recensions of *Yogavāsīṣṭha*.

Chapter I.

The Recipient of the Philosophy.

1. *The characteristics of the fit recipient of this philosophy*— Description of Ramchandra's state of mind to illustrate the mentality of the proper recipient—Rāma's conduct described by his attendants. Rama's description of his own state of dissatisfaction with the world: There is no happiness in life; all of us are deluded by ignorance and passion for objects of enjoyment; futility of Wealth in making us happy; futility of Life; fickleness of Mind; painfulness of Desire; worthlessness of the Body; shortcomings of Childhood; madness of Youth; evil nature of Woman; delusive nature of Enjoyments; inevitability of Old Age; omnipotence of Death; miserableness of Worldly Life; defectiveness of Everything; transitoriness of Everything; extreme painfulness of Worldly Life. The

searching questions of Rama , his intense inquisitiveness

2 *Vasistha's teachings to Rama*— Attachment to the world and life is the chief source of suffering , the ignorant alone are miserable , wisdom is the only source of the removal of suffering , Self knowledge alone leads to Peace The story of Vasistha's receiving his philosophy from Brahma

3 *Effort versus Destiny or Fate*— One can achieve everything through effort , one should never depend on anything else , meaninglessness and unreality of Fate , the true meaning of Destiny , Effort more powerful than Destiny , right effort alone is successful

4 *The qualities needed for Self knowledge*— Peace of Mind , Contentment Company of the Wise , Rational Thinking

---

Chapter II

Metaphysics.

1 *The Source of Knowledge and the method of imparting it*—*Anubhava* (Intuition) the only source of knowledge analogical method of imparting knowledge

2 *Idealism*—The objects are of the nature of knowledge because they are known a relation presupposes unity everything is of the nature of consciousness, all objects are ideas, ideality and relativity of space ideality and relativity of time ideality of things ideality of the Cosmic Law ideality of the body ideality of stability, ideality of all that is material The relation of subject and object the subject is the seed of the object the similarity of waking and dream objects the waking experience is also a dream; the entire cosmic experience is a dream, every individual has got his own experience of the objective world there is also the Cosmic World created by Brahma, reconciliation between realism and idealism, *Ātma Līyati vada* is the doctrine accepted here

3 *The World*—Names given to the world, the contents of the world are in themselves centres of imagining other worlds, worlds within worlds, worlds existing unknown to others but their perceivers,

everything possible everywhere variety of world experiences, individuals and worlds again and again come into existence and pass out of it dissolution of the entire cosmos, what remains at the end of the Cosmos description of the evolution of the Cosmos three planes of manifestation—physical mental and spiritual, the Cosmic Law of the world, the Law is accidental at its root, the Law is also changeable by effort, the Law is only an expression of Effort

4 *The Mind*—The nature of the Mind the relation of the mind with the Brahman functional aspects and names of the mind how the mind becomes an individual ego, how it assumes the physical body all limitation is self limitation the soul of the world innumerable minds seven grades of the intensity of ignorance seven kinds of experience of the monads, fourteen kinds of monads The origin of all monads from the Cosmic Mind Brahma, the manner of origin everywhere the same Pan psychism

5 *Thought Power*—Omnipotence of the mind the capacity of the mind to create its own world every mind creates its own world all minds are equally capable of doing this the individual has got the power to acquire everything the nature of things is determined by thought the power of bhavana

(Affirmation); the effect of constant practice; the effect of strong determination; thought is destiny; happiness depends upon thought; the environment is the creation of one's own desires; the body is the creation of the mind; the power of the mind to cure physical diseases; two kinds of diseases; how diseases originate; the physical diseases are caused by the disturbance of the mind; how mental change restores physical health; cure by incantations. Ignorance is the fundamental disease; the ultimate cure of all diseases; how to stay well; happiness depends upon the purity of mind; the Self is revealed in a pure mind; the world is experienced as long as the mind is merged in ignorance and pleasures. The mind is the nave of the world-wheel.

6. *Attainment of extra-ordinary Powers*—The secret of all powers. The physiological method; knowledge of other minds; vision of the *siddhas* and their planes; identification with the physical body is the cause of all limitations; how to feel one's spiritual existence; *bhāvanā* (affirmation) is the secret of all achievements. The bio-physical method: description of the *Kūṇḍalinī*-power; the mechanism of the *prāṇas*; how to become heavy like a mountain; how to be able to fly through the sky; how to see the *siddhas*; how to enter another's body; how television is acquired; how a *yogin* can become abnormally small or large.

7 *The Self*—Four kinds of experience waking, sleep dream the fourth the four beliefs about the self

I am the body', I am the mind' 'I am the subtle spirit beyond the body and mind freedom of the Self from the states of the body, I am the whole universe and the very essence of the universe

8 *Death and after death Experience*—Death is nothing to be afraid of what death is how death occurs the dead do not 'go to any other place death is a painful experience to the ignorant, the evolution of the world experience after death after death experiences six kinds of the dead, what happens after the experience of the other world death does not undo the spiritual progress death and rebirth a universal law death in the case of one who has attained liberation in life there is no death for the Self what brings about death how to live long

9 *The Cosmic Mind (Brahma)*—Brahma the world is the imagination of Brahma Brahma is mind, how Brahma originates from the Absolute His origin is spontaneous *lila* Brahma is an aspect of Brahman hypostatized imagination is the essential characteristic of Brahma He is causeless and not due to any previous *kasmas* or memory Brahma has no physical body the world imagined by Brahma is mental every creation is a new creation

10 *The Creature Power of the Absolute*—Every

thing is potentially present in the Brahman; the Creative power of the Absolute; Prakriti; the relation of the Creative Power with the Brahman.

11. *The Absolute Reality (Param Brahma)*—Brahman the ultimate source of the world; It is beyond all categories of speech, neither one nor many; neither being nor non-being; neither *vidyā* nor *avidyā*; beyond light and darkness, neither Self nor not-self; neither spirit nor matter; with no differentiation of this or that; the nature of the Absolute is undescrivable; names given to the Absolute in different systems of philosophy; description of the Absolute from our point of view.

12. *The Manifestation of the Absolute*—The world is the manifestation of the Absolute Brahman; It always exists potentially in the Absolute; the Absolute appears as the finite objects of the world; to manifest as the world is in the very nature of Brahman; world-manifestation is a moment's work in the Absolute; multiplicity within the womb of the Unity; the multiplicity of the world does not impair the unity of the Absolute; Brahman's creativity is not that of an agent but through mere existence.

13. *Identity of everything with the Absolute*—The identity of every thing with the Absolute; Prakriti identical with the Absolute; the mind identical with the Absolute; everything identical with the Brahman;

the world identical with the Brahman, God does not exist without the world, everything is Brahman

14 *The Realm of Appearance*—Distinction in appearance and reality, test of reality, the world is neither real nor unreal, it is an appearance, it is real as well as unreal, it is an illusory appearance like all other illusions, the creative activity is an appearance, the individual is an appearance, the world is *avidya* and *avidya* is an appearance, it is *maya*, the world is real to the fool only it is experienced so long as there is ignorance, it vanishes when knowledge arises, when the world appearance ceases to be experienced, the word destruction is not suitable for the fact of disappearance of the world experience the world merges in the Self

15 *The Absolute point of-view*—There is nothing like the world in reality its existence is admitted by the wise only to bring enlightenment to the ignorant, the Ultimate Truth—*ajata rada* the Absolute cannot be said to be the creator of the world, It can not change change is only an appearance the Absolute cannot be said to be the cause of the world, it cannot be said to be the seed of the world, the world is a causeless appearance, it is like a dream *ajata rada* (the doctrine of non production), this doctrine is meant only for the worthy disciple and is not to be taught to the unworthy

Realisation of the Absolute point of view.

1. *Happiness*—All creatures desire to be happy; but happiness is not found in worldly pleasures; all worldly pleasures are futile; all prosperity is misery; psychology of pleasures and pain; the real Joy or Happiness is within.

2. *Bondage and Liberation*—The nature of bondage; the causes of bondage. desire, finitude, false belief, Self forgetfulness; egotism, ignorance. The nature of liberation; when one is liberated; the two kinds of liberation — with body and without body; no difference between the two; liberation distinguished from inertness; bondage and liberation are appearances.

3. *The Means of Liberation*—No other means than Knowledge; knowledge the only means; futility of devotion to any personal God for liberation; God is within everybody; He is realised only in intuition; the true worship of God; how the wise worship God; external worship is of secondary importance. Action cannot be given up as long as one lives. The nature of right knowledge; Self-knowledge is attained only through one's own effort and thought; how the purification of mind necessary for Self-knowledge is effected; the problems for thinking; ignorance removes

ignorance; the use of the Scripture and a Teacher for Self-knowledge.

4. *Practical Realisation*— *Jñānabandhu* (one who acquires knowledge for worldly gains); the truly wise. Practice is required to actualise knowledge; the meaning of the term Yoga; the goal of Yoga; three aspects of the Yoga: I. Practice in deep Affirmation of the One Reality: (a) *Brahma-Bhāvanā*, (b) *Padārthabhāvanā-tyāga*, (c) *Kevālibhāva*. II. Control and stoppage of the activity of the *Prāṇa*: the relation of the *prāṇa* with the mind; what *prāṇa*; is; various kinds of *prāṇāyāma*; how the activity of the *prāṇa* is controlled and stopped. III. Control and stoppage of the activity of mind the mind is the nave of the world; how the mind grows dense; how the mind is refined into the Spirit; the methods of mind-control: (a) realising its unreality through thinking, (b) negation of *sāṅkalpa* (imagination), (c) distaste for the objects of enjoyment, sense-control, (d) renunciation of desires; the evil nature of desire; nothing really desirable in the world, two kinds of renunciation of desire; the method of giving up desire, (e) eradication of the egoistic feeling (individuality); the method of eradicating the ego; how the Cosmic Consciousness is realised; all evils come to an end when the ego is eradicated, (f) practice of detachment, (g) cultivation of equanimity; the joy of equanimity, universal brotherhood, (h)

freedom from the idea of agency or activity, (i) mental renunciation of everything; the real renunciation; the great renouncer; the fruit of renunciation, (j) *Samādhi* or the realisation of oneness with the Absolute; the joy of annihilating the mind.

5. *Stages of Self-realisation*— Several views; one view; another view; a third view: the first stage; the second stage; the third stage; the fourth stage; the fifth stage; the sixth stage; the seventh stage.

6. *Freedom from the Law of Karma-phala*— The law of *Karma phala*; the nature of *karma*; identity of action and the agent; origin of the binding *karma*; the real cause of bondage to *karma*; the method of being free from the bondage of *karma*; *karmayoga*; the characteristic of an *Ārya* (gentleman).

7. *Self-realisation*—The signs of the dawn of Self-realisation; Self-realisation; the uniqueness of the experience of the Self; no feeling of individuality in Self-experience; no return of ignorance, when it is once removed; the supreme joy of Self-realisation.

8. *The Character of the Liberated Living Man*— A general description of the character of the liberated; he has nothing to avoid or obtain; he is a great man of action; he is in *samādhi* even while active in life; he is a great enjoyer; he is a master of his body

and senses and enjoys appropriate pleasures through them, he behaves as the occasion demands, he is as busy in the world as the ignorant, the mind of the liberated, liberation is different from the attainment of supernatural powers, the liberated is free from all miseries, his is the really happy life, what happens to the liberated after death

भूमिका

अस्ति सुविदितः सर्वेषां ब्रह्मविद्याऽऽराधनासक्तचेतसां श्री-
योगवासिष्ठनामायं ग्रन्थः । समुपासते प्रत्यहं संसारपाशोच्छेत्तुकापाः
परमानन्दरसास्वादनपरा विद्वांसोऽन्तेवासिनश्चैनम् । अद्यात्म-
विद्याप्रतिपादकग्रन्थेष्वतीवश्रेष्ठोज्यमित्यस्ति विदुषां मतम् । ब्रह्मान-
न्दनिमग्नमानसानां श्रीमतां रामतीर्थस्वामिनां प्रतानुसारेण भूमण्ड-
लान्तर्गतसकलग्रन्थेष्वत्यद्भुतोऽयं ग्रन्थो निरन्तरमस्यानुशीलनं
ब्रह्मसाक्षात्कारकरञ्जोति^१ । प्राच्यप्रतीच्यविद्याविचक्षणानां श्री-
डा.भगवान्दासमहोदयानां मतेनायं सिद्धावस्थायामपि पठनाहः
प्रस्थानत्रयी तु साधनावस्थोपयोगिन्येवेति^२ । श्रीलालावैजनाथ-
महोदयानां मतेनानेकदृष्टान्तोपाख्यानपुस्तकादिभिरद्वैतसिद्धान्तमुप-
तिपादकोऽनुत्तमोऽयं श्रीयोगवासिष्ठः^३ । श्रीयोगवासिष्ठान्तर्गताः
केचन श्लोका अपि पूर्वकथनं सपर्ययन्ति । तथा हि —
“शास्त्रं सुबोधमेवेदं सालङ्कारविभूषितम् ।
कान्यं रसमयं चारु दृष्टान्तैः प्रतिपादितम् ॥ १ ॥ (२।१२।३३)

1. In *Woods of God-realisation*, Delhi Edition, Vol. III, p. 295.

2. *Mystic Experiences*, Prefatory Note.

३. योगवासिष्ठ, भाषाटीका, द्वितीय भाग, भूमिका, पृष्ठ ७

अस्मिञ्छ्रुते मते ज्ञाते तपोध्याननपादिकम् ।
 मोक्षमाप्तौ नरस्येह न किञ्चिदुपयुज्यते ॥ २ ॥ (२।१८।३५)
 य इह शृणुयान्नित्यं तस्योदारचमत्कृतेः ।
 बोधस्यापि परं बोधं बुद्धिरेति न संशयः ॥ ३ ॥ (३।८।१३)
 अस्मिञ्छ्रुते नरो मोहात्समयात्संतरिष्यति ।
 सेतुनेवाम्बुधेः पारमपारपुण्यशालिना ॥ ४ ॥ (१।२।१०)
 ग्रन्थेनानेन लोकोऽयमस्मात्संसारसंकटात् ।
 समुच्चरिष्यति क्षिप्रं पोतेनेवाशु सागरात् ॥ ५ ॥ (१।२।१४)
 यदिहास्ति तदन्यत्र यत्रेहास्ति न तत्क्षचित् ।
 इदं समस्तविज्ञानशास्त्रकोशं विदुर्बुधाः ॥ ६ ॥ (३।८।१२)”

अस्यात्यद्भुतग्रन्थस्य रचनाकालविषयेऽस्ति विदुषां महान्त-
 मेदः । आदिकविधीवाल्मीकिनिर्मितोऽयमित्यस्ति परम्परागतो वि-
 श्वासः^१ । डा.फर्हुहारमभूतयः कैचनगुनिकास्तु क्रिष्टीयत्रयोदशच-
 तुर्दशशताब्दोरन्तरालेऽस्य रचनासमयो निपततीति मन्यन्ते^२ । प्रो०
 शिचमसादभट्टाचार्यमते क्रिष्टीयदशमद्वादशशताब्द्यन्तर्गतोऽस्य सप्-
 तः^३ । नवमशताब्द्यामयं प्रणीत इति भारतीयसाहित्येतिहासलेख-

1. K. Nārāyaṇa Swami Aṣṣar *A Translation of*
Laḡhu Yogavāsistha, Introduction, p. xxi

2. Farquhar *Outline of Religious Literature of*
India, p. 226.

3. *The Proceedings and Transactions of the Oriental*
Conference, Madras, p. 554

कानां जर्भनपरिहृतानां श्रीविण्टर्निर्द्भुमहोदयानां षतम् ।
 सर्वाण्येतानि षतान्याङ्गलभाषायां लिखिते योगवासिष्ठ-ऐराड-इत्स
 फिलॉसोफी'नाम्न्यस्पद्रन्थे सुप्रत्याख्यातानि । श्रीभर्तृहरि-
 गौडपाद शङ्कर-सुरेश्वर-प्रभृतिभ्योऽद्वैतसिद्धान्तप्रतिपादकाचार्येभ्यः
 प्रागेवास्थ रचनाकाल इत्यस्त्यस्मिन्न्रूपो यः श्रीकीयशर्वादस्की-
 विण्टर्निर्द्भु-श्रेडर-प्रभृतिभिर्विद्वद्भिः सादरं सम्मानितः^१ ।

भवतु नाम कोऽप्यस्य रचनाकालः । अस्य प्रभावस्तु वेदान्त-
 सिद्धान्तप्रतिपादकानामाचार्याणामुपरि नाल्प इति ज्ञायते तेषां तेषां
 ग्रन्थानां योगवासिष्ठेन सह तुलनात्प्रकाष्ययनेन । श्रीशङ्कराचार्या-
 णां चिद्वेदचूडामणौ, श्रीविद्यारयस्वामिनां पञ्चदशीजीवनमुक्तिवि-
 वेकयोः, श्रीभर्तृहरिणां वाक्यपदीयवैराग्यशतकयोः, श्रीनारायण-
 भट्टानां भक्तिसागरं, श्रीप्रकाशानन्दानां वेदान्तसिद्धान्तमुक्तावल्यां,

1. *Geschichte der indischen Litteratur, Vol III p. 444.*

2. *Yogavāsistha and Its Philosophy.*

3. Keith "It seems clear that you have proved it to be before S'ankara's date, and there seems to be a good case for placing it before Bhartrhari." Steherbatsky "Prof. Atreya has brought the problem very near to its final solution." Winternitz "The arguments for your date of *Yogavāsistha* are certainly deserving of the most earnest consideration". Schrader: "I am inclined to congratulate you on your having proved that *Yogavāsistha* is earlier than S'ankara and possibly even Gaudapāda."

शिवसंहिता-दृढयोगप्रदीपिका-रामगीतादिग्रन्थेषु च योगवासिष्ठीयाः
सिद्धान्ताः श्लोकाश्चोपलभ्यन्ते ।

अष्टोत्तरशतोपनिषत्स्वपि सन्ति बहव उपनिषदो यामु योग-
वासिष्ठस्पानेके श्लोकाः प्राप्यन्ते । कतिपयोपनिषदस्तु योग-
वासिष्ठीयरलोकानां संग्रहा एव^१ । प्राचीनसमये मुद्रण-
यन्त्रादिकाधनाभावाद्योगवासिष्ठसदृशबृहन्न्याना हस्तलेखनायास-
पसद्वर्मान्निवृद्धिः स्वस्वरूपानुसारेण तदीयभिन्नभिन्नश्लोकाना
संग्रहास्वत्तदुपनिषद्नाम्ना प्रचारिता इति प्रतीयते । तथा हि—

(१) महोपनिषत्—प्रथममध्यायं परित्यज्य सर्वेवोरनिषद्योगवासि-
ष्ठीयानां ५१० श्लोकानां समुदायः ।

(२) अन्नपूर्णापनिषत्—आद्यान्सप्तदशश्लोकान्परित्यज्य शेषोप-
निषद्योगवासिष्ठीयानां ३२० श्लोकानां समूहः ।

(३) अक्षुपुपनिषत्—सर्वेव योगवासिष्ठीयश्लोकमयी ।

(४) मुक्तिकोपनिषदः प्रधानतमो द्वितीयोऽध्यायो योगवासिष्ठी-
यानां ७६ श्लोकानां समूहः ।

(५) वाराहोपनिषदश्चतुर्थोऽध्यायो योगवासिष्ठीयः ।

(६) बृहत्सन्यासोपनिषदि ४४ श्लोका योगवासिष्ठीयाः ।

(७) शाबिडल्योपनिषदि १८ श्लोका योगवासिष्ठीयाः ।

(८) याज्ञवल्क्योपनिषदि १० श्लोका योगवासिष्ठीयाः ।

1 *Vide* our papers 'Yogavāsiṣṭha and some of the
Minor Upanisads' in *The Princess of Wales Saraswati
Bharata Studies*, Benares, Vol. IX

(६) मैत्रेय्युपनिषदि ३ श्लोका योगवासिष्ठीयाः ।

(१०) योगब्रह्मस्युपनिषदि २ श्लोकौ योगवासिष्ठीयौ ।

(११) पैङ्गलोपनिषदि १ श्लोको योगवासिष्ठीयः ।

अन्यास्वपि कासुचिदुपनिषत्सु यद्यपि नाक्षरशो योगवासिष्ठ-
स्य श्लोका दृश्यन्ते तथापि तत्रास्ति तदीयसिद्धान्तैरतीव सादृश्यम् ।
तथा हि—

(१) तेजोविन्दुपनिषदि सम्पूर्णावाम् ।

(२) जाबालदर्शनोपनिषदि समाधिखण्डे ।

(३) मैत्रायण्युपनिषदि चतुर्थप्रपाठके ४-११ तमेषु श्लोकेषु ।

(४) अमृतविन्दुपनिषदि १-५ तमेषु श्लोकेषु ।

(५) योगशिखोपनिषदि प्रथमेऽध्याये ३३-३६, ५६, ६० त-
मेषु श्लोकेषु; समस्ते चतुर्थेऽध्याये; षष्ठेऽध्याये ५८-६४
तमेषु श्लोकेषु ।

(६) त्रिपुरतापिन्युपनिषदि पञ्चमोपनिषदि १-१६ तमेषु श्लोकेषु ।

(७) सौभाग्यलक्ष्म्युपनिषदि २।१२-१६ तमेषु श्लोकेषु ।

एवं सुप्रसिद्धोऽप्ययं महाग्रन्थोर्जाचोनानां विदुषामासीदौदा-
सीन्यभाजनमित्यस्ति महदाश्चर्यम् । श्री० राधाकृष्णानमहोदयानां
भारतीयदर्शननाम्नि' महाग्रन्थे योगवासिष्ठविषयको नास्ति
लेशतोऽपि विचारः । श्री० दासगुप्तमहोदयानां भारतीयदर्शनेतिहा-
सस्य प्रथमे भागे' यत्र गौडपाद-शङ्करभृतोना मतानि सवि-

1 *Indian Philosophy, Vol I, & II*

2 *A History of Indian Philosophy, Vol, I*

स्तरं प्रतिपादितानि तत्र योगवासिष्ठस्य नामापि न श्रूयते; द्वितीये-
ऽपि भागे तद्विषयकः स्वल्प एव विचारः । अभ्यङ्गरशास्त्रिमहोदयैः
स्वसंपादितसर्वदर्शनसंग्रहस्य परिशिष्टभागे दर्शनग्रन्थानां नामगण-
नावसरे योगवासिष्ठो न निर्दिष्टः ।

प्रख्यातदर्शनग्रन्थानां सूत्रभाष्यतर्कादिभाषावशाच्छुष्कभाष्य-
रचनातो पित्रा सरससाहित्यप्रयोगो रचनैव तस्य दर्शनकोटिवि-
र्भावस्य कारणं प्रतीयते । अलङ्कारयुक्त्याख्यायिकारवैचित्र्यचित्रि-
तोऽयं ग्रन्थः संसारादवीपरिभ्रमणश्रान्तानां पणिकानां नन्दनवनमिव
नन्दयति मनांसि । आख्यायिकाव्याजेन वर्णितानि नानादृष्टान्तैः
सम्यग्ख्यायितानि दुरवगमानि दार्शनिकरहस्यानि बालानामपि
सुगमानि भवन्ति । तथा चोक्तं ग्रन्थकारेण—

“यत्कथ्यते हि हृदयंगमयोपमान-

युक्त्या गिरा मधुसुकुपदार्थया च ।

श्रोतुस्तदङ्ग हृदयं पङ्क्तो विसारि

व्याप्नोति कैलमिव वारिणि वार्ध शङ्काम् ॥१॥

(३ । ८४ । ४५)

मोक्षोपायानिमान्पुरायान् पत्यत्तानुभवार्थदान् ।

बालोऽप्याकर्ण्य तद्गतं याति का त्वादशे कथा ॥२॥

(१ । २१५ । ६)”

दृष्टान्तोपाख्यानादीनां प्राचुर्यद्विवायं ग्रन्थो महाविस्तरमवाप ।
ग्रन्थकारकथनानुसारेणास्मिन् ३२००० श्लोका आसन्, किन्तु
वर्तमानसमये निर्णयसागरमुद्रणालये मुद्रिते पुस्तके २७६८७ श्लोका

एवोपलभ्यन्ते । एतावतो महतो ग्रन्थस्य लेखनपठनपाठनकाठिन्य-
 बशात्कश्मोरदेशीयगौडाभिनन्दैः ६००० श्लोकात्मको लघुयो-
 गवासिष्ठनामा संक्षेपः कृतो नवमक्रिष्टीयशताब्द्याम् । अधुना तु
 तत्र ४८२६ श्लोका एवोपलभ्यन्ते । अस्त्यन्य एकः संक्षेपः ५३५
 श्लोकात्मको महोपनिषद्नाम्ना प्रसिद्धः । अपरः ३३७ श्लोकात्मकः
 संक्षेपोऽन्नपूणोपनिषदिति । योगवासिष्ठसारनामान्यः २२७ श्लो-
 कात्मकः संक्षेपोऽपि दृश्यते । नैकोऽपि पूर्वोक्तानां संक्षेपाणां योग-
 वासिष्ठस्य सकलान् सिद्धान्तान् ययोचितं क्रमेण च दर्शयति ।
 अत एवास्य विस्तृतग्रन्थस्य विरकालं परिशीलनानन्तरमर्वाचीनानां
 विदुषामभिरुचिमभिलक्ष्य महता प्रयासेन प्रायः २४०० श्लोकात्म-
 को वासिष्ठदर्शननामा नूतनो योगवासिष्ठसारोऽस्माभिः संकलितः ।
 अत्र तत्तद्विषयसम्बन्धिनः श्लोका ग्रन्थान्तर्गतसर्वप्रकरणेभ्य उद्धृ-
 त्यैकत्रैव विन्यस्ताः । विषयाभिधानानि च यथाक्रमं शीर्षकरूपेण
 तत्तद्विषयश्लोकानामुपरि स्थूलाक्षरैर्दर्शितानि येन सकृद्दृष्टिपात-
 मात्रेण तदीयसिद्धान्तानामवगतिः स्यात् । एकस्याप्युपयोगिनः
 श्लोकस्य सिद्धान्तस्य रूपस्य च यथा च्युतिर्न स्यात्तथाऽस्माभिर्य-
 पाशक्ति प्रयतितम् । कोटशमस्मारुमत्र साफल्यमिति सहृदया वि-
 द्वांस एव विदांकुर्वन्त्विति ।

विषयसूची

भूमिका

(१)

श्रीवासिष्ठदर्शनम्

विषयः

पृष्ठम्

मङ्गलाचरणम्

१

ग्रन्थमवेशः

१—ग्रन्थशैली

१

२—ग्रन्थमाहात्म्यम्

२

३—वसिष्ठरामसम्वाद्कथामुखम्

३

अथ ज्ञानाधिकारो नाम प्रथमोऽध्यायः

१—अधिकारिलक्षणम्

५

२—अधिकारिगुणप्रतिपादनाय रामविषादवर्णनम्

५

[१] रामभृत्यानां रामचेष्टितवर्णनम् ।

५

[२] रामवर्णिता संसारनिःसारता

७

(अ) सुखाभावः

७

(आ) मोहान्धता

७

(इ) धीनिन्दा

८

(ई) वायुनिन्दा

८

विषय	पृष्ठम्
(उ) चित्तचाञ्चल्यम्	६
(ऊ) वृष्णादाहः	६
(ए) देहस्यारम्यत्वम्	६
(ऐ) पाल्यायस्यादोषाः	१०
(ओ) दौषनदोषाः	१०
(औ) रजोद्भृगुप्सा	१०
(अं) भोगवैरस्यम्	११
(आ) जराद्भृगुप्सा	११
(क) कालसाध्नाज्यम्	१२
(ख) संसारबुद्धेशा	१२
(ग) सूर्ययज्ञोपद्रष्टिः	१४
(घ) अस्थिरता	१४
(ङ) संसारदुःखाहनीयत्वम्	१५
[३] राघवप्रश्नाः	१५
[४] त्रिशासातीव्रत्वम्	१६
३—दुःखनिवृत्त्युपायः	
[१] संसारराग एव दुःखस्य कारणम्	१७
[२] ज्ञानमेव दुःखनिवृत्त्युपायः	१८
[३] भात्मज्ञानमेव विश्वान्वितसाधनम्	१९
४—तत्त्वज्ञानावतरणम्	
५—पौष्ट्यमहिमा	
[१] पौष्ट्येण सर्वमासाद्यते	२०
[२] परायत्तत्वनिन्दा	२१

विषय	पृष्ठम्
[३] दैवनिराकरणम्	२२
[४] दैवशब्दार्थः	२२
[५] पौरुषप्रबल्यम्	२३
[६] सत्पौरुषम्	२४
[७] आलस्यनिन्दा	२५

द्वै—सुसुक्ष्मगुणाः २५

[१] शमः	२५
[२] सन्नोपः	२६
[३] साधुसङ्गः	२७
[४] विचारः	२७

अथ तत्त्वज्ञानं नाम द्वितीयोऽध्यायः २८

१—प्रमाणानिरूपणम् २८

[१] प्रत्यक्षमेवात्मज्ञाने प्रमाणम्	२८
[२] दृष्टान्तोपयोगिता	२८

२—कल्पनावादः २९

[१] दृश्यस्य बोधरूपत्व बुद्धत्वात्	२९
[२] अद्वैत सम्यग्भात्	३०
[३] सर्वस्य चिन्मयत्वम्	३०
[४] पदार्थजातस्य सङ्कल्पमयत्वम्	३१
(अ) देशः	३२
(भा) कालः	३२

विषय	पृष्ठम्
(३) द्रव्यम्	३३
(३) तिथतिः	३४
(३) स्थिरता	३५
(३) देहः	३५
(५) आधिभौतिकत्वम्	३५
[५] द्रष्टृदृश्ययोरनन्यत्वम्	३५
[६] द्रष्टृदृश्ययोजत्वम्	३६
[७] ज्ञातृत्वमयोरभेदः	३७
[८] जगतः स्वप्नरूपत्वम्	३८
[९] विश्वस्वप्नः	३८
[१०] जीवं जीवं प्रति विश्वस्वप्नः	३९
[११] सर्गादौ प्रजापतिवृत्तमद्यापि संस्थितं जगत्	४०
[१२] बाह्यार्थवादविह्वनापादयोरैक्यम्	४१
[१३] आत्मव्याप्तिपादः	४२

३—जगत्

४३

[१] जगन्नामानि	४३
[२] संकल्पितस्वयापि संकल्पयितृत्वम्	४३
[३] सर्वे सर्गं सर्गान्तराणि	४३
[४] परस्परमदृष्टानि सर्गजालानि	४५
[५] सर्वस्य सर्वत्र सर्वदा संभवः	४५
[६] जगद्वैविध्यम्	४६
[७] सृष्टिलययोः पौनःपुन्यम्	४७
[८] कल्पान्ते सर्वसंज्ञया	४७
[९] ब्रह्मण्य कल्पान्तेऽप्यशिष्यते	४८

विषय	पृष्ठम्
[१०] जगदुत्पत्तिवर्णनम्	४८
[१०] आकाशत्रयम्	५१
[१२] नियतिः	५१
[१३] नियतेः काकतालीयत्वम्	५२
[१४] नियतिपौक्षवयोर्न विरोधः	५२
[१५] नियतिरपि पौरुषेण जीयते	५२

४—मनः ५४

[१] मनोरूपम्	५४
[२] मनोब्रह्मणोरभेदः	५५
[३] मनसो रूपाणि नामानि च	५६
(अ) मनः	५६
(आ) बुद्धिः	७
(इ) महद्द्वारः	५७
(ई) चिच्चम्	५७
(उ) कर्म	५७
(ऊ) कल्पना	५७
(ए) स्मृतिः	५८
(ऐ) वासना	५८
(ओ) मविधा	५८
(औ) मलम्	५८
(अ) माया	५८
(ञ) प्रकृतिः	५८
(क) ग्रहोत्यादिः	५९
(ख) जीवः	५९

विषय	पृष्ठम्
(ग) भातिवाहिकदेहः	५९
(घ) इन्द्रियम्	५६
(ङ) पुर्यष्टकम्	६०
(च) वैहपदायी	६०
(छ) वर्शान्तरैः सह मतभेदः	६०
[४] जीवस्याहङ्कारताऽऽदानम्	६०
[५] जीवस्य देहभावादानम्	६१
[६] स्वसङ्कल्पकृतं वेष्टनम्	६३
[७] संसृतिवीजविचारः	६४
[८] जीवानामसंश्लेषत्वम्	६६
[९] सप्तविधौ जीवभेदः	६६
(अ) योजजाग्रत्	६७
(आ) जाग्रत्	६७
(इ) महाजाग्रत्	६७
(ई) जाग्रत्स्वप्नः	६७
(उ) स्वप्नः	६७
(ऊ) स्वप्नजाग्रत्	६८
(ए) सुषुप्ति	६८
[१०] सप्तविधा जीवाः	६८
(अ) स्वप्नजागराः	६८
(आ) सङ्कल्पजागराः	६९
(इ) केषलजागराः	६९
(ई) चिरजागरा	६९
(उ) धनजागराः	७०
(ऊ) जाग्रत्स्वप्नाः	७०

विषय	पृष्ठम्
(ए) क्षीणजागराः	७०
[११] जीवजातयः	७०
(अ) इर्ध्वप्रथमता	७०
(ब) गुण्यापीथरी	७०
(इ) ससत्त्वा	७१
(ई) बधमसत्त्वा	७१
(उ) भत्यन्ततामसी	७१
(ऊ) राजसी	७१
(ए) राजससत्त्वादिरीकी	७१
(ऐ) राजसराजसी	७२
(ओ) राजसतामसी	७२
(औ) राजसत्यन्ततामसी	७२
(अं) तामसी	७२
(आः) तामससत्त्वा	७२
(क) तमोराजसी	७३
(ख) भत्यन्ततामसी	७३
[१२] सूर्यजीवानां व्रक्षण उद्भवः	७३
[१३] उत्पत्तिलययोः सूर्यत्रैकरूपता	७४
[१४] सूर्यपदार्थानां समनस्वरूपम्	७४

५—मनोपदसूत्रम्

७५

[१] मनसः सूर्यशक्तिमत्त्वम्	७५
[२] चित्तस्य संवृत्तिसामर्थ्यम्	७६
[३] स्वयं सूर्येण च चित्तस्य जगत्कल्पनम्	७६
[४] सूर्योपाग्रेव चित्तानामेवैकरूपशक्तिमत्त्वम्	७६

विषय	पृष्ठम्
[६] जीवस्य सर्वसम्पादनशक्ति	७८
[६] मन सवेदानुरूप पदार्थानां यत्	७७
[७] भावनानुरूप कल्पम्	७९
[८] अम्यासप्रशसा	८०
[९] मनोनिव्ययप्राबल्यम्	८१
[१०] चिन्तानुरूपा मति	८२
[११] चिन्तायत्ते सुखदु खे	८२
[१२] जीवेच्छाकल्पित निज चिदम्	८३
[१३] मनसो देहस्य कर्तृत्वम्	८३
[१४] रोगाणां मानसी चिकित्सा	८४
(अ) आधिष्ठाधिस्वरूपम्	८४
(आ) व्याधेः कारणमाधि	८५
(इ) आधिक्षयेण व्याधयोऽपि जीवन्ते	८५
(ई) मन्त्रचिकित्सा	८६
(उ) सायधिश्य*	८६
(ऊ) कथमनामय जीवितं स्यात्	८६
[१५] चित्ते ससृष्टे क्षति जीवनमानन्दमय भवति	८८
[१५] शुद्धे चित्ते आत्मा प्रतिबिम्बति	८९
[१७] मूढमनो याद्यत्ससारतिमिरम्	८९
[१८] चित्तं जगताभिः	९०

६—सिद्धयः

६१

१—मनोयोगजा सिद्धयः

९१

(अ) परेण चित्तस्य ज्ञानम्

९१

(आ) लोकान्तरगमनशक्ति

९१

विषयः	पृष्ठम्
(६) आधिभौतिकमावनायाः प्रतियन्धफल्यम्	९२
(६) आतियाहिकतानुभवः	६२
(७) अणुत्वप्राप्तौ ज्ञानयुक्तिः	९३
२—कुण्डलिनीयोगसाध्याः सिद्धयः	६४
[१] कुण्डलिनी	९४
[२] योगिनां देहोऽणुतां स्थूलतां च कथं गच्छति	९८
(अ) अणुत्वप्राप्तये देहस्य विलापनम्	९८
(अ) स्थूलीमायेनैच्छिकानानाशरीरकल्पना	९८
(६) प्राणाविषयनाभ्यासजन्याः सिद्धयः	६९
(६) कुण्डलिनीयोगजन्याः सिद्धयः	६९

७—आत्मा

१०२

[१] जामत्स्वमसुप्तयः	१०२
(१) जामत्स्व	१०२
(२) सुप्तयः	१०३
(३) स्वप्नः	१०३
[२] तुर्यावर्या	१०४
[३] अहंभाष्यतुष्टयम्	१०५
(१) देहोऽहमिति	१०५
(२) चित्तोऽहमिति	१०५
(३) सकलातीतोऽहमिति	१०५
(अ) कथं सर्वातीतोऽहम्	१०५
(आ) भात्मशरीत्योः सम्बन्धमाशयः	१०७
(इ) भात्मनः सर्वत्रयर्तमानत्येऽपि पुर्यष्टक एष स्वरूपम्	१०७
(इ) अहं सर्वमिदं विद्ममिति	१०७

विषय	पृष्ठम्
८—मृतिः	१०६
[१] मरणं न भयावहम् (अ) उपचयो महान् (आ) उत्सयो घा	१०६ १०६ १०६
[२] मृतिस्वरूपम्	१०९
[३] जन्तोर्मरणावस्था	११०
[४] मृतिकाले मूर्च्छैर्यैष दुःखभाजनात्मम्	११२
[५] मरणानन्तरानुभय	११२
[६] स्वस्वकर्मानुसारेण प्रेतानामनुभयः	११६
[७] परलोकानुभवानन्तरम्	११७
[८] योगमार्गाकदस्य मरणानन्तरानुभय	११८
[९] शरीराच्छरीरान्तरप्राप्तिनियम	११८
[१०] आऽऽत्मज्ञानात्संस्मरणम्	११६
[११] मरणानन्तरं जीवन्मुक्तस्य गति	११६
[१२] आत्मा तु न जायते न त्रियते वा	११६
[१३] नासुपो न्यूनाधिकत्वकारणम्	१२०
[१४] मृत्युस्त न जिघ्रसति	१२१
९—ब्रह्मा	१२२
[१] जगत्कर्ता ब्रह्मा	१२२
[२] मन एष ब्रह्मेति कथ्यते	१२२
[३] परस्मात्तत्त्वाद्ब्रह्मणः समुद्भय	१२२
[४] स्वामाधिकोऽयं ब्रह्मणः स्पन्दः	१२४
[५] स्वलीलैवैव ब्रह्म स्वयं स्पन्दते	१२४

विषयः	पृष्ठम्
[६] गद्यं स्पन्दोऽन्य इव चेत्यते	१२५
[७] संकल्पस्वरूपोऽयं स्पन्दः	१२५
[८] चेत्यभावनास्वरूपोऽयं स्पन्दः	१२६
[९] प्रतिभासमाश्रित्य ब्रह्मणः	१२६
[१०] जगत्कर्तृनिर्हेतुकोद्भवः	१२६
[११] न ब्रह्मणः कर्माणि	१२७
[१२] संकल्पमाश्रयरीरत्वं ब्रह्मणः	१२७
[१३] ब्रह्मा प्रजगत्स्थितेः कारणम्	१२८
[१४] ब्रह्मजनितं विश्वं मनोमयम्	१८६
[१५] सर्गस्यापूर्वत्वम्	१३०

१०—शक्तिः १३०

[१] ब्रह्मणः शक्तयः	१३०
[२] स्पन्दशक्तिः	१३१
[३] प्रकृतिः	१३१
[४] शक्तिब्रह्मणोरनभ्यस्यम्	१३२

११—परं ब्रह्म १३४

[१] ब्रह्मणोऽनाद्यत्वम्	१३४
[२] नेति नेति	१३४
[३] एकमेवैकं चेति एकतुमदावयम्	१३४
[४] तदस्ति नास्ति चेति वक्तुं न युज्यते	१३४
[५] विद्याऽविद्यातीर्त्वं ब्रह्मणः	१३६
[६] तमःप्रकाशाभ्यां परं ब्रह्म	१३६
[७] भात्मोत्पत्ति तस्य संज्ञा कदिपता	१३७

त्रिपय. पृष्ठम्

अथ मोक्षो नाम तृतीयोऽध्यायः १७९

१—आनन्दः १७६

- [१] भोगानामापातमाश्रमधुरत्वम् १७६
 [२] सुप्तानां दुःखरूपत्वम् १७८
 [३] सत्कारस्यासारत्वम् १८०
 [४] अभ्युदयस्य निःसारत्वम् १८१
 [५] सुखहेतुनिरूपणम् १८१
 [६] आत्मानन्दः १८२

२—बन्धपोक्षौ १८३

- [१] बन्धस्य स्वरूपम् १८३
 [२] बन्धकारणानि १८३
     (अ) घासना १८३
     (आ) इयत्ता १८४
     (इ) मिथ्याभावना १८४
     (ई) आत्मविस्मरणम् १८४
     (उ) अहमायना १८५
     (ऊ) अज्ञानम् १८५
 [३] मोक्षस्वरूपम् १८५
 [४] कदा मोक्षोऽनुभूयते १८६
 [५] द्विविधो मोक्षः १८७
     (अ) सदेहः १८७
     (आ) विदेह १८७

धिपयः	५४५
[६] तयोर्भेदः	१८७
[७] स्थावरत्वभोक्तयोर्भेदः	१८७
[७] बन्धमोक्षयोर्मिथ्यात्वम्	१८२

३-भोक्तृपायः १६०

[१] न ज्ञानेतर उपायः	१६०
[२] ध्यानभेदोपायः	१९०
[३] भोक्तृप्राप्तौ भक्तेरनावश्यकता	१९१
(अ) आत्मदेवैतरे देवो नाराधनीयः	१६१
(आ) कोऽपि देवोऽपिष्ठात्पुण्यं ज्ञान दातुं न समर्थः	१६२
(इ) ईश्वरः सर्वस्यान्तरेय वर्तते	१६३
(ई) ज्ञानादेवैश्वरप्राप्तिः	१६३
(उ) आत्मदेवपूजनविधिः	१९४
(ऊ) ज्ञानिणां देवार्चनम्	१९५
(ए) बाह्यदेवार्चनस्थ गौणत्वम्	१९७
[४] भाजीघनं कर्मात्यागो न युज्यते तस्मात्कर्मत्यागोऽपि न मोक्षे कारणम्	१९७
[५] सम्यग्ज्ञानस्वरूपम्	१६९
[६] स्वपौत्रविचाराभ्यामेवात्मज्ञानं जायते	१६६
[७] विचारार्थं चित्तशुद्धिरपेक्षिता	२००
[८] विचारत्रिपदाः	२००
[९] भविष्यैवाविद्यानाशः	२०१
[१०] ज्ञानप्राप्तौ शास्त्रस्योपयोगः	२०१

४-ज्ञानसिद्धिः २०३

[१] ज्ञानबन्धुः	२०३
-------------------	-----

विषयः	पृष्ठम्
(भा) संसारेऽस्मिन्न किमपि हेयोपादेयम्	२२४
(१) वासनात्यागो त्रिविधः	२२५
(१) ज्येष्ठ्यागः	२२५
(२) श्रेयत्यागः	२२६
(३) वासनात्यागयुक्तिः	२२६
६—महद्भारोन्मूलनम्	२२७
(भा) महद्भारोन्मूलनविधिः	२२८
(भा) परमानुभवसिद्धिः	२२८
(३) महद्भावे गलिते सर्वदोषायणमः	२३०
७—भसङ्गान्यासः	२३१
८—समभाषप्रतिः	२३२
(भा) समतानन्दः	२३३
(भा) सार्धशुभ्यम्	२३३
९—कर्मागायः	२३४
१०—सर्वत्यागः	२३४
(भा) सर्वत्यागस्वरूपम्	२३५
(भा) महात्यागी	२३५
(३) त्यागकला	२३६
११—समाधानम् (समाधिः)	२३६
(भा) समाधिस्वरूपम्	२३६
[१०] चित्तनारातन्त्रः	२३७
१—सर्वज्ञानभूषणः	२३८
[१] प्रथमं मतम्	२३८
[२] द्वितीयं मतम्	२३९

विषया	पृष्ठम्
[३] तृतीय मतम्	२४०
(१) प्रथमा भूमिका	२४०
(२) द्वितीया भूमिका	२४१
(३) तृतीया भूमिका	२४१
(अ) सामान्योऽसङ्ग	२४२
(आ) ध्येष्टोऽसङ्ग	२४२
(४) चतुर्थी भूमिका	२४३
(५) पञ्चमी भूमिका	२४३
(६) षष्ठी भूमिका	२४४
(७) सप्तमी भूमिका	२४४

६—परमार्थोच्छेदः

[१] परमंफलनिषेधः	२४५
[२] कर्मरूपरूपम्	२४५
[३] पुण्यकर्मणोरभेदः	२४५
[४] स्वर्गादौ जीवानां प्राणानि परमाणि न सन्ति	२४६
[५] घातनेय कर्मफलं यथाति	२४७
[६] कर्मकायनामुक्तविधि	२४८
[७] कर्मयोगः	२५१
[८] मायैतच्छब्दम्	२५४

७—आत्मानुभवः

[१] आत्मानुभवोदयलक्षणानि	२५४
[२] आत्मस्वरूपे विषयि	२५६
[३] आत्मानुभूतेऽनुभवेऽप्ययम्	२५८

विषयः	पृष्ठम्
[४] परमार्थानुभवे मनसोऽभायः	२५७
[५] नाविद्यायाः पुनर्निवर्तनम्	२५८
[६] परमा कृतिः	२५९

८—जीवन्मुक्तिः २६१

[१] जीवन्मुक्तलक्षणानि	२६१
[२] जीवन्मुक्तस्य किमपि हेयोपादेयं नास्ति	२६६
[३] जीवन्मुक्तो महाकर्ता	२६७
[४] जीवन्मुक्तो व्यवहार्यपि समाधिस्थः	२६८
[५] जीवन्मुक्तो महाभोक्ता	२६९
[६] जीवन्मुक्तस्य शरीरनगराज्यम्	२७०
[७] यथाप्राप्तास्ववस्थान्तु जीवन्मुक्तानां स्थितिः.	२७२
[८] व्यवहारे बुद्धाःतुल्योः समानता	२७२
[९] जीवन्मुक्तचित्तम्	२७३
[१०] तत्त्वज्ञानसिद्धिर्योगमनादिसिद्धेरभिन्ना	२७४
[११] जीवन्मुक्तस्य सर्वापदानिः	२७४
[१२] जीवितं हि जीवन्मुक्तस्य शोभते	२७५
[१३] प्रबुद्धस्य देहपातानन्तरा गतिः	२७६

श्रीवासिष्ठदर्शनम्

मङ्गलाचरणम्

यतः सर्वाणि भूतानि प्रतिमान्ति स्थितानि च ।
यत्रैवोपशमं यान्ति तस्मै सत्त्वात्मने नमः ॥१॥(१।१।१)
ज्ञाता ज्ञानं तथा हेयं द्रष्टा दर्शनदृश्यभूः ।
कर्ता हेतुः क्रिया यस्मात्तस्मै ज्ञप्त्यात्मने नमः ॥२॥(१।१।२)
स्फुरन्ति सीकरा यस्मादानन्दस्याम्बरेऽवनौ ।
सर्वेषां जीवनं तस्मै ब्रह्मानन्दात्मने नमः ॥३॥(१।१।३)

ग्रन्थप्रवेशः

१—ग्रन्थशैली :-

यत्कथ्यते हि हृदयंगमयोपमान-

युक्त्या गिरा मधुरयुक्तपदार्थया च ।

श्रोतुस्त्वदङ्ग हृदयं परितो विसारि

व्याप्नोति तैलमिव वारिणि, वार्यं शङ्काम् ॥१॥(३।८४।७५)

त्यक्तोऽमानममनोऽपदं दुराणं

सुखं धराविधुरितं विनिर्णीतवर्णम् ।

श्रोतुर्न याति हृदयं प्रविनाशमेति

वाक्यं विलास्यमिह भस्मनि ह्यमानम् ॥२॥ (३।८४।४६)

शास्त्रं सुबोधमेवेदं सारुङ्करविभूषितम् ।

काव्यं रसमयं चारुदृष्टान्तैः प्रविरादितम् ॥३॥ (२।१८।३३)

२—ग्रन्थमाहात्म्यम् :—

अस्मिन्श्रुते मते ज्ञाते तपोध्याननसादिकम् ।

मोक्षप्राप्तौ नरस्येह न किञ्चिदुपयुज्यते ॥१॥ (२।१८।३४)

विश्विस्तैस्सकृतपुद्गोनां श्रुतं शास्त्रमिदं यथा ।

मौर्ख्यावहं तथा शास्त्रमन्यदस्ति न विश्वतः ॥२॥ (२।१३।१४)

मोक्षोपायानिमान्पुण्यपान्मत्पज्ञानुभवार्थदान् ।

बालोऽप्याकर्ण्य तज्ज्ञत्वं याति वा त्वाद्दत्ते कथा ॥३॥ (३।२१५।६)

सर्वदुःखक्षयपरं परमादवाप्तनं धियः । (२।१०।६)

सुखदुःखक्षयपरं महानन्दैषकारणम् ॥४॥ (२।१०।७)

य इदं शृणुयादित्यं तस्योदारणमत्कृतेः ।

बोधस्यापि परं बोधं मुद्दिरेति न संशयः ॥५॥ (३।८।१३)

स्वयमेव यथा बोधे नीरोगत्वं श्रीपथे ।

श्रीदण्डकृत्वमस्मिन्तु श्रुते मयनुश्रुते ॥६॥ (३।८।१४)

अस्मिञ्छ्रुते नरो मोहात्समभ्रातृत्तरिष्यति ।

सैतुनेवाम्बुधेः पारमपारगुणशालिना ॥ ७ ॥ (१।२।१०)

मन्येनानेन लोकोऽपमस्पात्संसारसंकटात् ।

समुत्तरिष्यति क्षिप्रं षोढेनेवाशु सागरात् ॥ ८ ॥ (१।२।१४)

यदिहास्ति तदन्यत्र यजेहास्ति न तत्त्वचित् ।

इमं समस्तविज्ञानशास्त्रकोशं विदुर्बुधाः ॥ ९ ॥ (३।८।१२)

३-वसिष्ठरामसंवादकथामुखम् :-

सुतीक्ष्णो ब्राह्मणः कश्चित्संशयाकृष्टमानसः ।

अगस्तेराश्रमं गत्वा मुनिं पप्रच्छ सादरम् ॥ १ ॥ (१।१।४)

मांक्षस्य कारणां कर्म ज्ञानं वा मोक्षसाधनम् ।

उभयं वा विनिश्चित्य एकं वषय कारणम् ॥ २ ॥ (१।१।६)

अगस्तिरुवाच :-

अस्मिन्नर्थे पुराष्टचमितिहासं वदामि ते ।

कारुणाख्य. पुरा कश्चिद्ब्राह्मणोऽधीतवेदकः ॥ ३ ॥ (१।१।१६)

अग्निवेशस्य पुत्रोऽभृद्वेदेदाङ्गपारगः ।

गुरोरधोतपियः सत्ताजगाम गृहं प्रति ॥ ४ ॥ (१।१।१०)

तस्यावर्ष र्दकचूर्णां संशयानो गृहे तदा ।

अग्निवेशपो विलोक्याथ पुत्रं वर्षविवर्जितम् ॥ ५ ॥ (१।१।११)

प्राह एतदचो निन्थं गुरुः पुंश्च दिताय च । (१।१।१२)

अग्निवेश्य उवाच :-

अकर्षन्निस्तः सिद्धिं कथं प्राप्स्यसि तद्द ॥६॥ (१।१।१३)
 मृग्यु पुत्र कथामेषां तदर्थं हृदयेऽरिलम् । (१।१।१८)
 सुरचिर्नाम प्राचिरत्नी अप्पन्नरोगण उच्यते ॥ ६ ॥ (१।१।१६)
 दूर्तामिन्द्रस्य गच्छन्तमन्तरिक्षे दर्श सा ॥ ७ ॥ (१।१।२१)
 तमुवाच महाभागा सुरचिद्याप्सोवरा ॥ ८ ॥ (१।१।२१)
 देवदूत महाभाग कुत आगम्यते त्वया । (१।१।२२)

देवदूत उवाच :-

साधु पृष्टं त्वया सुभ्रु यथावत्कथयामि ते ॥ ९ ॥ (१।१।२३)
 अरिष्टनेमी राजर्षिर्दत्त्वा राज्यं सुताय वै । (१।१।२३)
 बाल्यीकैर्ज्ञाततत्त्वस्य निदयो पुण्यनाश्रमम् ॥१०॥ (१।१।४४)

राजोवाच :-

भगवन्पशुमिच्छामि तद्विघ्नेन मे वद ।
 संसारबन्धदुःखार्तेः कथं मुञ्चामि तद्द ॥ ११ ॥ (१।१।५१)

बाल्मीकिरुवाच :-

वासिष्ठरामसंवादं मोक्षोपायकथा शुभाम् ।
 ज्ञावस्वभासो राजेन्द्र वदामि श्रुपतां बुध ॥ १२ ॥ (१।१।५३)
 एतान्तु प्रथमं कृत्वा पुराऽमरिषर्देन । (१।२।४)
 शिष्यायास्मि विनीताय भरद्वाजाय दत्त्वान् ॥१३॥ (१।२।५)

अथ ज्ञानाधिकारो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

१-अधिकारिलक्षणम् :—

अहं बद्धो विमुक्तः स्यामिति यस्यास्ति निश्चयः ।

नात्यन्तप्रज्ञो नो तज्ज्ञः सोऽस्मिञ्छास्त्रेऽधिकारवान् ॥१॥ (१।२।१)

२-अधिकारिगुणप्रतिपादनाय रामविपादवर्णनम् ।

(१) रामभृत्यानां रामचैष्टितवर्णनम् :—

यत्नप्रार्थनयास्माकं निजव्यापारमाह्निकम् ।

सोऽयमाम्लानवदनः करोति न करोति वा ॥१॥ (१।१०।१०)

स्नानदेवार्चनादानभोजनादिषु दुर्मनाः ।

प्रार्थितोऽपि हि नातृप्तेरशनात्यशनमीश्वरः ॥२॥ (१।१०।११)

लोलान्तःपुरनारीभिः कृतदोलाभिरङ्गणे ।

न चक्रोडति लीलामिधाराभिरिव चातकः ॥३॥ (१।१०।१२)

माणिक्यमुकुलप्रोता केयूरकटकावलिः ।

नानन्दयति तं राजन्ध्रैः पातविषयं यथा ॥४॥ (१।१०।१३)

क्रीडद्बधूविलोकेषु बहत्कुसुमवायुषु ।

लतावलपगेहेषु भवत्यतिविपादवान् ॥५॥ (१।१०।१४)

यद्द्रव्यमुचितं स्वाद् पेशलं चित्तहारि च ।

घ्राणपूर्णेक्षण इव तेनैव परिखिद्यते ॥६॥ (१।१०।१५)

किमिमा दुःखदायिन्यः प्रस्फुरन्तीः पुराङ्गनाः ।
 इति नृचविलासेषु कामिनीः परिनिन्दति ॥७॥ (१।१०।१६)
 भोजनं शयनं यानं विलासं स्नानमासनम् ।
 चन्मचचेष्टित इव नाभिनन्दत्यनिन्दितम् ॥८॥ (१।१०।१७)
 किं सम्पदा किं विपदा किं गेहेन किमिद्वितैः ।
 सर्वमेवासदित्युक्त्वा तूष्णीमेकोञ्जतिष्ठते ॥९॥ (१।१०।१८)
 नोदेति परिहासेषु न भोगेषु निमज्जति ।
 न च तिष्ठति कार्येषु मौनमेवावलम्बते ॥१०॥ (१।१०।१९)
 बिलोलालकवलयौ हेलाबलितलोचनाः ।
 नानन्दयन्ति तं नार्यो मृग्यो वनतरु यथा ॥११॥ (१।१०।२०)
 एकान्तेषु दिग्गन्तेषु वीरेषु विपिनेषु च ।
 रतिमायात्यरग्येषु विक्रीत इव जन्तुषु ॥१२॥ (१।१०।२१)
 वस्त्रपानाशनादानपराद्भुखतया तथा ।
 परिव्राद्धर्मिण्यं भूय सोऽञ्जुयाति तपस्विनम् ॥१३॥ (१।१०।२२)
 वद्धपद्मासनः शून्यमना यामकरस्थले ।
 फपोलतलमाधाय केवलं परितिष्ठति ॥१४॥ (१।१०।२३)
 न विद्यः किमसौ याति किं करोति किमीदृते ।
 किं ध्यायति किमायाति कथं किमनुधावति ॥१५॥ (१।१०।२४)
 प्रत्यहं कृशतामेति प्रत्यहं याति पारङ्गताम् ।
 विरागं प्रत्यहं याति शरदन्त इव द्रुमः ॥१६॥ (१।१०।२५)
 भृत्यै राजभिरन्वामिः सम्पृष्टोऽपि पुनः पुनः ।
 उक्त्वा न किञ्चिदेवेति तूष्णीमासौ निरीहितः ॥१७॥ (१।१०।२६)

आपातमात्रहृद्येषु मा भोगेषु मनः कृथाः ।

इति पार्श्वगतं भज्यमनुशास्ति सुहृज्जनम् ॥१८॥ (१।१०।३०)

आपद्रामेरुपायासमभिवाञ्छसि किं घनम् ।

अनुशिष्येति सर्वस्वमयिने सम्भयच्छति ॥१९॥ (१।१०।३७)

न विद्यः किं महाबाहो तस्य तादृशचेतसः ।

कुर्मैः कमलपत्राक्ष गतिरत्र हि नो भवान् ॥२०॥ (१।१०।४१)

(२) रामवर्णिता संसारनिःसारता :—

[अ] सुखाभावः :—

किं नामेदं वत सुखं येयं संसारसन्ततिः ।

जायते मृतये लोको त्रियते जननाय च ॥१॥ (१।१२।७)

अस्थिराः सर्व एवेने सचराचरचेष्टिताः ।

आपद्रां पतयः पापा भवा विभवभूषणः ॥२॥ (१।१२।८)

आपद्रः सम्पद्रः सर्वाः सुखं दुःखाय केवलम् ।

जीवितं मरणायैव वत मायाविजृम्भितम् ॥३॥ (१।१२।१३)

[आ] मोहान्धता :—

असतैव वयं कष्टं विकृष्टा मूढबुद्धयः ।

मृगतृष्णाम्भसा दूरे वने मृगधृगा इव ॥४॥ (१।१२।११)

न केनचिच्च विक्रोता विक्रोता इव संस्थिताः ।

वत मूढा वयं सर्वे जानाना अपि शाम्यरम् ॥५॥ (१।१२।१२)

किमेतेषु मपञ्चेषु भोगा नाम सुदुर्भगाः ।

सुधैव हि वयं मोहात्सस्थिता वद्धभावनाः ॥६॥ (१।१२।१३)

[इ] श्रीनिन्दा :—

न श्रीः सुखाय भगवन्दुःखायैव हि वर्धते ।

गुप्ता विनाशन धत्ते मूर्ति विपलता यथा ॥७॥ (१।१३।१०)

मनोरमा कर्षति चित्तवृत्तिं

कदर्थसाध्या क्षणभङ्गुरा च ।

व्यालावलीगात्रविष्टवर्द्धा

श्वभ्रोत्थिता पुष्पलतेव लक्ष्मीः ॥८॥ (१।१३।२२)

[ई] आयुर्निन्दा :—

पेलव शरदीवाभ्रमस्नेह इव दीपकः ।

तरङ्गक इवालील गतमेवोपलक्ष्यते ॥ ९ ॥ (१।१४।६)

स्थिरतया मुखभासितया तथा

सततमुष्णितमुत्तमफल्सु च ।

जगति नास्ति तथा गुणवर्जित

मरणभाजनमायुरिदं यथा ॥१०॥ (१।१४।२३)

मत्स्यद खेदगुह्यस्य शनैरलमनारतम् ।

ज्जाखुनेन जरच्छ्वभ्र कालेन विनिहन्यते ॥११॥ (१।१४।१६)

[उ] चित्तचाञ्चल्यम् :—

चेतश्चञ्चलया वृत्त्या चिन्तानिचयचञ्चुरम् ।
धृतिं वध्नाति नैकत्र पञ्जरे केसरी यथा ॥१२॥ (१।१६।१०)
चेतः पतति कार्येषु विहयः स्वामिपेष्विव ।
क्षणेन विरतिं याति बालः क्रीडनकादिव ॥१३॥ (१।१६।२२)

[ऊ] तृष्णादाहः :—

तृष्णाभिधानया वात दग्धोऽस्मि ज्वालया तथा ।
यथा दाहोपशमनमाशङ्कते नाऽमृतैरपि ॥ १४ ॥ (१।१७।११)
कुटिला कोपलस्पर्शा विषवैषम्यशंसिनी ।
दशत्यपि मनावस्पृष्टा तृष्णा कृष्णैव भोगिनी ॥१५॥ (१।१७।१७)
पदं करोत्यलङ्घ्येऽपि तृप्तापि फलमीहते ।
चिरं तिष्ठति नैकत्र तृष्णा चपलपर्कटी ॥१६॥ (१।१७।२६)
सर्वसंसारदोषाणां तृष्णैका दीर्घदुःखदा ।
अन्तःपुरस्थमपि या योजयत्यतिसङ्कटे ॥१७॥ (१।१७।३२)

[ए] देहस्थारम्यत्वम् :—

समस्तरोगायतनं बलीषलितपत्तनम् ।
सर्वाधिसारगहनं नेष्टं देहष्टहं मम ॥ १८ ॥ (१।१८।३४)
रक्तमांसमयस्यास्य सवाद्याभ्यन्तरं मुने ।
नाशकधर्मिणो ब्रूहि फेव कायस्य रम्यता ॥१९॥ (१।१८।३८)

आपातरमणीयत्वं कल्पते केवलं स्त्रियाः ।
 मन्ये तदपि नास्त्यत्र घुने मोहैककारणम् ॥२७॥ (१।२१।८)
 ज्वलतामतिदूरेऽपि सरसा अपि नीरसाः ।
 स्त्रियो हि नरकाग्नीनामिन्धनं चारु दारुणम् ॥२८॥ (१।२१।१२)
 पुष्पकेसरगौराङ्गी नरमारण्यतत्परा ।
 ददात्युन्मत्तवैवश्यं कान्ता विपलता यथा ॥२९॥ (१।२१।१६)
 मन्दुरं च तुरङ्गाणामालानपिव दन्तिनाम् ।
 पुंसां मंत्र इवाहीनां बन्धनं वामलोचना ॥३०॥ (१।२१।२१)

[अं] भोगवैरस्यस्—

आपातमात्रमणेषु सुदुस्तरेषु
 भोगेषु नाहमलिपत्ततिचञ्चलेषु ।
 ब्रह्मत्रमे मरणरोगजरादिभीत्या
 शाम्याम्यहं परमुपैमि पदं भयत्नात् ॥३१॥ (१।२१।३६)

[अः] जराजुगुप्साः—

जरामार्जारिका भुङ्क्ते यौवनास्तुं तथोद्धता ।
 परमुञ्जासमायाति शरीरापिपगर्धिनी ॥३२॥ (१।२२।२५)
 न जिताः शत्रुभिः संख्ये प्रविष्टा येऽद्रिकोटरे ।
 ते जराजीर्णराक्षस्या षश्याशु विजिता घुने ॥३३॥ (१।२२।३१)
 हिमाशनिरिवाम्भोजं वात्येव शरदम्बुकम् ।
 देहं जरा नाशयति नदी तीरतरुं यथा ॥३४॥ (१।२२।२)

किं तेन दुर्ज्ज्वितदुर्महेषु

जरागतेनापि हि जीव्यते यत् ।

जराजगत्यामजिता जनानां

सर्वेषणास्तात तिरस्करोति ॥ ३५ ॥ (१।२२।३८)

[क] कालसाम्राज्यम् :—

न तदस्तीह यदयं कालः सकलाघस्मरः ।

प्रसतै तज्जगज्जातं प्रोत्याब्धिर्मय वाडवः ॥३६॥ (१।२३।४)

किं श्रिया किं च राज्येन किं कायेन किमोहितैः ।

दिनैः कतिपदैरेव कालः सर्वं निरुन्तति ॥३७॥ (१।१८।३७)

प्रसतैर्विरतं भूतजालं सर्पं श्वानिलम् ।

कृतान्तः कर्कशाचारो जरां नीत्वाञ्जरं वपुः ॥३८॥ (१।२६।६)

[ख] संसारदुर्वशा :—

आयुरल्पन्तचपलं मृत्युरेकान्तनिष्ठुरः ।

वास्त्ययं चातिवरलं बाल्यं जडतया हृतम् ॥३९॥ (१।२६।९)

कलाकलङ्कितो लोको बन्धवो भवबन्धनम् ।

भोगा भवप्रहारोगास्तृष्णाश्च मृगतृष्णिकाः ॥४०॥ (१।२६।१०)

शत्रवश्चेन्द्रिपागयेव सत्यं यातप्रसत्यताम् ।

महरत्यात्मनैवात्मा मनसैव मनो रिपुः ॥४१॥ (१।२६।११)

वस्त्ववस्तुतया ज्ञातं दत्तं चित्तमहंकृती ।

अभाववेधिता भावा भावान्त्वो नाधिमम्यते ॥४२॥ (१।२६।१४)

ब्राह्ममापायिनो भावा भावना भववन्धनी ।

नीयते केवलं कापि नित्यं भूतपरम्परा ॥४३॥ (१।२६।२२)

सर्व एव नरा मोहाद्दुःखराशापाशपाशिनः ।

दोषगुल्मकसारङ्गा विशिष्टा जन्मजङ्गले ॥४४॥ (१।२६।४१)

बाल्ये गते कल्यत्केलिलोले

मनोमृगे दारदरीषु जीर्णे ।

शरीरके जर्जरतां प्रयाते

विद्यते केवलमेव लोकः ॥ ४५ ॥ (१।२७।२)

जरातुपाराभिहतां शरीर-

सरोजिनीं दूरतरे विमुच्य ।

क्षणाद्गते जीवितचञ्चरीके

जनस्य संसारसरोज्वशुष्कम् ॥ ४६ ॥ (१।२७।३)

तृष्णानदी सारतरमवाह-

मस्ताखिलानन्तपदार्थजाता ।

तदस्थसंतोषमुद्वृत्तमूल-

निकापदक्षा बहतीह लोके ॥ ४७ ॥ (१।२७।५)

तृष्णालताकाननचारिणोऽभी

शास्वशतं काममदीरुहेषु ।

परिभ्रमन्तः क्षपयन्ति कालं

मनोमृगा नो फलमाप्नुवन्ति ॥ ४८ ॥ (१।२७।७)

पुत्राश्च दाराश्च धनं च कुद्वया

प्रकल्प्यते तात रसायनाभम् ।

सर्वं तु तन्नोपकरोत्यथान्ते

यदातिरम्या विपमूर्च्छनैव ॥ ४६ ॥ (१।२७।१३)

पर्णानि जीर्णानि यथा तरुणां

समेत्य जन्माशु लयं प्रयान्ति ।

तथैव लोकाः स्वविपेरुहोनाः

समेत्य गच्छन्ति कुतोप्यहोमिः ॥ ५० ॥ (१।२७।१८)

[ग] सर्वत्रदोषदृष्टिः :—

कास्ता दृशो यासु न सन्ति दोषाः

कास्ता दिशो यासु न दुःखदाहः ।

कास्ताः प्रजा यासु न भङ्गुत्त्वं

कास्ताः क्रिया यासु न नाप माया ॥५१॥ (१।२७।३१)

[घ] अस्थिरता :—

यन्चेदं दृश्यते किञ्चिज्जगत्स्थावरजंगमम् ।

तत्सर्वमस्थिरं ब्रह्मन्स्वप्नसङ्गमसन्निभम् ॥ ५२ ॥ (१।२८।१)

अनित्यं यौवनं बाल्यं शरीरं द्रव्यसञ्चयाः ।

भावाद्भावान्तरं यान्ति तरङ्गवदनारतम् ॥५३॥ (१।२८।१०)

यातान्तर्दीपकसिरसालोलं जगति जीवितम् ।

तदिस्फुरस्यसंकाशा पदार्थश्रीर्जगत्त्वयै ॥५४॥ (१।२८।११)

मागासोदन्य एवेह जातस्त्वन्यो नरो दिनैः ।

सदैकरूपं भगवन्किञ्चिदस्ति न मुस्थिरम् ॥५५॥ (१।२८।३२)

वाल्यमल्पदिनैरेव यौवनश्रीस्ततो जरा ।

देहेऽपि नैकरूपत्वं कास्था वाद्येषु वस्तुषु ॥५६॥ (१।२८।३७)

क्षयमानन्दितामेति क्षयमेति विपादिताम् ।

क्षणं सौम्यत्वमायाति सर्वस्मिन्नटवन्मनः ॥५७॥ (१।२८।३८)

इतश्चान्यदितश्चान्यदितश्चान्यदयं विधिः ।

रचयन्वस्तुनायाति खेदं लीलास्त्रिवार्भकः ॥५८॥ (१।२८।३८)

[७] संसारदुःखासहनीयत्वम् :—

क्ररुचायविनिष्येपं सोढुं शक्नोम्यहं मुने ।

संसारव्यवहारोत्थं नाशाविषयवैशसम् ॥५९॥ (१।२९।१७)

(३) राघवप्रदनाः :—

अतोऽनुच्छगनाथासमनुपाधि गतभ्रमम् ।

किं तत्स्थितिपदं साधो यत्र शोको न विद्यते ॥१॥ (१।३०।११)

किं तत्स्यादुचितं श्रेयः किं तस्यादुचितं फलम् ।

वर्तितव्यं च संसारे कथं नामासमञ्जसे ॥२॥ (१।३०।२०)

केन पावनमन्त्रेण दुःसंश्रुतिविपूचिका ।

शान्मयीयमनान्यासमायासशतकारिणी ॥३॥ (१।३०।२४)

कथं शीतलतामन्तरानन्दतरुमञ्जरीम् ।

पूर्वाचन्द्र इन्द्राक्षीणा भृशमासाव्याम्यहम् ॥४॥ (१।३०।२५)

क लपायो गतिः का वा का चिन्ता कः समाश्रयः ।

केनेयमशुभोदकां न भवेज्जीवितादवी ॥५॥ (१।३।१६)

संसार एव निवहे जनो व्यवहरन्नपि ।

न वन्धं क्यमाप्नोति पद्मपत्रे पयो यथा ॥६॥ (१।३।१७)

कथं मुखादुतामेति नीरसो मृदवां विना ।

अयं हि दग्धसंसारो नीरन्ध्ररज्जनाकुलः ॥७॥ (१।३।१८)

दृष्टसंसारगतिना दृष्टादृष्टविनाशिना ।

केनेव व्यवहर्तव्यं संसारचनवीथिषु ॥८॥ (१।३।१९)

रागद्वेषमहारोगा भोगपूना विभूतयः ।

कथं जन्तुं न वाधन्ते संसारार्णवचारिणाम् ॥९॥ (१।३।२०)

व्यवहारवतो युक्त्या दुःखं नायाति मे यथा ।

अथवा व्यवहारस्य घृत ताम्बुक्तिमुत्तमाम् ॥१०॥ (१।३।२१)

(४) जिज्ञासार्ताव्रित्त्वम् :—

अथवा तादृशी युक्तिर्वदि ब्रह्मन्न विद्यते ।

न वक्ति मम वा कश्चिद्विद्यमानामपि स्फुटम् ॥१॥ (१।३।२०)

स्वयं चैव न चाप्नोमि तां विश्रान्तिमनुत्तमाम् ।

तदहं त्यक्तसर्वेहो निरहंकारतां गतः ॥२॥ (१।३।२१)

न भोक्ष्ये न पिनाम्यम्बु नाहं परिदपैज्ज्वरम् ।

करोमि नाहं व्यापारं स्नानदानाशनादिकम् ॥३॥ (१।३।२२)

न च तिष्ठामि कार्येषु सम्पत्स्वापदशासु च ।

न किञ्चिदपि वाञ्छामि देहस्वागाहते ह्यने ॥४॥ (१।३।२३)

नाहमस्य न मे नान्यः शाम्याम्यस्नेहदीपवत् ।

सर्वमेव परित्यज्य स्यजाभीदं कलेयरम् ॥५॥ (१।३१।२६)

३—दुःखनिवृत्त्युपायः ।

(१) संसारराग एव दुःखस्य कारणम् :—

वासिष्ठ उवाच—

विषमो ह्यवितरां संसाररागो भोगीव दशति, असिरिय च्छि-
नत्ति, कुन्त इव वेधयति, रज्जुरिवावेष्टयति, पावक इव दहति, रा-
त्रिरिवान्धयति, अशंकितपरिपतितपुरुषान्वापाण इव विवशीकरोति,
हरति भग्नां, नाशयति स्थितिं, पातयति मोहान्धकूपे, तृष्णा जर्जरी-
करोति, न तदस्ति किञ्चिद्दुःखं ससारी यन्न भाप्नोति ॥ १ ॥

(२।१२।१४)

दुरन्तेयं किल विषयविपूचिका यदि न चिकित्स्यते तदवितरां

नरकनगरनिकरफलानुबन्धिनी तत्तत्करोति ॥२॥ (२।१२।१५)

दुःसहा राम संसारविषावेशविपूचिका ॥ ३ ॥ (२।१२।१०)

सर्वाण्डां शिरसि विष्टति मौर्ख्यमेकम् ॥ ४ ॥ (६।८८।२७)

इयं संसारसरस्त्रिर्बह्यत्पद्ममादतः ।

अज्ञस्योप्राणि दुःखानि सुखान्यपि दृढानि च ॥५॥ (६।६।३३)

इदं दुर्दुःखमज्ञस्य न कदाचन शाम्यति ।

अनात्मनि शठे देहे आत्मभावमुपेयुषि ॥ ६ ॥ (६।६।३५)

अवस्तुनि सनेत्रस्य लुठतश्च पदे पदे ।

विषमुत्सपते चन्द्रादापोदः कुसुमादिव ॥ ७ ॥ (५।६।३७)

(२) ज्ञानमेव दुःखनिवृत्त्युपायः—

ससारविषवृक्षोऽयमेकमासदमापद्राम् ।

शृङ्गं संमोहयेन्नित्थं मौर्ख्यं यत्नेन नाशयेत् ॥ १ ॥ (२।११।६६)

मार्गं विज्ञातविद्वेद्यं सम्यग्दर्शनमाधयः ।

न दहन्ति बर्नं वर्षासिक्तमग्निशिखा इव ॥ २ ॥ (२।११।४१)

ज्ञानयुक्तिप्लपेनैव संसारान्धिं मुहुस्तरम् ।

महाधिपः समुचोर्णा निमेषेण स्पृहह ॥ ३ ॥ (२।११।३६)

शीतमातातपादीनि द्वन्द्वदुःखानि राघव ।

ज्ञानयुक्तिं विना केन सद्यता यांति साधुषु ॥ ४ ॥ (२।११।३६)

निर्वाणं नाम परमं सुखं येन पुनर्जनः ।

न जायते न म्रियते तज्ज्ञानादेव लभ्यते ॥ ५ ॥ (२।१०।२१)

संसारोत्तरणो जन्तोत्पायो ज्ञानमेव हि ।

तपो दान तथा वीर्यमनुपायाः प्रकीर्तिताः ॥ ६ ॥ (२।१०।२२)

विचारेण परिज्ञातवस्तुनोऽस्य जनस्य धीः ।

सर्वानधः करोत्याधीन्सौम्याम् इव बालुकाः ॥७॥ (५।५।१६)

अवश्यमेव हि विचारे कृते सकलदुःखपरिहृतयो भवतीति

मन्तव्यम् ॥ ८ ॥ (२।१२।१२)

विचारवता पुरुषेण सकलमिदमाधिपञ्जरं सर्पेण त्वन्नपि

परिपक्वां संत्यज्य विगतज्वरेण शीतलान्तःकरणेन विनोदादिन्द्रजालमिव जगदखिलमालोक्यते ॥ ६ ॥ (२।१२।१३)

(४) आत्मज्ञानमेव विश्रान्तिसाधनम् :—

आत्मज्ञानं विदुर्ज्ञानं ज्ञानान्यन्यानि यानि तु ।
 तानि ज्ञानावभासनानि सारस्पाञ्जवशोधनात् ॥ १ ॥ (१।२१।७)
 करोतु भुवने राज्यं विशत्वम्भोदमम्बु वा ।
 नात्मलाभादृते जन्तुर्विश्रान्तिमधिगच्छति ॥ २ ॥ (४।५७।३४)
 आत्मावलोकने यत्नः कर्तव्यो भूतिमिच्छता ।
 सर्वदुःखशिरश्छेद आत्मावलोकनेन जायते ॥३॥ (५।७५।४६)
 ज्ञायते परमात्मा चेद्राम दुःखस्य संततिः ।
 क्षयमेति विपावेशशान्ताविव विपूचिका ॥ ४ ॥ (३।७।१७)
 हे जना अपरिज्ञात आत्मा वो दुःखसिद्धये ।
 परिज्ञातस्त्वनन्ताय सुखायोपशमाय च ॥ ५ ॥ (५।५।२३)

४—तत्त्वज्ञानावतरणम् ।

इदमुक्तं पुराकल्पे ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।
 सर्वदुःखक्षयकरं परमास्वासनं धियः ॥ १ ॥ (२।१०।६)
 गच्छेदानीं महीपृष्ठे जम्बूद्वीपान्तरस्थितम् ।
 साधो भरतवर्षं त्वं लोकानुग्रहेतुना ॥ २ ॥ (२।१०।४०)
 तत्र क्रियाकारणपरस्त्वया पुत्र महाधिया ।
 उपदेयाः क्रियाकारणक्रमेण क्रमशालिना ॥ ३ ॥ (२।१०।४१)

विरक्तचित्ताथ तथा महामाज्ञा विचारिणः ।

उपदेश्यास्त्वया साधो ज्ञानेनानन्ददायिना ॥ ४ ॥ (३।१०। २)

इति तेन निपुक्तोऽहं पित्रा कमलयोनिना ।

इह राघव तिष्ठामि यावद्भूतपरम्परा ॥ ५ ॥ (२।१०।४३)

पूर्वमुक्तं भगवता यज्ज्ञानं पद्मजन्मना ।

सर्गादौ लोकशान्त्यर्थं तदिदं कथयाम्यहम् ॥ ६ ॥ (२।३।१)

५-पौरुषमहिमा ।

[१] पौरुषेण सर्वमासाद्यते :—

अत्रैकं पौरुषं यत्नं वर्जयित्वा गतिः ।

सर्वदुःखक्षयपाप्तौ न काचिदुपपद्यते ॥ १ ॥ (३।६।१४)

इह ह्येन्द्रोऽस्मिन्नेति शीतलाहादनं हृदि ।

परिरुन्दफलपाप्तौ पौरुषादेव नान्यतः ॥ २ ॥ (२।४।६)

न तदस्ति जगत्कोशे शुभकर्मानुपातिना ।

यत्पौरुषेण शुद्धेन न समासाद्यते जनैः ॥ ३ ॥ (३।६।२।८)

न किञ्चन महाबुद्धे तदस्तीह जगत्त्रये ।

यदनुद्वेगिना नाम पौरुषेण न लभ्यते ॥ ४ ॥ (३।१५७।२८)

सर्वमेवेह हि सदा संसारे रघुनन्दन ।

सम्पन्नपुक्तात्सर्वेषु पौरुषात्समवाप्यते ॥ ५ ॥ (२।४।८)

यो यम्यं प्रार्थयते तदर्थं चेहते क्रमात् ।

भ्रवर्यं स वमाप्नोति न चेदर्थान्निवर्तते ॥ ६ ॥ (२।४।१२)

पुरुषार्थेन देवानां गुरुषु बृहस्पतिः ।
 शुक्रो दैत्येन्द्रगुह्या पुरुषार्थेन चास्थितः ॥ ७ ॥ (२।७।७)
 पौरुषेण जिता दैत्याः स्थापिता भुवनक्रियाः ।
 रचितानि जगन्तीह विष्णुना न च दैवतः ॥ ८ ॥ (२।७।३१)
 दैन्यदारिद्र्यदुःखार्ता अप्यन्ये पुरुषोत्तमाः ।
 पौरुषेणैव यत्नेन याता देवेन्द्रतुल्यताम् ॥ ९ ॥ (२।१।२७)
 पौरुषेण दुरन्तेभ्यः सकटेभ्यः सुबुद्धयः ।
 सद्गुत्तरन्त्ययत्नेन न तु मोघतयाऽनया ॥ १० ॥ (२।७।१८)
 यो यो यथा प्रयतते स स तत्तत्फलैकमाह् ।
 न तु तूष्णीं स्थितैरेह केनचित्प्राप्यते फलम् ॥ ११ ॥ (२।७।१६)
 आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ।
 आत्मात्मना न चेत्त्रातस्तदुपायोऽस्ति नेतरः ॥ १२ ॥ (१।१६।२।१ ८)
 पुरुषातिशयः सर्वः सर्वभावोपमर्दने ।
 ददात्यविघ्नेन फल मनो हि मनसो मुने ॥ १३ ॥ (३।६।२।१६)
 मनसैव मनस्तस्मात्पौरुषेण पुमानिह ।
 स्वरूपेव स्वकृतेनैव योजयेत्यावने पथि ॥ १४ ॥ (३।६।२।२८)

[२] परायत्त्वानिन्दा :—

ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं नरकमेव वा ।
 स सदैव पराधीनः पशुरेव न सशयः ॥ १५ ॥ (२।६।२७)
 कश्चिन्मा प्रेरयत्येवमित्यनर्थकुम्हयने ।
 यः स्थितो ह्यप्रमुत्सृज्य त्याज्योऽसौ दूरतोऽयमः ॥ १६ ॥ (२।६।२८)

ये शूरा ये च विक्रान्ता ये प्राज्ञा ये च परिडिताः ।

तैस्तेः किमिव लोकेऽस्मिन्वद दैवं प्रतीक्ष्यते ॥१७॥ (२।८।१७)

ये समुद्योगमुत्सृज्य स्थिता दैवपरायणाः ।

ते धर्ममर्थं कामञ्च नाशयन्त्यात्मविद्विषः ॥ १८ ॥ (२।७।३)

इति प्रत्यक्षतो दृष्टमनुभूतं श्रुतं कृतम् ।

दैवायत्तमिति मन्यन्ते ये हतास्ते कुबुद्धयः ॥१९॥ (२।५।२६)

[३] दैवनिराकरणम् :—

दैवं नाम न किञ्चन ॥ २० ॥ (२।५।१८)

दैवं न विद्यते ॥ २१ ॥ (२।८।१३)

दैवमसत्सदा ॥ २२ ॥ (२।८।११)

दैवं न किञ्चित्कुरुते केवलं फलनेदृशी ॥ २३ ॥ (२।६।३)

न च निस्पन्दता लोके दृष्टेह शवतां विना ।

स्पन्दाच्च फलसंप्राप्तिस्तस्मादैवं निरर्थकम् ॥ २४ ॥ (२।८।८)

मूढैः प्रकल्पितं दैवं तत्परास्ते क्षयं गताः ।

प्राज्ञास्तु पौरुषार्थेन पदमुच्यतां गताः ॥ २५ ॥ (२।८।१६)

दैवमाश्वसनमात्रं दुःखे पेलवबुद्धिषु । (२।७।१५)

समाश्वसनत्रागेषा न दैवं परमार्थकः ॥ २६ ॥ (२।८।१५)

[४] दैवशब्दार्थः :—

सिद्धस्य पौरुषेणोद्द फलस्य फलशालिना ।

शुभाशुमार्थसम्पत्तिर्दैवशब्देन कथ्यते ॥ २७ ॥ (२।६।४)

पौरुषोपनता नित्यमिष्टानिष्टस्य वस्तुनः ।
 प्राप्तिरिष्टाप्यनिष्टा वा दैवशब्देन कथ्यते ॥ २८ ॥ (१।६।५)
 भावी त्ववश्यमेवार्थः पुरुषार्थैकसाधनः ।
 यः सोऽस्मिँल्लोकसंघाते दैवशब्देन कथ्यते ॥ २९ ॥ (२।६।६)
 पुरुषार्थफलप्राप्तिर्देशकालवशादिह ।
 प्राप्ता चिरेण शीघ्रं वा याज्जसौ दैवमिति स्मृता ॥३०॥ (२।७।२१)
 पुरुषार्थस्य सिद्धस्य शुभाशुभफलोदये ।
 इदमित्थं स्थितमिति योक्तिस्तदैवमुच्यते ॥ ३१ ॥ (२।६।८)
 यदेव तीव्रसवेगाद्दृढं कर्मकृतं पुरा ।
 तदैव दैवशब्देन पर्यायैर्योऽह कथ्यते ॥ ३२ ॥ (२।६।१६)
 स्वकर्मफलसम्प्राप्ताविदमित्थमितीति याः ।
 गिरस्ता दैवनाम्नैताः प्रसिद्धिं सुमुपागताः ॥ ३३ ॥ (२।८।२)
 तत्रैव मूढमतिभिर्दैवमस्तीति निश्चयः ।
 आत्तो दुरवरोपेन रज्ज्वामिव भुजङ्गमः ॥ ३४ ॥ (२।८।३)
 प्राक्स्वकर्मतराकारं दैवं नाम न विद्यते । (२।६।४)
 प्राक्तनं पौरुषं तद्वै दैवशब्देन कथ्यते ॥ ३५ ॥ (२।६।३५)
 यथा गथा प्रयत्नः स्याद्भवेदाशु फलं तथा ।
 इति पौरुषमेवास्ति दैवमस्तु तदेव च ॥३६॥ (२।६।२)

[५] पौरुषप्राचल्यम् :-

बालः प्रबलपुंसेव तज्जेतुमिह शक्यते ॥ ३७ ॥ (२।६।४)

द्वौ ह्रुडाविव युध्येते पुरुषार्थो परस्परम् ।

य एव बलवोस्तत्र स एव जयति क्षणात् ॥३८॥ (२।६।१०)

हस्तनी दुष्क्रियाभ्येति शोभां सत्क्रियया यथा ।

अथैव प्राक्तनीं तस्माद्यत्नात्सकार्यवान्भव ॥३९॥ (६।१५७।२६)

प्रेदिकः प्राक्तनं हन्ति प्राक्तनोऽद्यतनं बलात् ।

सर्वदा पुरुषस्यन्दस्तत्रानुद्वेगवाञ्जयी ॥ ४० ॥ (२।६।१८)

द्वयोरद्यतनस्यैव प्रत्यक्षाद्बलिता भवेत् ।

दैवं जेतुं यतो यत्नैर्बालो यूनेव शक्यते ॥ ४१ ॥ (२।६।१९)

परं पौरुषमाश्रित्य दन्तैर्दन्तान्विचूर्णयन् ।

शुभेनाञ्जुभमुद्युतं प्राक्तनं पौरुषं जयेत् ॥ ४२ ॥ (२।५।६)

प्राक्तनः पुरुषार्थोऽसौ मां नियोजयतीति धीः ।

बलादघस्पर्दीकार्या प्रत्यक्षादधिका न सा ॥४३॥ (२।५।१०)

तावत्तावत्प्रयत्नेन यतिवच्यं सुपौरुषम् ।

प्राक्तनं पौरुषं यावदशुभं शाम्यति स्वयम् ॥४४॥ (२।५।११)

दोषः शाम्यत्यसंदेहं प्राक्तनोऽद्यतनैर्गुणैः ।

दृष्टान्तोज्ज्वलस्तनस्य दोषस्याद्यगुणैः क्षयः ॥४५॥ (२।५।१२)

[६] सत्पौरुषम् :-

उच्छ्वास्त्रं शास्त्रितं चेति द्विविधं पौरुषं स्मृतम् ।

तत्रोच्छ्वास्त्रमनर्थाय परमार्थाय शास्त्रितम् ॥४६॥ (२।५।४)

तस्मात्पौरुषमाश्रित्य उच्छ्वास्त्रैः सत्समागमैः ।

प्रज्ञाममलतां नीत्वा संसारजलार्धिं वरेत् ॥४७॥ (२।६।२४)

[७] आलस्यनिन्दा :—

आलस्यं यदि न भवेज्जगत्पनर्यः

को न स्याद्बहुधनको बहुश्रुतो वा ।

आलस्यादियमवनिः ससागरान्ता

सम्पूर्णा नरपशुभिश्च निर्धनैश्च ॥४८॥ (२।५।३०)

६—मुमुक्षुगुणाः ।

मनस्युपशमं याते त्यक्तभोगैपण्ये स्थिते ।

कषायपाके निर्वृत्ते सर्वेन्द्रियगणस्य च ॥१॥ (१।१०।१।१०)

यान्ति चैतसि विश्रान्ति विमला देशिकोक्तयः ।

यथा सितांशुके शुद्धे विन्दवः कुङ्कुमाम्मसः ॥२॥ (१।१०।१।११)

वासनात्मसु यातेषु भलेषु विमलं सखे ।

यद्वक्ति गुरुन्तस्त्वद्विशतीपुर्यथा विसे ॥ ३ ॥ (१।१०।१।१४)

सन्तोषा साधुसङ्गश्च विचारोज्य शमस्तथा ।

एत एव भवाम्मोघावुपायास्तरणो नृणाम् ॥४॥ (२।१६।१८)

एकोऽप्येकोऽपि सर्वेषामेषां प्रसवभूरिह ।

सर्वसंसिद्धये तस्माद्यत्नेनैकं समाश्रयेत् ॥५॥ (२।१६।२२)

[१] शमः :—

शमशालिनि सौहार्दवति सर्वेषु जन्तुषु ।

सुजने परमं तत्त्वं स्वयनेव प्रसोदति ॥१॥ (२।१३।६०)

शमेनासाद्यते श्रेयः शमो हि परमं पदम् ।

शमः शिवः शमः शान्तिः शमो भ्रान्तिनिवारणम् ॥२॥ (२।१३।५२)
 यः समः सर्वभूतेषु भावि काङ्क्षति नोऽङ्गति ।
 जित्वेन्द्रियाणि यत्नेन स शान्त इति कथ्यते ॥३॥ (२।१३।७३)
 तुषारकरविम्बार्थं मनो यस्य निराकुलम् ।
 परणोत्सवपुटेषु स शान्त इति कथ्यते ॥४॥ (२।१३।७५)
 अमृतस्पन्दसुभगा यस्य सर्वजनं प्रति ।
 दृष्टिः प्रसरति प्रीता स शान्त इति कथ्यते ॥५॥ (२।१३।७७)
 श्रम्यापत्सु दुरन्तासु कल्यान्तेषु महत्स्वपि ।
 तुच्छेहं न मनो यस्य स शान्त इति कथ्यते ॥६॥ (२।१३।७९)
 परित्यक्तसमस्तेहं मनो मधुरदृष्टिमतम् ।
 सर्वतः सुखमभ्येति चन्द्रविम्ब इव स्थितम् ॥७॥ (२।१३।८१)
 श्रैलोक्योदरवर्तिन्यो नानन्दाय तथा श्रियः ।
 साम्राज्यसंपत्प्रदिमा यया शमविभूतयः ॥८॥ (२।१३।८३)
 न पिशाचा न रक्षांसि न दैत्या न च शत्रवः ।
 न च व्याघ्रभुजङ्गा वा द्विषन्ति शमशालिनम् ॥९॥ (२।१३।८६)

[२] संतोषः :—

आशावैश्वर्यविदशे चित्ते संतोषवर्जिते ।
 म्लाने वक्रमिवादर्शे न ज्ञानं प्रविम्व्यति ॥१॥ (२।१५।१६)
 संतोषपुष्टमनसं भृत्या इव महर्द्धयः ।
 राजानमुपतिष्ठन्ति फिकरत्वमुपागतः ॥२॥ (२।१५।१६)
 अमातृवाञ्छामुत्सृज्य संवाते समतां गतः ।

अदृष्टखेदास्वेदो यः स संतुष्ट इहोच्यते ॥३॥ (२।१५।६)

[३] साधुसङ्गः :—

साधुसङ्गतयो लोके सन्मार्गस्य च दीपिकाः ।

हादान्धकारहारिण्यो भासो ज्ञानविवस्वतः ॥१॥ (२।१६।६)

यः स्नातः शीतसितया साधुसंगतिगङ्गया ।

किं तस्य दानैः किं तीर्थैः किं तपोभिः किमध्वरैः ॥२॥ (२।१६।१०)

नीरागाश्छिन्नसंदेहा गलितघ्नन्ययोऽनघ ।

साधवो यदि विद्यन्ते किं तपस्तीर्थसंग्रहैः ॥३॥ (२।१६।११)

[४] विचारः :—

न विचारादृते तत्त्वं ज्ञायते साधु किञ्चन । (२।१४।५२)

विचाराज्ज्ञायते तत्त्वं तत्त्वाद्विश्रान्तिरात्मनि ॥१॥ (२।१४।५३)

कोऽहं कथमयं दोषः संसाराख्य उपागतः ।

न्यायेनेति परामर्शो विचार इति कथ्यते ॥२॥ (२।१४।५०)

इति प्रथमोऽध्यायः ।

अथ तत्त्वज्ञानं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

१-प्रामाणनिरूपणम् ।

[१] प्रत्यक्षमेवात्मज्ञाने प्रमाणम् :-

सर्वप्रमाणसत्त्वानां पदमग्निरपामिव ।

प्रमाणमेकमेवेह प्रत्यक्षं तदतः शृणु ॥१॥ (२।१६।१६)

प्रमाणमत्र शृणु मे प्रत्यक्षं नाम नेतरत् । (३।४२।१५)

अनुभूतिं विना रूपं नात्मनश्चानुभूयते ॥२॥ (५।६।४।५३)

नात्मास्त्यनुभया राम न चाप्तवचनादिना ।

सर्वदा सर्वथा सर्वं स प्रत्यक्षोऽनुभूतिः ॥३॥ (५। २।१५)

न शास्त्रैर्नापि गुरूणां दृश्यते परमेश्वरः ।

दृश्यते स्वात्मनैवात्मा स्वया सत्त्वस्यया धिया ॥४॥ (६।११८।४)

तद्विदा तत्पदस्येन तन्मुक्तेनानुभूयते ।

अन्यैः केवलमाम्नातैरागमैरेव वार्यते ॥५॥ (६।५२।२६)

[२] दृष्टान्तोपयोगिता :-

येनेहाननुभूतेर्ज्ये हृष्टेनार्थेन बोधनम् ।

बोधोपकारफलदं तं दृष्टान्तं विदुर्बुधाः ॥१॥ (२।१८।५०)

दृष्टान्तेन विना राम नापूर्वार्थोऽवबुध्यते ।

यथा दीपं विना रात्रौ भायडोपस्करणां वृद्धे ॥२॥ (२।१८।५१)

ब्रह्मोपदेशे दृष्टान्तो यस्तवेद हि कथ्यते ।

एकदेशसधर्मत्वं तत्रान्तः परिगृह्यते ॥३॥ (२।१८।५४)

उपमेयस्योपमानादेकांशेन सधर्मता ।

श्रद्धीकार्यावबोधाय धीमता निर्विवादिना ॥४॥ (२।१८।६४)

एकदेशसमर्थत्वादुपमेयावबोधनम् ।

उपमानं करोत्यङ्ग दीपोऽर्थप्रमया यथा ॥५॥ (२।१८।६६)

२—कल्पनात्रादः ।

[१] दृश्यस्य बोधरूपत्वं बुद्धत्वात् :-

बोधावबुद्धं यदस्तु बोध एव तदुच्यते ।

नाबोधं बुध्यते बोधो वैरूप्यात्तेन नान्यता ॥१॥ (३।२५।१२)

द्रष्टृदर्शनदृश्येषु प्रत्येकं बोधमात्रता ।

सारस्तेन तदन्यत्वं नास्ति किञ्चित्त्वप्युप्यवत् ॥२॥ (३।२५।१३)

सजातीयः सजातीयेनैकतामनुगच्छति ।

अन्योन्यानुभवस्तेन भवत्येकत्वनिश्चयः ॥३॥ (३।२५।१४)

द्रष्टृदृश्ये न यद्येकमविविधचिदात्मके ।

तद्दृश्ययास्वादमन्नः स्यान्नादृश्येत्तुमिवोपलः ॥४॥ (३।३८।६)

यदा चिन्मात्रमेवेयं द्रष्टृदर्शनदृश्यदृक् ।

तदानुभवनं तत्र सर्वस्य कलितं स्थितम् ॥५॥ (३।३८।८)

चिन्मयत्वाद्यदा नेत्यमेति द्रष्टृ चित्तैकताम् ।

तदा दृश्याङ्गैर्धैतच्चेत्यते नान्यया चिता ॥६॥ (३।३८।७)

चिन्मपत्वाच्चितौ चेत्यं जलमप्स्विव मञ्जति ।

तेनानुभूतिर्भवति नान्यथा काष्ठयोरिव ॥७॥ (३।३८।१०)

सजातीयैकताभावाद्यद्वत्काष्ठं न चेतते ।

दास्य तद्दपि द्रष्टा दृश्यं नाज्ञास्यदाजडम् ॥८॥ (३।३८।११)

यदि काष्ठोपलादीनां न भवेद्रोघरूपता ।

तत्सदानुपलम्भः स्यादेतेषामसतामिव ॥९॥ (३।३९।१५)

मृगमयं तु यथा भारहं मृच्छून्यं नोपलभ्यते ।

चिन्मयादितया चेत्यं चिच्छून्यं नोपलभ्यते ॥१०॥ (३।३९।११)

सर्वे जगद्गतं दृश्यं बोधमात्रमिदं ततम् ।

सन्दमात्रं यथा वायुर्जलमात्रं यथार्णवः ॥११॥ (३।३९।१७)

[२] अद्वैतं सन्धन्धात् :-

न संभवति सम्बन्धो विषयाणां निरन्तरः ।

न परस्परसन्ध्याद्भिन्नानुभवने मियः ॥१॥ (३।१२१।३७)

ऐक्यं च विद्धि सम्बन्धं नास्त्यसावसमानयोः ॥२॥ (३।१२१।४२)

सम्बन्धे दृश्यदृष्टीनां मध्ये द्रष्टुर्हि यद्रूपः ।

द्रष्टृदर्शनदृश्यादिवर्जितं वेदिदं परम् ॥३॥ (३।१२१।५३)

[३] सर्वस्य चिन्मयत्वम् :-

एकं वस्तु जगत्सर्वं चिन्मात्रं वारिवाष्पुधिः ।

तदेव सन्दते धीभिः शुद्धवारिषु बोधिभिः ॥१॥ (३।१०१।५४)

द्वितीया नास्ति सत्तैका नामरूपक्रियात्मिका

परे नानातरङ्गेऽथौ कल्पनेव जलेतरा ॥२॥ (३।१००।२७)

न बहिर्नान्तरे सन्ति पदार्थाः केचन षचित् ।

संविदेका जगद्रूपैर्धयेच्छति तथा स्थिता ॥३॥ (३।१४८।७)

[४] पदार्थजातस्य सङ्कल्पमयत्वम् :-

सप्तसं कल्पनामात्रपिदम् ॥ १ ॥ (३।२१०।११)

विश्वं नास्त्येव मननादते ॥ २ ॥ (३।४०।२७)

मनसीदं जगत्कृत्स्नं स्फारं स्फुरति चास्ति च ॥३॥ (४।४।११)

मनोमनननिर्माणमात्रमेतज्जत्रयम् ॥ ४ ॥ (४।११।२३)

मनोविजुम्भाणमिदं संसार इति संमतम् । (४।४७।४८)

जगदीर्घमहरस्वप्नः सोऽयमन्तः समुत्थितः ॥५॥ (४।९८।४७)

चित्तः सर्वाः समापान्ति संतताः सृष्टिदृष्टयः । (४।४७।५२)

बहिर्न किञ्चिदप्यस्ति स्वाद्यब्ध्युर्वीदिगादिकम् ॥६॥ (५।४८।४२)

एतत्स्वचित्त एवास्ति पत्रपुञ्जमिवाङ्कुरे । (५।४८।४६)

फलादि स्फारतामेति यथैव बहिरङ्कुरात् ॥७॥ (५।४८।५०)

बहिः प्रकटतां याति तथा पृथ्व्यादि चेतसः । (५।४८।५०)

सत्यं पृथ्व्यादि चित्तस्यं न बहिष्टे कदाचन ॥८॥ (५।४८।५१)

रूपालोकमनस्फारतचाकालक्रियात्मकम् ।

कुम्भकारो घटमिव चेतो हन्ति करोति च ॥९॥ (५।४८।५२)

सर्वं संकल्परूपेषु चिन्मत्कुरुते चिति ।

स्वप्नपचननिर्माणपातोत्पातनवज्जगत् ॥ १० ॥ (३।४२।१६)

षाडं न विद्यते किञ्चिद्बोधः स्फुरति बाह्वत् ।

उदेति बोधहृदयाद्बीजादिच वरट्टुमः ॥११॥ (३।५१।८)
 बोधस्यान्तरिदं विश्वं स्थितमेव रघूद्दह । (३।५१।९)
 देशकालक्रियाद्रव्यसम्बन्धोदेति भावना ॥१२॥ (३।५६।३७)
 शौः क्षमा वायुराकाशं पर्वताः सरितो दिशाः
 संकल्पकचितं सर्वमेवं स्वप्नवदात्मनः ॥१३॥ (३।१०१।३५)
 धाराकणोर्मिफेणुश्रोर्यथा संलक्षयतैः श्मसः ।
 तथा विचित्रविभवा नानातेयं हि चेतसः ॥१४॥ (३।११०।४८)
 व्यतिरिक्ता यथा हेम्नो न हेमवनिता तथा ।
 नाश्रुत्स्वप्नक्रियालक्ष्मीर्न्यतिरिक्ता न चेतसः ॥१५॥ (३।११०।४७)
 यदन्तः स्वप्नसंकल्पपुरं च कचनं चितेः । (३।४४।२०)
 तदेतद्वाहनाम्नैव स्वभ्यासात्सत्स्फुटं स्थितम् ॥१६॥ (३।४४।२१)

(अ) देशः :-

चिदणुर्यत्र भातोऽसौ देशो मितिमुपागतः ।
 यदा भातस्तदा कास्तो यद्भानं तत्क्रिया स्मृता ॥१॥ (३।७३।१२)
 मनोरथे तथा स्वप्ने संकल्पकलनासु च ।
 गोप्यदं योजनव्यूहः स्वारासु लीलासु चेतसः ॥२॥ (३।१०३।१३)
 न देशकालदीर्घत्वम् ॥३॥ (३।४४।१६)

(आ) कालः :-

देशकालाभिधानेन राम संकल्प एव हि ।
 कथ्यते तद्दशाद्यस्मादेशकालौ म्यिति गता ॥१॥ (३।११०।५६)

यथैतत्प्रतिभामात्रं जगत्सर्गावभासनम्
 तथैतत्प्रतिभामात्रं क्षणकल्पावभासनम् ॥२॥ (३।२०।२६)
 निमेषे यदि कलयौघसंविद् परिविन्दति ।
 निमेष एव तत्कलयो भवत्यत्र न संशयः ॥ ३॥ (३।६०।२०)
 फले यदि निमेषत्वं वेत्ति कलयोऽप्यसौ ततः ।
 निमेषीभवति क्षिप्रं तादृग्रूपात्मिका हि चित् ॥४॥ (३।६०।२१)
 दुःखितस्य निशा कल्पः सुखितस्यैव च क्षणः ।
 क्षणः स्वप्ने भवेत्कल्पः कल्पश्च भवति क्षणः ॥५॥ (३।६०।२२)
 रात्रिं द्वादशवर्षाणि हरिश्चन्द्रोऽजुभूतवान् ।
 लवणो भुक्तवानायुरेकराज्या समाः शतम् ॥६॥ (३।६०।२४)
 यन्सुहृतेः प्रवेशस्य स मनोर्जीवितं मुनेः ।
 जीवितं यद्विरिञ्चस्य तदिदं किल चक्रिणः ॥७॥ (३।६०।२५)
 विष्णोर्येज्जीवितं राम तद्दृष्टपाङ्कस्य वासरः ।
 ध्यानप्रक्षोणचित्तस्य न दिनानि न रात्रयः ॥८॥ (३।६०।२६)
 रात्रिर्द्वादशवर्षाणि हरिश्चन्द्रे तथाहभूत् ।
 कान्ताविरहिणामेकं वासरं वत्सरायते ॥९॥ (३।२०।५१)

(इ) द्रव्यम् :-

यथा इन्द्रियेभ्यस्तन्तस्तथानुभवति क्षणात् ।
 चित्तिश्चेत्पार्थतामेति चित्तं चित्तार्थतामिव ॥१॥ (२।४४।१८)
 यादृगर्थं जगद्रूपं तत्रैवोदेति तत्क्षणात् ।
 न देशकालदीर्घत्वं न वैचित्र्यं पदार्थजम् ॥२॥ (२।४४।१६)

यथाभावितमेतेषा पदार्थानामतो वपुः ।
 ग्रन्थासज्जितं भाति नास्त्येकं परमार्थतः ॥३॥ (३।२६।१२)
 अस्तदेवाद्ग सदिष भाति पृथ्यादिषेदनात् ।
 यथा बालस्य वेतालो नाभाति तद्वेदनात् ॥४॥ (३।२६।१५)
 स्वप्ने नगरसुर्वीं वा शून्यं खातं च बुध्यते ।
 स्वप्नाङ्गना च ह्यस्ते शून्याप्यर्थक्रियां नृणाम् ॥५॥ (३।२६।१८)
 खं पृथ्यादितया बुद्धं पृथ्यादि भवति क्षणात् ।
 मूर्च्छाया परलोकोऽपि मत्पक्षमनुभूयते ॥६॥ (३।२६।२६)
 बालो व्योमैव वेताल म्रियमाणोऽम्बरे वनम् ।
 केशोऽदृक् स्वप्नस्तु स्वप्नो वेत्ति मौक्तिकम् ॥७॥ (३।२६।५०)
 प्रस्तक्षीवार्थनिद्राश्च नौयानाश्च सदैव स्वे ।
 वेतालवनवृत्तादि पश्यन्त्यनुभवन्ति च ॥८॥ (३।२६।५१)

(ई) नियतिः :—

निपत्यनियती द्रुहि कीदृशे स्वप्नसविदि । (३।१४८।२०)
 यावद्दानं किल स्वप्ने तावत्सैव निपन्त्रणा ॥१॥ (३।१४८।२१)

(उ) स्थिरता :—

स्वप्ने निपन्नधीर्जन्तुः पश्यति स्थिरतां यथा । (३।६१।२६)
 सर्गस्वप्ने मग्नबुद्धिः पश्यति स्थिरतां तथा ॥१॥ (३।६१।३०)

(ऊ) देहः :-

मदशक्तिरिव ज्ञानमिति नास्मात् सिध्यति ।

देहो विज्ञानतोऽस्माकं स्वप्नवन्नतु तत्त्वतः ॥१॥ (३।५२।११)

(ए) आधिभौतिकत्वम् :-

आतिवाहिक एवायं त्वाद्दशैश्वर्यदेहकः ।

आधिभौतिकरुताद्युच्यते गृहीतधिरभाषनात् ॥ १ ॥ (३।२१।५४)

आतिवाहिकदेहस्य कालेनाभ्युदितो भ्रमः ।

आधिभौतिकदेहोऽहमिति रज्जुभुजङ्गवत् ॥ २ ॥ (३।५७।१४)

आतिवाहिकदेहेन दृश्यं यदवलोकितम् ।

भूम्यादि नाम तस्यैव कृतं तच्चाधिभौतिकम् ॥३॥ (३।५७।१५)

वास्तवेन तु रूपेण भूम्याद्यात्माधिभौतिकः ।

न शब्देन न चार्थेन सत्यात्मा शशभृद्भवत् ॥४॥ (३।५७।१६)

आतिवाहिकमेवैषा भूतानां मियते षण्डः ।

अत्राधिभौतिकरूपाप्तिरसत्यैव पिशाचिका ॥ ५ ॥ (३।६८।३४)

[५] द्रष्टृदृश्ययोरनन्यत्वम् :-

किञ्चिन्नचलिता भोगत्वापोराशेरिवोर्मयः । (३।६४।२०)

स्वतेजःस्पन्दितभोगादीपादिव मरीचयः ॥१॥ (३।६४।२१)

स्वमरीचिवलोद्भूता ज्वलिताग्नेः कणा इव । (३।६४।२२)

मन्दारमञ्जरीरूपाश्चन्द्रनिम्बादिवांशवः ॥ २ ॥ (३।६४।२३)

यथा विटपिनश्चित्रास्तद्रूपा विटपश्रियः । (३।६३।२४)
 कटकाङ्गदकेयूरयुक्तयः कनकादिव ॥ ३ ॥ (३।६४।२५)
 निर्भरादमलोद्योताल्पसामिब विन्दवः । (३।६४।२६)
 आभाशस्य घटस्थालीरन्ध्राकाशादयो यथा ॥ ४ ॥ (३।६४।२७)
 सीकरावर्तलहरीविन्दवः पयसो यथा । (३।६४।२८)
 मृगनृष्णातरङ्गिययो यथा भास्करतेजसः ॥ ५ ॥ (३।६४।२९)
 सर्वा दृश्यदृशो द्रष्टुर्ध्वतिरिक्ता न रूपतः । (३।६४।३०)
 पद्मान्ते पद्मिनीवान्तर्मनो हृद्यस्ति दृश्यता ।
 मनोदृश्यदृशौ भिन्ने न कदाचन केनचित् ॥ ६ ॥ (३।३।३६)

[६] द्रष्टुर्दृश्यबीजत्वम् :—

आलीनबह्वरीरूपं यथा पद्मान्तकोटरे ।
 अस्ते कमलिनीबीजं तथा द्रष्टरि दृश्यधीः ॥ १ ॥ (३।१।४२)
 यथा रसः पदार्थेषु यथा तैलं तिलादिषु ।
 कुसुमेषु यथाऽम्बोदस्तथा द्रष्टरि दृश्यधीः ॥ २ ॥ (३।१।४३)
 यत्र यत्र स्थितस्यापि कर्पूरादेः सुगन्धिता ।
 ययोदेति तथा दृश्यं चिद्धातो रुदरे जगत् ॥ ३ ॥ (३।१।४४)
 यथा घात्र तव स्वप्नः संकल्पधिताराज्यधीः ।
 स्वातुभूत्वैव दृष्टान्तस्त्वया हृद्यस्ति दृश्यभूः ॥ ४ ॥ (३।१।४५)
 यथाऽङ्कुरोऽन्तर्धी जस्य संस्थितो देशकालवः ।
 करोति भासुर देहं तनोत्येव हि दृश्यधीः ॥ ५ ॥ (३।१।४७)

[७] जाग्रत्स्वप्नयोरभेदः :-

जाग्रत्स्वप्नदशाभेदो न स्थिरास्थिरते विना ।

समः सदैव सर्वत्र समस्तोज्जुभवोऽनयोः ॥ १ ॥ (४।१६।११)

स्थिरप्रत्यययुक्तं यत्तज्जाग्रदिति कथ्यते ।

अस्थिरप्रत्ययं यत्स्यात्तत्स्वप्नः समुदाहृतः ॥ २ ॥ (४।१६।१२)

जाग्रत्चे क्षणादृष्टः स्यात्स्वप्नः कालान्तरे स्थितः ।

तज्जाग्रत्स्वप्नतामेति स्वप्नो जाग्रत्वमृच्छति ॥ ३ ॥ (४।१६।१०)

स्वप्नोऽपि स्वप्नसमये स्वैर्याज्जाग्रत्वमृच्छति ।

अस्वैर्याज्जाग्रदेवास्ते स्वप्नस्तादृशबोधतः ॥ ४ ॥ (४।१६।१२)

स्वप्नोऽपि जाग्रद्बुद्ध्यंशो जाग्रत्त्वमुपगच्छति ।

स्वप्नता स्वप्नबुद्ध्या तु यथा संवेदनं स्थितम् ॥ ५ ॥ (४।१६।१३)

आदिसर्गे हि चित्स्वप्नो जाग्रदित्यभिशब्धते ।

अथ रात्रौ चितेः स्वप्नः स्वप्न इत्यपि शक्यते ॥ ६ ॥ (३।५५।६)

इदं जाग्रदयं स्वप्न इति नास्त्येव भिन्नता ।

सत्ये वस्तुनि निःशेषसमपोर्यानुभूतितः ॥ ७ ॥ (३।१६।१२४)

नैतदेवमिति स्वप्नप्रबोधोदात्प्रत्ययो यथा ।

मृत्वामुत्र प्रबुद्धस्य जाग्रति प्रत्ययस्तथा ॥ ८ ॥ (३।१६।१२५)

कालमल्पमनल्पं च स्वप्नजाग्रदितिह धीः ।

वर्तमानानुभवनसाम्यास्तुन्ये तयोर्द्वयोः ॥ ९ ॥ (३।१६।१२६)

बाहो तदेवमित्यादिगुणसाम्यादशेषतः ।

न जाग्रत्स्वप्नयोर्जायानेकोऽपि यमयोरिव ॥ १० ॥ (३।१६।१२७)

आजीवितान्तं स्वप्नानां शतान्यनियतं यथा ।

आनिर्वाणमहाबोधे तथा जाग्रच्छतान्यपि ॥११॥ (ई।ई१।२६)

उत्पन्नध्वंसिनः स्वप्नाः स्पर्श्यन्ते बहवो यथा ।

तथैव बुद्धैः स्पर्श्यन्ते सिद्धैर्जन्मशतान्यपि ॥१२॥ (ई।ई१।३०)

यथा स्वप्नस्तथा जाग्रदिदं नास्त्यत्र संशयः ।

स्वप्ने पुरमसद्भाति सर्गादौ भात्पसज्जगत् ॥१३॥ (३।५७।५०)

[८] जगतः स्वप्नरूपत्वम् :-

रूपालोकमनस्काराः शब्दपाठवचांसि च ।

यथा स्वप्ने नभस्येव सन्ति तत्र तयाम्बरे ॥१॥ (ई।ई२।२३)

रूपालोकमनस्कारैः स्वप्ने चिन्म एव ते ।

ययोदेति तथा तत्र तद्दृश्यं स्वात्मकं स्थितम् ॥२॥ (ई।ई२।२४)

न केवलं तु तद्दृश्यं यावत्तु विषयं ययम् ।

जागच्चेदं स्वमेवाच्छं यथा तन्मस्तथाखिलम् ॥३॥ (ई।ई२।२५)

शरीरस्यानरुणसचायां का तत्र प्रमा ।

यथैव तेषां देहादि तथास्माकमिदं स्थितम् ॥४॥ (ई।ई२।२७)

यथा स्वप्ने धराध्वादिपृष्ठव्यवहृतिर्नभः ।

तदा द्रव्यं च त्वं सा च तदिदं च तथा नभः ॥५॥ (ई।ई२।२६)

यथा स्वप्ने नृभिर्बुद्धकोलाहलगमागमाः ।

असन्तोऽप्यनुभूयन्ते संसारनिरुतास्तथा ॥६॥ (ई।ई२।३०)

स्वप्नस्य विद्यते द्रष्टा साकारो शुष्पदादिकः ।

द्रष्टा तु सर्गस्वप्नस्य चिद्योमैवापलं स्वतः ॥७॥ (ई।ई२।४०)

निरुपादानसम्भारमधित्तायेव चिन्मः ।

पश्यत्यकृतमेवेमं जगत्स्वप्नं कृतं यथा ॥८॥(३।६२।४४)

[९] विश्वस्वप्नः :-

दीर्घस्वप्नमिदं विष्णुं विद्म्यहन्तादिसंयुतम् । (३।४२।८)

सर्गादावात्मभृर्भाति स्वप्नाभानुभवात्मकः ॥१॥(३।४२।१६)

स्वप्ने नगरवास्तव्याः सत्या न स्युरिमे यदि ।

तेदिहापि तदाकारे न सत्यं मे मनागपि ॥२॥(३।४२।१८)

एतदास्तामिदं तावद्यज्ञायदिय मन्यते ।

विद्धि तत्स्वप्नमेवान्तर्देशकालाद्यपूरकम् ॥ ३ ॥ (३।४२।२३)

एवं सर्वमिदं भाति न सत्यं सत्यवत्सियतम् ।

रञ्जयत्यपि मिथ्यैव स्वप्नस्त्रीगुरतोपमम् ॥४॥(३।४२।२४)

[१०] जीवं जीवं प्रति विश्वस्वप्नः :-

प्रत्येकमुदितो राम नूनं संसृतिस्वगढकः ।

रात्रौ सैन्यनरस्वप्नजालवत्स्वात्मनि स्फुटः ॥१॥(४।१७।२७)

पृथ्वपत्येकमुदितः प्रतिचितं जगद्भ्रमः । (३।४०।२६)

न रुञ्चिद्रपि जानाति निजसंवेदनादृते ॥२॥(३।५५।६१)

यं प्रत्युदेति सर्गाज्यं स एवैनं हि चेतति ।

पदार्थः सन्निवेशं स्वमिव स्वप्नं पुमानिव ॥४॥ (३।१३।४)

रूपालोकमनस्कारैरन्ध्रैर्धिरिव स्थितम् ।

सृष्टिं पश्यति जीवोऽन्तः सरसीमिव पर्वतः ॥५॥(६।२२।२७)

स्वसंज्ञानुभवे लीनास्तथा स्यावरजङ्गमाः । (३।५५।६३)
 अन्यस्यान्यं न जानाति सीधुस्वादुमिव द्विजः ॥६॥(३।१६५।३१)
 परमाणौ परमाणौ सर्गवर्गानिरर्गलम् ।
 महाचितेः स्फुरन्त्यर्करुचीव त्रसरेणवः ॥७॥(३।२७।२६)
 जगद्गुञ्जासहस्राणि यत्रासंख्यान्यणावणौ ।
 अपरस्परलमानि काननं ब्रह्म नाम तद् ॥८॥(४।१८।६)

[१] सर्गादौ प्रजापतिकृतमद्यापि संस्थितं जगत् :-

सर्गादौ स्वप्नपुरुषन्यायेनादिप्रजापतिः ।
 यथा स्फुटं क्वचित्तथाद्यापि स्थिता स्थितिः ॥१॥(३।५५।४७)
 एवं भ्रान्तिमये विश्वे पदार्थाः संविदंशवः ।
 सर्गादिषु यथैवासंस्तथैवाद्यपि संस्थिताः ॥२॥(३।५५।६७)
 सङ्कल्पयति यन्नाम मधमोऽसौ प्रजापतिः ।
 तच्चेवागु भवति तस्येदं कल्पनं जगत् ॥३॥(३।१८।६।६५)
 आदिसर्गे जगद्भ्रान्तिर्यथैयं स्थितिमागता ।
 तथा तदाप्रभृत्येवं निपतिः प्रौढिमागता ॥४॥(३।२१।४६)
 तस्मिन्प्रथमतः सर्गे या यया पर सविदः ।
 क्वचितास्वास्तथा तत्र स्थिता अद्यापिनिश्चलाः ॥५॥(३।५४।१३)
 सर्गादौ स्वयमेवान्तथियथा क्वचितात्मनि ।
 हिमाम्बादितयाऽद्यापि सा तथास्ते स्वसत्त्वया ॥६॥(३।५४।१६)
 यद्यथा क्वचितं यत्र व्योमरूप्यपि पार्थिवम् ।
 सर्गादौ तस्य बलितुमद्यपावन्न युज्यते ॥७॥(३।५४।१८)

[१२] बाह्यार्थवादविज्ञानवादयोरैक्यम् :-

बाह्यार्थवादविज्ञानवादयोरैक्यमेव नः ।

येदनात्मैकरूपत्वात्सर्वदा सदसंस्थितेः ॥ १ ॥ (६।३८।४)

ब्रह्मपुर्यष्टकस्यादावर्थसंविद्यथोदिता ।

पुर्यष्टकस्य सर्वस्य तथैवोदेति सर्वदा ॥ २ ॥ (६।५१।२)

प्रथमोऽसौ प्रतिशब्दः पदार्थानां हि विम्बकम् ।

प्रतिविम्बतमेतस्माच्चतुर्दद्यापि संस्थितम् ॥ ३ ॥ (३।५५।४८)

महाचित्प्रतिभासत्वान्महानियतिनिश्चयात् ।

अन्योन्यमेव पश्यन्ति त्रियः सम्प्रतिविम्बितात् ॥ ४ ॥ (३।५३।२५)

स्वसंज्ञानुभवे लीनास्तथा स्थावरजङ्गमाः ।

परस्परं यदा सर्वे स्वसंकेतपरायणाः ॥ ५ ॥ (३।५५।६२)

कदाचित्प्रतिर्भकेव बहूनामपि जायते ।

काकोलतालस्थितिवद्विचित्रा हि मनोगतिः ॥ ६ ॥ (५।४६।१०)

तथाहि वहवः स्वप्नमेकं पश्यन्ति मानवाः ।

स्वापन्नमदर्मैरेयमदमन्थरचित्तवत् ॥ ७ ॥ (५।४६।११)

यादृगेव विराडात्मन्येष विस्तार आगतः ।

तादृगेवेह सर्वस्मिन्नशुभाद्भेऽपि भूतके ॥ ८ ॥ (६।२०।७)

यथेन्दुरत्वं स्वसंकल्पात्सर्वध्यातुः पृथक्पृथक् ।

भात्येवमेव वनितालाभः कालानिकः स्वतः ॥ ९ ॥ (६।२१।०८)

अस्माकं त्वं स्वप्ननरस्तव स्वप्ननरा वयम् । (६।१५।१०)

एवमेतदिदं सर्वमन्योन्यं स्वप्नवस्थितम् ॥ १० ॥ (६।१५।११)

संसारे विपुले स्वप्ने यथा सत्यमदं तत्र ।

तथा स्वपि मे सत्यं सर्वं स्वप्नेष्विति क्रमः ॥११॥ (३।४२।२०)

[१३] आत्मख्यातिवादः :-

आत्मख्यातिरसत्यातिरख्यातिः ख्यातिरन्यथा ।

इत्येतादिवचनच्छ्रुत्या आत्मख्यातेर्विभूतयः ॥ १ ॥ (३।१३।६)

३-जगत्

[१] जगन्नामानि :-

जगन्महमित्यादिर्मथ्यात्मा दृश्यमुच्यते ।
यावदेत्संभवति तावन्मोक्षो न विद्यते ॥ १ ॥ (३।१।२३)
अविद्या समृतिबन्धो माया मोहो महत्तमः ।
कल्पितानीति नामानि यस्याः सकलवेदिभिः ॥ २ ॥ (१।१।२०)

[२] सङ्कल्पितस्यापि सङ्कल्पयितृत्वम्:-

स्वयं स्वभाव एवैव चिद्ब्रह्मनस्वास्य मुक्कुटम् ।
यद्यत्सङ्कल्पयत्याशु तत्र तेऽवयवा अपि ॥ १ ॥ (१।२०८।२७)
चिदात्मकतया भान्ति नानात्मकतयात्मना ।
अप्येकसारास्तिष्ठन्ति नानाकारस्वभावगाः ॥ २ ॥ (१।२०८।२८)
प्रत्येकं किल तत्रास्ति ब्रह्म चिन्मात्रतात्मनि ।
सर्वात्मिका सा यत्रास्ते यथान्तर्भाति तत्तथा ॥ ३ ॥ (१।२०८।२९)
यो यो नाम यथा ग्रीष्मे कल्पस्येदाद्भवेत्कृमिः ।
यद्यद्दृश्यं शुद्धचित्तं तज्जीवो भवति स्वतः ॥ ४ ॥ (४।१६।१)

[३] सर्गे सर्गे सर्गान्तराणि :-

सर्गे सर्गे पृथग्रूपं सन्ति सर्गान्तराण्यपि । (४।१८।१६)
तेष्वप्यन्तस्थसर्गाद्याः कदलीदलपीठवत् ॥ १ ॥ (४।१८।१७)

जीववीजं परं ब्रह्म सर्वत्र स्वप्निव स्थितम् ।

तेन जीवोदरजगत्यपि जीवोऽस्त्यनेकधा ॥ २ ॥ (४।१६।१)

चिद्धनैकधनात्मत्वाज्जीवान्तर्जोवजातयः ।

कदलीदलवत्सन्ति कीटा इव धरोदरे ॥ ३ ॥ (४।१६।२)

त्रिजगच्चिदग्नावन्तरस्ति स्वप्नपूरं यथा ।

तस्याप्यन्तश्चिदगवस्तेष्वप्येकैरुशो जगत् ॥ ४ ॥ (३।५२।२०)

आकाशे परमाश्वन्तर्द्रव्यादेरगुकेऽपि च । (३।४४।३४)

जीवागुर्यत्र तत्रेदं जगद्वेत्ति निर्जं षण्डुः ॥ ५ ॥ (३।४४।३५)

अन्तरन्तस्तदन्तश्च स्वकोशेष्यगुफं प्रति ।

जातानि जायमानानि कदलीदलपीठवत् ॥ ६ ॥ (३।५६। ३)

परस्परमदृष्टानि नानुभूतानि वै मिथः ।

सैनिकस्वप्नजालानि जातानीव महान्त्यपि ॥ ७ ॥ (३।५६।३४)

जगतोऽन्तरहंरूपमहंरूपान्तरे जगत् ।

स्थितमन्योन्यबलितं कदलीदलपीठवत् ॥ ८ ॥ (३।२२।२६)

जगन्ति सुवहून्वेव सम्भवन्त्यगुकेऽपि च ।

कदलीपल्लवानीव सन्निवेशेन भूरिशाः ॥ ९ ॥ (३।५२।१६)

महारम्भगुह्यपेवमपि ब्रह्मागडकानि हि ।

तुलया धानकामात्रमपि तानि भवन्ति नो ॥१०॥ (३।२७।२६)

परमागुनिमेषाणां लक्षांशकलनास्वपि ।

जगत्कल्पसहस्राणि सत्यानीव विभान्तपलम् ॥११॥ (३।६२।१)

तेष्वप्यन्तस्त्वयैवान्तः परमागुफणां प्रति ।

भ्रान्तिरेवमनन्तादो इयमित्यवभासते ॥१२॥ (३।६२।२)

अद्यावणावसंख्यानि तेन सन्ति जगन्ति खे ।

तेषां तान्व्यवहारौघान्संख्यातुं क इव क्षमः ॥१३॥ (३।१७।६)

[४] परस्परमदृष्टानि सर्गजालानि :-

प्रत्येकमन्तरन्यानि तथैवाभ्युदितानि च ।

परस्परमदृष्टानि बहूनि विविधानि च ॥ १ ॥ (३।६।३।१२)

अन्योन्यंतानि सर्वाणि न पश्यन्त्येव किंचन ।

जडानीद्वैकराशीनि वीजानीव गलन्त्यपि ॥ २ ॥ (३।६।३।१३)

स्वप्नरूपाणि सुप्तानां तुल्यकालं नृणामिव ।

महासम्भानुमृष्टानि शून्यानि च परस्परम् ॥ ३ ॥ (३।६।६।१६)

परस्परमदृष्टानि नानुभूतानि वै मिथः ।

सैनिकस्वप्नजालानि जातानीव महान्त्यपि ॥ ४ ॥ (३।६।३।१४)

संकल्पनगरं सत्यं यथा संकल्पितं प्रति ।

सदेहं वा विदेहं वा नेतरं प्रति किञ्चन ॥ ५ ॥ (३।२१।४५)

[५] सर्वस्य सर्वत्र सर्वदा संभवः :-

ब्रह्म सर्वगतं यस्माद्यथा यत्र यदोदितम् ।

भवत्याशु तथा तत्र स्वप्नशक्त्यैव पश्यति ॥ १ ॥ (३।५२।४२)

सर्वत्र सर्वशक्तिस्त्वाद्यत्र या शक्तिरुन्मयेत् ।

आस्ते तत्र तथा भाति तीव्रसंयोगहेतुतः ॥ २ ॥ (३।५२।४३)

सर्वत्र सर्वथा सर्व सर्वदा सर्वरूपिणि । (३।५६।४१)

सर्वं सर्वात्म सर्वत्र सर्वदास्ति तथा परे ॥ ३ ॥ (३।१३।२८)

[६] जगद्वैचित्र्यम् :-

अनन्तानि जगन्त्वस्मिन्ब्रह्मतत्त्वमहाम्वरे ।
 अम्बोधिवीचिजलवन्निमज्जन्त्युद्भवन्ति च ॥१॥ (४।४७।१४)
 यथा तरङ्गा जलधौ मृगतृष्णा मरौ यथा ।
 कुतुमानि यथा चूते तथा विश्वध्रियः परे ॥ २ ॥ (४।४७।१५)
 भूयोभूयो विवर्तन्ते सर्गेष्वप्स्विब वीचयः ।
 अत्यन्तसदृशाः केचिक्वेचिदर्धसपकपाः ॥ ३ ॥ (४।६६।२३)
 केचिदीपत्समाः केचिन्न कदाचित्पुनस्तथा । (४।६६।२४)
 सर्वासां सृष्टिराक्षीना चित्राकारविवेष्टिताः ॥ ४ ॥ (४।४७।२७)
 दैवमात्रैकसर्गाणि नरमात्रमयानि च ।
 दैत्यवृन्दमयान्येव कुमिनिर्विवराणि च ॥ ५ ॥ (४।५६।३२)
 कदाचित्सृष्टयः शार्व्यः कदाचित्स्रजजोद्धवाः ।
 कदाचिदपि वैष्णव्यः कदाचिन्मनुनिर्मिताः ॥ ६ ॥ (४।४७।८)
 भूरभून्मृन्मयी काचित्काचिदासीद्दृष्टमयी ।
 आसीद्धेममयी काचित्काचित्ताम्रमयी तथा ॥७॥ (४।४७।१२)
 यथा मशकजालानि वर्षादिष्वाकुलानि तु ।
 उत्स्योत्पत्य नश्यन्ति तथेमा लोकासृष्टयः ॥ ८ ॥ (४।४७।१७)
 न च विहायते फरमात्कालात्मभृति चागताः ।
 नित्यागमापायपरा एताः सर्गपरम्पराः ॥९॥ (४।४७।१८)
 मनादिमत्योऽविरतं मस्फुरन्ति तरङ्गवत् ।
 पूर्वात्पूर्वं किलाभूवन्स्ततः पूर्वतरं यथा ॥ १० ॥ (४।४७।१६)

भूत्वा भूत्वा प्रलीयन्ते ससुरासुरमानवाः ।

रास्त्रिरङ्गभङ्ग्यैव समस्ता भूतजातयः ॥ ११ ॥ (४।४७।२०)

[७] सृष्टिलययोः पौनःपुन्यम् :-

जीवीधाक्षोद्भविष्यन्ति पधाविव नवाङ्कुराः ।

तत्रैव लयमेव्यन्ति ग्रीष्मे मधुरसा इव ॥ १ ॥ (३।६५।१०)

विष्टन्त्यजस्र कालेषु त एवान्ये च भूरिशः ।

जायन्ते च प्रलीयन्ते परस्मिञ्जीवराशयः ॥ २ ॥ (३।६५।२१)

काश्चिज्जन्मसहस्रान्ते जातयश्चिरकालिकाः ।

काश्चि कतिपयातोतजन्मरूपा व्यवस्थिताः ॥ ३ ॥ (३ ६४।३१)

उत्पत्योत्पत्य कालेन भुक्त्वा देहपरम्पराम् ।

स्वत एव पदे यान्ति निलयं जीवराशय ॥ ४ ॥ (४।४३।४४)

[८] कल्पान्ते सर्वसंक्षयः :-

पुत्र जेपमशेषेण दृश्यमाशु विनश्यति ।

यथा तथा स्वप्नपुरं सौष्टुर्मी स्थितिमाशुपः ॥ १ ॥ (६।२१।५)

निर्विशेषेण नश्यन्ति भुवः शैला दिशो दश ।

क्रिया कालः क्रमश्चैव न किञ्चिदविशिष्यते ॥२॥ (६।२१।६)

नश्यन्ति सर्वभूतानि द्योमापि परिणश्यति ।

स सर्वजगदाभासमुपलब्धुरसंभवात् ॥ ३ ॥ (६।२१।७)

ब्रह्मविष्णिवन्द्ररुद्राद्या ये हि कारणाकारणम् ।

तेषामप्यतिकल्पान्ते नामापीह न विद्यते ॥४॥ (६।२१।८)

यदिदं दृश्यते सर्वं जगत्स्यावरजङ्गमम् ।

तत्सुपुत्राविव स्वप्नः कल्पान्ते प्रविनश्यति ॥ ५ ॥ (३।१।१०)

शाम्यतीदमशेषेण तथा सर्वत्र सर्वदा ।

यथा जाग्रद्विधौ स्वप्नः स्वप्ने वा जागते यथा ॥६॥ (३।२।३।१२)

यथा स्वप्नपुरं शान्तं न जाने काशु गच्छति ।

शान्तं तथा जगद्दृश्यं न जाने काशु गच्छति ॥७॥ (३।२।३।१६)

[९] ब्रह्मैव कल्पान्तेऽवशिष्यते :-

ततः स्तिमितगम्भीरं न तेजो न तमस्ततम् ।

अनाख्यमनमिष्यक्तं सत्किञ्चिदवशिष्यते ॥ १ ॥ (३।१।११)

ब्रह्मास्ते शान्तमजरमनन्तार्त्मेव कैवलम् । (३।२।३६)

शून्यं नित्योदितं मूढं निरुपाधि परं स्थितम् ॥२॥ (३।२।३७)

[१०] जगदुत्पत्तिवर्णनम् :-

सुषुप्तं स्वप्नवद्भाति भाति ब्रह्मैव सर्गवत् ।

सर्वात्मकं च तत्स्थानं तत्र तावत्कर्म शृणु ॥ १ ॥ (३।१२।२)

तद्दातॄनि स्वयं किञ्चिच्चेत्यतामिव गच्छति ।

अपृथीतात्मकं सविद्वैर्मर्शनपूर्वकम् ॥ २ ॥ (३।१२।४)

भाविनापार्थक्यनैः किञ्चिद्दूहितरूपकम् ।

आकाशादगु शुद्धं च सर्वस्मिन्भाति बोधनम् ॥३॥ (३।१२।५)

ततः सा परमा सत्ता सचेतश्चेतनोन्मुखो ।

चिन्नामयोऽप्य भवति किञ्चिद्ब्रह्मतया तथा ॥ ४ ॥ (३।१२।६)

पदसंवेदना पश्चाद्भाविजोवादिनामिका ।
 सम्भवत्यात्कलना यदोष्कति परं पदम् ॥ ५ ॥ (३।१२।७)
 सत्तैव भावनामात्रसारा संसरणोन्मुखी ।
 तदा वस्तुस्वभावेन त्वनुत्तिष्ठति तामिमाम् ॥ ६ ॥ (३।१२।८)
 समनन्तरमेवास्याः त्वसत्तोदेति शून्यता ।
 शब्दादिगुणबीजं सा भविष्यदभिधार्थदा ॥ ७ ॥ (३।१२।९)
 ब्रह्मन्तोदेति तदनु सद् वै कालसचया ।
 भविष्यदभिधार्थेन बीजं मुख्यजगत्स्यतेः ॥ ८ ॥ (३।१२।१०)
 एवंप्रायात्मिका संविद्बीजं सङ्कल्पशाखिनः ।
 भवत्यहंकारकणास्वतः स्पन्दतया मरुत् ॥ ९ ॥ (३।१२।१२)
 चिदहं तावतो व्योमशब्दतन्मात्रभावनात् ।
 स्वतो घनीभूय शनैः खतन्मात्रं भवत्यलम् ॥ १० ॥ (३।१२।१३)
 भाविनामार्थरूपं तद्बीजं शब्दोघशाखिनः ।
 तदवाक्यप्रमाणाख्यं चैदवृन्दं विज्ञासितम् ॥ ११ ॥ (३।११।१४)
 तस्मादुदेष्यत्यखिला जगच्छ्रीः परमात्मनः ।
 शब्दोघनिर्मितार्यौघपरिणामविसारिणः ॥ १२ ॥ (३।१२।१५)
 चिदेधपरिवारा सा जीवशब्देन कथ्यते ।
 भाविशब्दार्थजालेन घीजं रूपौघशाखिनः ॥ १३ ॥ (३।१२।१६)
 षतुर्दशविधं भूतजालमावलितान्तम् ।
 जगज्जठरगतौघं प्रसरिष्यति वै ततः ॥ १४ ॥ (३।१२।१७)
 असम्प्राप्ताभिधावारा चिज्जवात्प्रस्फुरद्गुः ।
 सा चैव स्पर्शवन्मात्रं भावनाद्भवति क्षणात् ॥ १५ ॥ (३।१२।१८)

- पयनस्कन्धविस्तारं धीर्जं स्पर्शाघशाखिनः ।
 सर्वभूतक्रियास्पन्दस्तस्मात्सम्प्रसरिष्यति ॥१६॥ (३।१२।१६)
 तत्रैव चिद्विलासेन प्रकाशोऽनुभवाद्भवेत् ।
 तेजस्तन्मात्रकं तत्तु भविष्यदभिचार्यकम् ॥१७॥ (३।१२।२०)
 तत्सूर्याग्निविजृम्भादिवीजमालोकशाखिनः ।
 तस्माद्रूपविभेदेन संसारः प्रसरिष्यति ॥ १८ ॥ (३।१२।२१)
 भावयन्स्तनुतामेव रसस्कन्ध इवाम्भसः ।
 स्वदनं तस्य सङ्घस्य रसतन्मात्रमुच्यते ॥ १९ ॥ (३।१२।२२)
 भाविचारिविलासात्मा तद्द्वीजं रसशाखिनः ।
 अग्न्योन्यस्वदने तस्मात्संसारः प्रसरिष्यति ॥२०॥ (३।१२।२३)
 भविष्यद्रूपसङ्कल्पनामासौ कल्पनात्मकः ।
 सङ्कल्यात्मगुणैर्गन्धतन्मात्रत्वं प्रपश्यति ॥२१॥ (३।१२।२४)
 भाविभूगोलकत्वेन वीजमाकृतिशाखिनः ।
 सर्वाधारात्मनस्तस्मात्संसारः प्रसरिष्यति ॥२२॥ (३।१२।२५)
 चित्ता विभाव्यमानानि तन्मात्राणि परस्परम् ।
 स्वयं परिणतान्यन्तरम्बुनीव निरन्तरम् ॥ २३ ॥ (३।१२।२६)
 तथैतानि विमिश्राणि विविक्तानि पुनर्यथा ।
 न शुद्धान्पुपलभ्यन्ते सर्वनाशान्तमेव हि ॥२४॥ (३।१२।२७)
 संवित्तिमात्ररूपाणि स्थितानि गगनोदरे ।
 भवन्ति वटजालानि यथा वीजरूषान्तरे ॥२५॥ (३।१२।२८)
 प्रसवं परिपश्यन्ति शतशालं स्फुरन्ति च ।
 परमायवन्तरे भान्ति क्षणात्कव्यीभवन्ति च ॥२६॥(३।१२।२९)

विवर्तमेव धावन्ति निर्विवर्तानि सन्ति च ।

चिद्वेधितानि सर्वाणि क्षणात्स्फटोभवन्ति च ॥२७॥ (३।१२।३०)

[११] आकाशत्रयम् :—

चित्ताकाशं चिदाकाशमारुशं च तृतीयकम् ।

द्वाभ्यां शून्यतरं विद्धि चिदाकाशं वरानने ॥१॥ (३।१७।१०)

देशदेशान्तरमाप्तौ संघिदो मध्यमेव यत् ।

निमेषेण चिदाकाशं तद्विद्धि चरुर्वाणि ॥ २ ॥ (३।१७।१२)

तच्चिदाकाशकोशात् चिदाकाशैरुभावनात् ।

अविद्यमानमप्याशु दृश्यतेऽयानुभूयते ॥ ३ ॥ (३।१७।११)

तस्मिन्निरस्तनिःशेषसङ्कल्पस्थितिमेषि चेत् ।

सर्वात्मकं पदं तच्च त्वं तदाप्नोष्यसंशयम् ॥ ४ ॥ (३।१७।१३)

चित्ताकाशं चिदाकाशमारुशं च तृतीयकम् ।

विद्ध्येतत्त्रयमेकं त्वमधिनाभावनावशात् ॥ ५ ॥ (३।४०।१६)

[१२] नियतिः :—

आदिसर्गे हि नियतिर्भाववैचित्र्यमन्तयम् ।

अनेनेत्यं सदा भाव्यमिति सम्पद्यते परम् ॥ १ ॥ (३।६२।६)

अवश्यं भवितव्यैषा त्विदमित्यमिति स्थितिः ।

नृ शक्यते लङ्घयितुमपि रुद्रादिबुद्धिभिः ॥ २ ॥ (३।६२।२६)

सर्वज्ञोऽपि बहुज्ञोऽपि माधवोऽपि हरोऽपि च ।

अन्यथा नियतिं कर्तुं न शक्तः कश्चिदेव हि ॥३॥ (५।८६।२६)

पापाणोदरलोखौघन्यायेनात्मनि तिष्ठता ।

ब्रह्मणा नियतिः सर्गो बुद्धोऽबोधवतेव खम् ॥४॥ (३।६२।१६)

सर्गादौ या यथा रूढा संवित्कचनसन्ततिः ।

साऽध्याप्यचलितान्येन स्थिता नियतिरुच्यते ॥ ५ ॥ (३।५४।२२)

आमहारुद्रपर्यन्तमिदमित्यपिति स्थितेः ।

आतृणापन्नसन्दं नियमान्निपतिः स्मृता ॥ ६ ॥ (३।३७।२२)

[१३] नियतेः काकतालीयवत्त्वम् :-

नियत्यनियतो ब्रूहि फीदशे स्वप्नसंविदि । (३।१४८।२०)

यावन्नानं किल स्वप्ने तावत्सैव नियन्त्रया ॥१॥ (३।१४८।२१)

एवमस्या मुधाभ्रान्तेः का सचा कैव वासना ।

कावास्या काच नियतिः काञ्चशंभाचितोच्यताम् ॥२॥ (३।६०।७)

[१४] नियतिपौरुषयोर्न विरोधः :-

पौरुषं न परित्याज्यमेतामाश्रित्य धीमता ।

पौरुषैणैव रूपेण नियतिर्हि नियामिका ॥ १ ॥ (३।६२।२७)

[१५] नियतिरपि पौरुषेण जीयते :-

नियतिं यादशीमेतत्सङ्कल्पयति सा तथा ।

नियतानियतान्काश्चिद्वर्षाननियतानपि ॥ १ ॥ (५।२४।३१)

करोति चित्तं तेनैतच्चित्तं नियतियोजकम् ।

नियत्यां नियतिं कुर्वन्नुदाचित्स्वार्थनामिकाम् ॥२॥(५।२४।३२)

जीवो हि पुरुषो जातः पौरुषेण स यद्यथा । (५।२४।३५)

सङ्कल्पयति लोकेऽस्मिन्स्तत्तथा तस्य नान्यथा ॥३॥(५।२४।३६)

४-मनः

[१] मनोरूपम् :—

- सङ्कल्पनं मनो विद्धि सङ्कल्पात्तत्र भिद्यते ।
यथा द्रवत्वात्सलिलं तथा स्पन्दो यथानिलात् ॥१॥ (३।४।४३)
यत्र सङ्कल्पनं तत्र तन्मनोज्ञं तथा स्थितम् ।
सङ्कल्पमनसो भिन्ने न कदाचन केचन ॥ २ ॥ (३।४।४४)
यदर्थप्रतिपानं तन्मन इत्यभिधीयते । (३।४।४२)
परस्य पुंसः सङ्कल्पमयत्वं चित्तमुच्यते ॥ ३ ॥ (५।१३।८०)
धनन्तस्यात्मतत्त्वस्य सर्वशक्तेर्महात्मनः ।
संकल्पशक्तिरचितं यद्वृषं तन्मनो विदुः ॥ ४ ॥ (३।६।१३)
सन्मन्ना कलनानाम्नी संकल्पानुविधायिनी ।
अवच्छेदवती चाप्रा हेयोपादेयपरिणी ॥ ५ ॥ (५।१३।५६)
तत्स्वयं स्वैरमेवाशु संकल्पयति नित्यशः ।
तेनेत्यभिन्द्रजालश्रीर्विततेयं विवन्पते ॥ ६ ॥ (३।१।१६)
चिन्निःस्पन्दो हि मलिनः कलङ्कविकलान्तरम् ।
मन इत्युच्यते राम न जटं न च चिन्मयम् ॥७॥ (३।६।१४१)
चित्तो यच्चैत्यकलनं तन्मनस्त्वमुदाहृतम् ।
चिज्जगोऽञ्जाजदो भागो जादगमत्र हि चेत्यता ॥८॥ (३।६।१।३७)
जगजददृशोर्मध्ये दोलारूपं स्वकल्पनम् ।
पश्चित्तो म्लानरूपिण्यास्तदेतन्मन उच्यते ॥ ९ ॥ (३।६।६।४०)

जडाजडं मनो विद्धि संकल्पात्म वृहद्बुधुः ।
 अजडं ब्रह्मरूपत्वाज्जडं दृश्यात्मतावशात् ॥१०॥ (३।६।१।३१)
 नाडं वेदावभासात्पा कुर्वाणोऽस्मीति निश्चयः ।
 तस्मादेकान्तकलनस्तद्रूपं मनसो विदुः ॥ ११ ॥ (३।६।६।५)
 भावः सदसतोर्मध्ये नृणां चलति यश्चलः ।
 फलनोन्मुखतां यातस्तद्रूपं मनसो विदुः ॥ १२ ॥ (३।६।६।४)
 मनो हि भावनामात्रं भावना स्पन्दधर्मिणी ।
 क्रिया तद्भावितारूपं फलं सर्वोऽनुभावति ॥१३॥ (३।६।६।१)
 नहि दृश्यादृते क्रिश्चिन्मनसो रूपमस्ति हि ॥१४॥ (३।४।४८)
 स्वमेवान्यतया दृष्टा चित्तिर्दृश्यतया वपुः ।
 निर्भागाप्येकरुभागात्तं भ्रमतीव भ्रमातुरा ॥१५॥ (३।६।१।४०)
 शाश्वतेनेकरूपेण निश्चयेन विना स्थितिः ।
 येन सा चिचमित्युक्ता तस्माज्जातमिदं जगद् ॥१६॥ (३।६।६।३६)
 दृश्यानुभवसत्यात्म न सद्भावे विलासि तद् ।
 फटकत्वं यथा हेन्नि तथा ब्रह्मणि संस्थितम् ॥१७॥ (३।६।१।३२)
 न बाह्ये नापि हृदये सद्रूपं विद्यते मनः ।
 सर्वत्रैव स्थितं चैतद्विद्धि राय यथा नभः ॥ १८ ॥ (३।४।३६)
 आतिबाहिकवेहात्मा मन इत्यभिधीयते ।
 आधिभौतिकबुद्धिं तु स आधत्ते चिरस्थितैः ॥ १९ ॥ (३।४।४६)

[२] मनोब्रह्मणोरभेदः :—

चेत्येन रहिता यैषा चिचद्ब्रह्म सनातनम् ।

(ए) स्मृतिः :—

पूर्वदृष्टमदृष्टं वा प्राग्दृष्टमिति निश्चयैः ।

यदेवैहा विधत्तेऽन्तस्तदा स्मृतिरुदाहृता ॥ १२ ॥ (३।६।२३)

(ऐ) वासना :—

यदा पदार्थशक्तीना संश्रुक्तानामिवाम्बरे ।

वसन्त्यस्वमितान्येहा वासनेति तदोच्यते ॥ १३ ॥ (३।६।२४)

(दृढमावनया त्यक्तपूर्वापरविचारणम् ।

पदादानं पदार्थस्य वासना सा प्रकीर्तिता ॥१४॥ (५।६।२६)

(ओ) अविद्या :—

अस्त्यात्मतत्त्वं विमलं द्वितीया दृष्टिरङ्किता ।

जाता द्यविद्यमानैव तदाविद्येति कथ्यते ॥१५॥ (३।६।२५)

(धोषादविद्यमानत्वादविद्येत्युच्यते बुधैः । (३।१८।८)

अविद्यैवमनन्तेय नानापसवशालिनी ॥ १६ ॥ (३।१६।१३)

(औ) मलम् :—

स्सुरत्यात्मविनाशाय विस्मारयति तत्सदम् ।

मिथ्या विकल्पजालेन तन्मलं परिकल्प्यते ॥१७॥ (३।६।२६)

(अं) माया :—

सदसच्चा नपत्याशु सच्चा वा सत्वमञ्जसा ।

सचासचाविकल्पोऽयं तेन मायेति कथ्यते ॥१८॥ (३।६६।२६)

(अः) प्रकृतिः :-

सर्वस्य दृश्यजालस्य परमात्मन्यलक्षिते ।

प्रकृतत्वेन भावानां लोके प्रकृतिष्यते ॥ १९ ॥ (३।६६।२८)

(क) ब्रह्मेत्यादिः :-

स आतिवाहिको देहस्तदालोकप्रवर्तितः ।

कैश्चिद्ब्रह्मेति कथितः स्मृतः कैश्चिद्विराडिति ॥२०॥ (३।१८८।१७)

कश्चित्सनातनाभिरुचः कश्चिन्नारायणामिधः ।

कश्चिदीश इति ख्यातः कश्चिदुक्तः प्रजापतिः ॥२१॥ (३।१८८।१८)

(ख) जीवः :-

जोवनाच्चेतनाज्जीवो जीव इत्येव कथ्यते । (३।१८८।१४)

चेतनं राम संसारो जीव एषः पशुः स्मृतः ॥ २२ ॥ (३।७।७)

(ग) आतिवाहिकदेहः :-

एतत्कलनमाद्यन्तमनाकारमनामयम् ।

आतिवाहिकदेहोक्त्या समुदाहियते बुधैः ॥२३॥ (३।१८८।६)

(घ) इन्द्रियम् :-

श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च भुक्त्वा घ्रात्वा विमृश्य च ।

इन्द्रमानन्दयत्येषा तेनेन्द्रियमिति स्मृतम् ॥२४॥ (३।६।२७)

(ढ) पुयष्टकम् :-

भौदसंकल्वजालास्त पुयष्टकमिति स्मृतम् । (६।१८८।७)

(च) देहपदार्थी :-

देहभावनया देहो घटभावनया घटः ॥ २५ ॥ (६।५०।१७)

(छ) दर्शनान्तरैः सह मतभेदः :-

चित्तेषेत्यानुपातिन्या गतायाः सरुलङ्घयाम् ।

'मस्फुरद्रूपमिण्या षताः ष्यायदृत्तयः ॥२६॥ (३।६।३१)

अहंकारमनोबुद्धिदृष्टयः सृष्टिकल्पनाः ।

एकरूपतया प्रोक्ता या मया रघुनन्दन ॥ २७ ॥ (३।६।४८)

नीयापिकैरितरथा तादृशैः परिकल्पिताः ।

अन्यथा कल्पिताः सारुयैश्चावाकैरपि चान्यथा ॥२८॥(३।६।४६)

जैमिनीयैश्चाहंशैश्च घौर्द्वैशोपिकैस्त्वया ।

अन्यैरपि विचित्रैस्तैः पाञ्चरात्रादिभिस्त्वया ॥२९॥(३।६।५०)

[४] जीवस्याहङ्कारताऽऽदानम् :-

तदेव घनसंविख्या यात्यहन्तामनुकमात् ।

बद्धघण्टुः स्येन्वनाधिस्यात्स्वा प्रकाशतामिव ॥१॥ (३।६।१२)

जीवोऽङ्कृतिमादत्ते संकल्पकलयेद्वया ।

स्वयैतया घनतया नीलिमानमिवाम्बरम् ॥ २ ॥ (३।६।१४)

अहंभावो हि दिक्कालव्यवच्छेदी कृताकृतिः ।

स्वयं संकल्पवशतो वातस्पन्द इव स्फुरन् ॥ ३ ॥ (३।६।१५)

[५] जीवस्य देहभावादानम् :-

जीवाकाशस्त्विमं देहं यथा वन्दिति तच्छृणु ।

जीवाकाशः स्वयमेवासौ तस्मिस्तु परमेश्वरे ॥१॥ (३।१३।१८)

अणुतैजःकणोऽस्मीति स्वयं चेतति चित्तया ।

यत्तदेवोच्छूनमिव भावयत्यात्मनाम्बरे ॥ २ ॥ (३।१३।१६)

असदेव सदाकारं सङ्कल्पेन्दुर्यथा न सन् ।

तमेव भावयन् दृष्टदृश्यरूपतया स्थितः ॥ ३ ॥ (३।१३।२०)

एकएव द्वितामेति स्वप्ने स्वमृतिषोषवत् ।

किञ्चित्स्थौल्यमिवादत्ते तत्तस्तारकतां विदन् ॥४॥ (३।१३।२१)

यथाभावितमत्रार्थभाविताद्विश्वरूपतः ।

स एव स्वात्मा सततोऽप्ययं सोऽहमिति स्वयम् ॥५॥(३।१३।२२)

चित्तात्मत्ययमाघत्ते स्वप्ने स्वामिव पान्यताम् ।

तारकाकारमाकारं भाविदैहाभिधं तथा ॥ ६ ॥ (३।१३।२३)

भावयत्येति तद्भावं चित्तं चेत्यार्थतामिव ।

परित्यज्यैव तद्भावं तत्तस्तारककोटरे ॥ ७ ॥ (३।१३।२४)

स्वप्नसङ्कल्पयोः संविद्वेष्येतज्जीवकोऽणुकं ।

स्वरूपतारकान्तस्थो जीवोऽयं चेतति स्वयम् ॥८॥ (३।१३।२६)

इन्द्रमानन्दयत्येषा तेनेन्द्रियमिति स्मृतम् ॥२४॥ (३।६६।२७)

(ङ) पुयष्टकम् :-

मौढसंकल्बनास्तासु पुर्यष्टकमिति स्मृतम् । (३।१८८।७)

(च) देहपदार्थी :-

देहभावनया देहो घटभावनया घटः ॥ २५ ॥ (३।५०।१७)

(छ) दर्शनान्तरैः सह मतभेदः :-

चित्तैवेत्यानुपातिन्या मतायाः सकलङ्कताम् ।

'मस्फुरद्रूपधर्मिण्या एताः पर्यायवृत्तयः ॥२६॥ (३।६६।३१)

ब्रह्मकारमनोबुद्धिदृष्टयः सृष्टिकल्पनाः ।

एकरूपतया प्रोक्ता या मया रघुनन्दन ॥ २७ ॥ (३।६६।४८)

नैयायिकैरितरया वादशैः परिकल्पिताः ।

अन्यथा कल्पिताः सांख्यैश्चार्वाकैरपि चान्यथा ॥२८॥ (३।६६।४६)

जैमिनीयैश्चार्हसैश्च बौद्धैर्वैशेषिकैस्तथा ।

अन्यैरपि विचित्रैस्तैः पाञ्चरात्रादिभिस्तथा ॥२९॥ (३।६६।५०)

[४] जीवस्याहङ्कारताऽऽदानम् :-

तदेव धनसंविष्या यास्यहन्तामनुकृपात् ।

बह्वयगुः स्वेन्धनाधिन्यात्स्वां प्रकाशतामिव ॥१॥ (३।६४।१२)

जीवोऽदृष्टिमादत्ते संकल्पकलयेद्दया ।

स्वयैतया घनतया नीलिमानमिवाम्बरम् ॥ २ ॥ (३।६।१४)

अहंभावो हि दिक्कालव्यवच्छेदी कृताकृतिः ।

स्वय संकल्पवशतो वातस्पन्द इव स्फुरन् ॥ ३ ॥ (३।६।१५)

[५] जीवस्य देहभावादानम् :-

जीवाकाशस्त्विमं देहं यया वन्दिति तच्छृणु ।

जीवाकाशः स्वयमेवासौ तस्मिस्तु परमेश्वरे ॥१॥ (३।१३।१८)

अणुतेजःकणोज्ज्मीति स्वयं चेतवि चित्तया ।

यत्तदेवोच्छूनमिव भावयत्यात्मनाम्बरे ॥ २ ॥ (३।१३।१९ ,

असदेय सदाकारं सङ्कल्पेन्दुर्यथा न सन् ।

तमेव भावयन् हृष्टदृश्यरूपतया स्थितः ॥ ३ ॥ (३।१३।२०)

एकएव द्वितामेति स्वप्ने स्वमृतिबोधवत् ।

किञ्चित्स्वौल्पमिवादत्ते ततस्तारकता विद्व ॥४॥ (३।१३।२१)

ययाभावितमत्रार्थभाविताद्विश्वरूपतः ।

स एव स्वात्मा सततोऽप्ययं सोऽहमिति स्वयम् ॥५॥(३।१३।२२)

चिदात्मत्ययमाघत्ते स्वप्ने स्वामिव पान्थताम् ।

तारकाकारमाकारं भाविदेहामिधं तथा ॥ ६ ॥ (३।१३।२३)

भावयत्येति कद्गावं चित्त चेत्यार्थतामिव ।

परित्यज्यैव तद्गाह्यं ततस्तारककोटरे ॥ ७ ॥ (३।१३।२४)

स्वप्नसङ्कल्पयोः संविदेष्यंतज्जीवकोऽणुके ।

स्वरूपतारकान्तस्यो जीवोऽयं चेतवि स्वयम् ॥८॥ (३।१३।२६)

तदेतद्बुद्धिचिदादिज्ञानसत्तादिरूपकम् ।

जीवाकाशः स्वतस्त्र तारकाकाशकोशगम् ॥६॥ (३।१३।२७)

प्रेक्षेऽहमिति भावेनः दृष्टुं प्रसरतीव स्वे ।

। ततो रन्ध्रद्वेयेनैव भाविवाद्यामिथं पुनः ॥ १० ॥ (३।१३।२८)

येन पश्यति तत्रेनपुगं नात्रा भविष्यति ।

येन स्पृशति सा वै त्वग्यच्छृणोति श्रुतिस्तु सा ॥११॥ (३।१३।२९)

येन जिघ्रसि तद्ग्राह्यं स स्वमात्मनि पश्यति ।

। तत्तस्य स्वदर्शनं पश्चाद्रसना चोच्छसिष्यति ॥ १२ ॥ (३।१३।३०)

सन्दते यत्स तद्वायुश्रेष्ठा कर्मेन्द्रियत्रयम् ।

रूपालोकमनस्कारजातमित्यपि भावयत् ॥१३॥ (३।१३।३१)

ध्वातिवाहिकदेहात्मा तिष्ठत्यम्बरमन्थरे ॥ १४ ॥ (३।१३।३२)

यनोबुद्धिरदङ्कारस्तया वन्मात्रपञ्चकम् ।

इति पुर्यष्टकं प्रोक्तं देहोज्जावातिवाहिकः ॥ १५ ॥ (३।१५।५०)

अहं किमिति शब्दार्थवेदनामोगसंबिदम् ।

संबिदं तच्चशब्दार्थं जीवः पश्यति सार्थकम् ॥१६॥ (३।६७।४६)

तादृक्षवेदनात्सोऽप्य रसशब्दार्थवेदनात् ।

भाविनिहायार्थनाम्नैकदेशेऽनुभवति क्षणात् ॥१७॥ (३।६७।४७)

तादृक्षवेदनात्तेजः शब्दार्थोन्मुखतां गतः ।

भविष्यन्नेवनाम्नैकदेशे भवति भासनम् ॥ १८ ॥ (३।६७।४८)

तादृक्षवेदनात्सोऽप्य ग्राम्यां तद्दृष्टिवेदनात् ।

स्थितो यस्मिन्भवतीति तावद्दृष्ट्यादिता स्थिता ॥१९॥ (३।६७।४९)

एवंभायः स जीवात्मा फाकतालीयवच्छनैः ।

विशिष्टसन्नियेशत्वं भावितं पश्यति स्वतः ॥ २० ॥ (३।६।७।५०)
 स तस्य सन्नियेशस्य त्वसतोऽपि सतः सतः ।
 शब्दभावैकदेशत्वं श्रवणार्थेन विन्दति ॥२१॥ (३।६।७।५१)
 स्पर्शभावैकदेशत्वं त्वक्शब्दार्थेन विन्दति ।
 रसभावैकदेशत्वं रसनात्वेन विन्दति ॥ २२ ॥ (३।६।७।५२)
 रूपभावैकदेशत्वं नेत्रार्थाकृति पश्यति ।
 गन्धभावैकदेशत्वं नासिकात्वेन पश्यति ॥ २३ ॥ (३।६।७।५३)
 एवं भावपर्यैः सत्ताप्रकटीकरणक्षमम् ।
 भविष्यदिन्द्रियाख्यं स रन्ध्रं पश्यति देहके ॥२४॥(३।६।७।५४)
 इत्येवमादि जीवस्य राघवाद्यतनस्य च ।
 जदेति प्रतिभासात्मा देह एवातिवाहिकः ॥२५॥ (३।६।७।५५)
 आतिवाहिकदेहात्मा चिच्चदेहाम्बराकृतिः ।
 स्वकल्पनान्त आकारमण्डं संस्यं प्रपश्यति ॥२६॥ (३।१३।३४)

[६] स्वसङ्कल्पकृतं वेष्टनम् :-

इच्छायाः शक्तयश्चेतो गावो वृषमिवोन्मदम् ।
 अनुधावन्ति दोषाय सरितः सागरं यथा ॥ १ ॥ (४।४२।३०)
 इति शक्तिमयंचेतो मनाहंकारतां गतम् ।
 कोशकारक्रिमिरिव स्वेच्छया याति बन्धनम् ॥२॥ (४।४२।३१)
 स्वसङ्कल्पानुसन्धानात्प्राप्तौ च नयन्वपुः ।
 कष्टमस्मिन्स्वयम्बन्धमेत्यात्मा परितप्यते ॥३॥ (४।४२।३२)

स्वसङ्कल्पिततन्मात्रश्वालाभ्यन्तरवर्ति च ।

परां विवशतामेति श्रृंखलावद्भसिहवत् ॥ ४ ॥ (४।४१।३४)

स्ववासनादशावेशादाशाविवशतां गताः ।

दशास्वतिविचित्रासु स्वयं निगदिताशयाः ॥ ५ ॥ (४।४३।३)

(७) संसृतिबीजविचारः—

अन्तर्लानघनारम्भशुभाशुभमहाङ्कुरम् ।

संसृतिप्रवृत्तेर्बीजं शरीरं विद्धि राघव ॥ १ ॥ (५।६१।८)

भावाभावदशाकोशं दुःखरत्नसमुद्रफम् ।

बीजमस्य शरीरस्य चित्तमाशाविशानुगम् ॥ २ ॥ (५।६१।१०)

यदिदं किञ्चिद्भामोनि जागतं दृश्यतां गतम् ।

रूपं तद्देवसः स्फारं घटादित्स्वं मृदो यथा ॥ ३ ॥ (५।६१।१३)

द्वे बीजे चित्तवृत्तस्य वृत्तिप्रवृत्तिधारिणः ।

एकं प्राणपरिस्पन्दो द्वितीयं हृद्भावना ॥ ४ ॥ (५।६१।१४)

द्वे बीजे राम चित्तस्य प्राणस्पन्दनवासने ।

एकस्मिन्न तयोः क्षीणे क्षिप्तं द्वे अपि नश्यतः ॥ ५ ॥ (५।६१।१८)

आमोदपुष्पवचैलतिलवचव्यवस्थिते ।

वासनावशतः प्राणस्पन्दस्तेन च वासना ॥ ६ ॥ (५।६१।१३)

चित्तोपशान्तिफलदं परमं साम्यकारणम् ।

सुममं संविदः स्वास्व्यं प्राणसंरोधनं विदुः ॥ ७ ॥ (५।६१।२७)

हृद्भावनाया त्यक्तपूर्वापरविचारणम् ।

यदादानं पदार्थस्य वासना सा प्रकीर्तिता ॥ ८ ॥ (५।६१।२६)

भावितस्तीव्रसंयोगादात्मना यच्चदेव सः ।
 भवत्पाशु महाबाहो विगतेतरसंस्मृतिः ॥ ६ ॥ (५।६१।३०)
 तादृग्रूपः स पुरुषो वासनाविवशीकृतः ।
 पत्यश्रयति तदेवत्तरसद्गस्त्विति विमुह्यति ॥१०॥ (५।६१।३१)
 वासनावेगवैवश्यात्स्वरूपं प्रजहाति तत् ।
 भ्रान्तं पश्यति दुर्दृष्टिः सर्वं मदवशादिव ॥११॥ (५।६१।३२)
 दृढाभ्यासपदार्यैकवासनादतिचञ्चलम् ।
 चित्तं संजायते जन्मजरामरणकारणम् ॥ १२ ॥ (५।६१।३५)
 यदा न वास्पते किञ्चिद्धेयोपादेयरूपि यत् ।
 स्थीयते सफलं त्यक्त्वा तदा चित्तं न जायते ॥ १३ ॥ (५।६१।३६)
 वासनाप्राणपवनस्पन्दयोरनयोर्द्वयोः । (५।६१।६३)
 संवेद्यं धीजमित्युक्तं स्फुरतस्तौ यतस्ततः ।
 हृदि संवेद्यपाप्यैव प्राणस्पन्दोज्य वासना ॥१४॥ (५।६१।६४)
 संवेद्यसंपरित्यागात्प्राणस्पन्दनवासने । (५।६१।६५)
 समूलं नश्यतः क्षिप्रं मूलच्छेदादिव द्रुमः ॥१५॥ (५।६१।६६)
 पुरुषत्वं यथा स्थाणोः संवेद्यं संविदस्तथा । (५।६१।७१)
 शुद्धैव संविद्धिजगत्संवेद्यं नान्यदस्स्यलम् ॥१६॥ (५।६१।७३)
 यदा सङ्कल्प्य सङ्कल्प्य सम्बित्ताम्बिदते वपुः ।
 तदास्य जन्मजालस्य सैव गच्छति वीजताम् ॥१७॥ (५।६१।८२)
 अथास्याः सम्बिदो राम सन्मात्रं वीजमुच्यते ।
 सम्बिन्मात्राद्दुदेत्येपा प्राकाश्यमिव तेजसः ॥१८॥ (५।६१।८८)
 विशेषं सम्परित्यज्य सन्मात्रं यदलोपकम् ।

एकरूपं महारूपं सत्तापास्तत्पदं विदुः ॥१६॥ (५।६।१।१०२)
 सत्तासामान्यमात्रस्य या कोटिः कोविदेश्वर ।
 सैवास्य बीजतां याता तव एव प्रवर्तते ॥२०॥ (५।६।१।१०६)
 सत्तासामान्यपर्यन्ते यत्तत्कलनयोञ्जितम् ।
 पदमाद्यमनाद्यन्तं तस्य बीजं न विद्यते ॥२१॥ (५।६।१।११०)
 तन्न किञ्चिच्च किञ्चिच्च तत्तदस्तीय नास्ति च ।
 तत्तद्दृश्यमदृश्यं च तत्तदस्मि न चास्मि च ॥२२॥ (३।६।१।१२०)

[८] जीवानामसंख्येयत्वम् :-

एवं जीवाश्रितो भावा भवभावनपोहिताः ।
 महामणः कल्पिताकाराद्दत्तशोऽप्यय कोटिशः ॥१॥ (४।४३।१)
 असह्यघाताः पुरा जाता जायन्ते चापि घात भोः ।
 उत्पत्तिष्यन्ति चैवाम्बुरुणौघा इव निर्झरात् ॥२॥ (४।४३।२)
 स्ववासनादशापेशादाशाविवश्रुतां गताः ।
 दशास्वतिविचित्रानु स्वयं निगडितारायाः ॥३॥ (४।४३।३)
 भ्रान्नास्तं प्रतिदिशं देशे देशे जले स्थले ।
 जायन्ते वा त्रिपन्ते वा बुद्बुदा इव वारिणि ॥४॥ (४।४३।४)

[९] सप्तविधो जीवभोहः :-

• बीजजाग्रत्तया जाग्रन्महानाग्रत्तयैव च । (३।११७।११)
 जाग्रत्स्वप्नस्तस्या स्वप्नः स्वप्नजाग्रत्सुषुप्तम् ॥१॥ (३।११७।१२)

(अ) वज्रजाग्रत् :-

प्रथमे चेतनं यत्स्यादनाख्यं निर्मलं चित्तः । (३।११७।१३)

भविष्यच्चित्तजीवादिनामशब्दार्थभाजनम् ।

वीजरूपं स्थितं जाग्रद्वीजजाग्रत्तदुच्यते ॥ २ ॥ (३।११७।१४)

(आ) जाग्रत् :-

नवमसूतस्य परादयं चाहमपिदं मम । (३।११७।१५)

इति यः प्रत्ययः स्वस्थस्तज्जाग्रत्तागभावनात् ॥३॥(३।११७।१६)

(इ) महाजाग्रत् :-

अयं सोऽपिदं तन्म इति जन्मान्तरोदितः । (३।११७।१६)

पीवरः प्रत्ययः प्रोक्तो महाजाग्रदिति स्फुरन् ॥४॥(३।११७।१७)

(ई) जाग्रत्स्वप्नः :-

अरूढमय वा रूढं सर्वथा तन्मयात्मकम् । (३।११७।१७)

यज्जाग्रतो मनोराज्यं जाग्रत्स्वप्नः स उच्यते ॥५॥(३।११७।१८)

द्विचन्द्रशुक्तिकारूप्यमृगतृणादिभेदतः । (३।११७।१८)

अभ्यासात्प्राप्य जाग्रत्त्वं स्वप्नोज्जेकविधो भवेत् ॥६॥(३।११७।१९)

(उ) स्वप्नः :-

अल्पकालं मया दृष्टमेवं नो सत्यमित्यपि । (३।११७।१९)

निद्राकालानुभूतेष्वे निद्रान्ते प्रत्ययो हि यः ।

स स्वप्नः कथितस्तस्य महाजाग्रत्स्वित्तेर्हृदि ॥७॥ (३।११७।२०)

(ऊ) स्वप्नजाग्रत् :—

चिरसंदर्शनाभावादमफुल्लवृद्धपुः ।

स्वप्नो जाग्रत्तया रूढो महाजाग्रत्पदं गतः । (४।११७।२२)

अक्षते वा क्षते देहे स्वप्नजाग्रन्मतं हि तत् ॥८॥ (३।११७।२२)

(ए) सुषुप्तिः :—

पद्मवस्यापरित्यागे जडा जीवस्य वा स्थितिः । (३।११७।२२)

भविष्यद्दुःखबोधदया सौपुप्ती सोच्यते गतिः ॥९॥ (३।११७।२३)

एते तस्यापवस्थाया तृणलोष्टशिलादयः । (३।११७।२३)

पदायाः संस्थिताः सर्वे परमाणुपरमाणिनः ॥१०॥ (३।११७।२४)

[१०] सप्तविधा जीवाः :—

ते स्वप्नजागराः केचित्केचित्संकल्पजागराः ।

केचित्केवलजाग्रत्स्थाधिराज्जाग्रत्स्वित्ताः परे ॥१॥ (३।११७।२५)

धनजाग्रत्स्वित्ताश्चान्ये जाग्रत्स्वप्नास्तथेवरे ।

द्वौगुणागरकाः केचिज्जीवाः सप्तविधाः स्मृताः ॥२॥ (३।११७।२६)

(अ) स्वप्नजागराः :—

कस्मिंश्चित्साक्तने कल्पे कस्मिंश्चिज्जगति क्वचित् ।

केचित्सुप्ताः स्थिता देहेर्जीवा जीवितधर्मिणः ॥३॥ (३।११७।२७)

ये स्वप्नमभिपर्यन्ति तेषां स्वप्नमिदं जगत् ।
 विद्धि ते हि खलूच्यन्ते जीवकाः स्वप्नजागराः ॥४॥ (३।५०।६)
 क्वचिदेव प्रसुप्तानां यः स्वप्नः स्वयमुत्थितः ।
 विषयः सोऽयमस्माकं तेषां स्वप्ननरा वयम् ॥५॥ (३।५०।७)
 तेषां चिरतया स्वप्नः स जाम्बवसुपागतः ।
 स्वप्नजागरकास्ते तु जीवास्ते तद्गताः स्थिताः ॥६॥ (३।५०।८)

(आ) सङ्कल्पजागराः :—

कस्मिंश्चित्प्राक्तने कल्पे कस्मिंश्चिज्जगति क्वचित् ।
 अग्निशालव एवान्तः संकल्पैकपरा स्थिताः ॥७॥ (३।५०।१४)
 ध्यानाद्विलुठिता बाध मनोराज्यवशानुगाः ।
 संकल्पदाढर्धमापन्ना गलिताग्रानुभूतयः ॥ ८ ॥ (३।५०।१५)
 संकल्प एव जाम्बवं येषां चिरतयांशतः ।
 तत्रास्तमितचेष्टानां ते हि संकल्पजागराः ॥ ९ ॥ (३।५०।१६)
 संकल्पोपशमे भूयस्तमन्यं वा श्रयन्ति ते ।
 देहे तेषां वयमिमे संकल्पपुरुषाः स्थिताः ॥१०॥ (३।५०।१७)

(इ) केवलजागराः :—

मायम्येनावतीर्णास्ते ब्रह्मणो धृहितात्मनः ।
 मोक्ताः केवलजागर्याः मागुत्पत्यविकासिनः ॥११॥ (३।५०।१८)

(ई) चिरजागराः :—

भूयो जन्मान्तरगतास्त एव चिरजागराः ।

फध्यन्ते प्रौढिमायाताः कार्यकारणचारिणः ॥१२॥ (६।५०।२०)

(उ) घनजागराः :-

त एव दुष्कृतावेशाज्जडस्थावरता गताः ।

घनजाग्रतया मोक्षा नामस्तु घनतां गताः ॥१३॥ (६।५०।२१)

(ऊ) जाग्रत्स्वप्नाः :-

ये तु शास्त्रार्थसत्सङ्गबोधिता बोधमागताः ।

पश्यन्ति स्वप्नवज्जाग्रज्जाग्रत्स्वप्ना भवन्ति ते ॥१४॥ (६।५०।२२)

(ए) क्षीणजागराः :-

ये तु संमाहसम्बोधा विथान्ता परमे पदे ।

क्षीणजाग्रत्प्रभृतयस्ते तुर्यो भूमिरागताः ॥१५॥ (६।५०।२३)

[११] जीवजातयः :-

(अ) इदं प्रथमता :-

इदमथमतोत्पन्नो योऽस्मिन्नेव हि जन्मनि ।

इदं प्रथमतानाम्नी शुभाभ्याससमुद्भवा । (३।६४।२)

शुभालोकाभया सा च शुभकार्यानुबन्धिनी ॥१॥ (३।६४।३)

(अ) गुणपीवरी :-

सा चेद्विचित्रसंसारवासनाध्यरहारिणी । (३।६४।३)

भवैः कतिपर्यैर्मोक्षमित्युक्ता गुणपीडरी ॥ २ ॥ (३।६।४)

(इ) ससत्त्वा :—

तादृक्कल्पदानैककार्याकार्यानुमानदा । (३।६।४)

तेन राम ससत्त्वेति प्रोच्यते सा कृतात्मभिः ॥३॥ (३।६।५)

(ई) अधमसत्त्वा :—

अथ चेच्चित्रसंसारवासनाव्यवहारिणी । (३।६।५)

अत्यन्तकल्पा जन्मसहस्रज्ञानभागिनी ॥ ४ ॥ (३।६।५)

तादृक्कल्पदानैकधर्माधर्मानुमानदा । (३।६।६)

असावधमसत्त्वेति तेन साधुभिरुच्यते ॥ ५ ॥ (३।६।७)

(उ) अत्यन्ततामसी :—

सैव संख्यातिगानन्तजन्मवृन्दादनन्तरम् । (३।६।७)

संदिग्धमोक्षा यदि तत्रोच्यतेऽत्यन्ततामसी ॥६॥ (३।६।८)

(ऊ) राजसी :—

अनद्यतनजन्मा तु जातिस्तादृशकारिणी । (३।६।८)

योत्पत्तिर्मध्यमा पुंसो राम द्वित्रिभवान्तरां । (३।६।९)

तादृक्कार्या तु सा लोके राजसी राजसत्त्वम् ॥७॥ (३।६।९)

(ए) राजससात्विकी :—

अविप्रकृतजन्मापि सोच्यते कृतबुद्धिभिः ।

सा हि तन्मृतिमात्रेण भोक्षयोग्या मृष्टक्षुभिः । (३।६४।१०)
 तादृक्कार्यानुमानेन प्रोक्ता राजससात्विकी ॥८॥ (३।६४।११)

(ऐ) राजसराजसी :-

सैव चेदितरैरल्पैर्जन्मभिर्मोक्षभागिनी । (३।६४।११)
 तथादृशो हि सा तर्ज्जैः प्रोक्ता राजसराजसी ॥९॥ (३।६४।१२)

(ओ) राजसतामसी :-

सैव जन्मशतैर्मोक्षभागिनी चैचिरैपिणी । (३।६४।१२)
 त्वदुक्ता तादृशारम्भा सन्धौ राजसतामसी ॥१०॥ (३।६४।१३)

(औ) राजसात्यन्ततामसी :-

सैव संदिग्धमोक्षा चैत्सहस्रैरपि जन्मनाम् । (३।६४।१३)
 तदुक्ता तादृशारम्भा राजसात्यन्ततामसा ॥११॥ (३।६४।१४)

(अं) तामसी :-

सुक्तजन्मसहस्रा तु योत्पत्तिर्यज्ञाणो वृणाम् । (३।६४।१४)
 चिरमोक्षा हि कथिता तामसी सा महर्षिभिः ॥१२॥ (३।६४।१५)

(अः) तामससत्वा :-

तज्जन्मनैव भोक्षस्य भागिनी चैत्तदुच्यते । (३।६४।१५)
 तर्ज्जैस्तामससत्वेति तादृशारम्भशालिनी ॥१३॥ (३।६४।१६)

(क) तमोराजसी :—

भवैः कतिपर्यैर्मोक्षभागिनी चेत्तदुच्यते । (३।६४।१६)

तमोराजसरूपेति तादृशैर्गुणवृद्धितैः ॥ १४ ॥ (३।६४।१७)

(ख) अत्यन्ततामसी :—

पूर्वजन्मसहस्राढ्या पुरोजन्मशतैरपि । (३।६४।१७)

मोक्षायोग्या ततः प्रोक्ता तज्ज्ञैस्तामसतामसी ॥ १५ ॥ (३।६४।१८)

पूर्वं तु जन्मलक्षाढ्या जन्मलक्षैः पुरोपि चेत् । (३।६४।१८)

संदिग्धमोक्षा तदसौ प्रोच्यतेऽत्यन्ततामसी ॥ १६ ॥ (३।६४।१९)

[१२] सर्वजीवानां ब्रह्मण उद्भवः—

सर्वा एताः समायान्ति ब्रह्मणो भूतजातयः । (३।६४।१६)

किञ्चित्प्रचलिता भोगात्पयोराशेरिवोर्मयः ॥ १ ॥ (३।६४।२०)

स्वतेजःस्पन्दिताभोगादोपादिव परीचयः ॥ २ ॥ (३।६४।२१)

स्वमरीचिवलोद्भूता ज्वलिताग्नेः कणा इव । (३।६४।२२)

मन्दारमञ्जरीरूपाथन्द्रविम्बादिवांशवः ॥ ३ ॥ (३।६४।२३)

यथा विटपिनश्चित्रास्तद्वृषा विटपश्रियः । (३।६४।२४)

कटकझङ्गदकेयूरपुक्तयः कनकादिव ॥ ४ ॥ (३।६४।२५)

निर्मलरात्मलोद्योतात्पयसामिव विन्दवः । (३।६४।२६)

आकाशस्य घटस्थालीरन्ध्राकाशादयो यथा ॥ ५ ॥ (३।६४।२७)

सीकरावर्तलहरीविन्दवः पयसो यथा । (३।६४।२८)

मृगाकृष्णातरङ्गिण्यो यथा भास्करतेजसः ॥ ६ ॥ (३।६४।२९)

शीतरश्मेरिव ज्योत्स्ना स्वालोक इव तेजसः (३।६४।३०)

सर्वा एवोत्थिता राम ब्रह्मणो जीवराशयः ॥७॥ (३।६४।२५)

[१३] उत्पत्तिलययोः सर्वत्रैकरूपता :—

यथा सम्पद्यते ब्रह्मा कीदः सम्पद्यते तथा । (३।६७।६६)

आद्यब्रह्मकीदसंयित्तेः सम्पद्यसंवेदनास्तथायः ॥१॥ (३।६७।६८)

[१४] सर्वपदार्थानां समनस्कत्वम् :—

एतच्चित्तशरीरत्वं विद्धि सर्वगतोदयम् ।

यथा संवेदनेच्छत्वाद्यथा संवेदनोदयम् ॥ १ ॥ (३।४०।२०)

वसति त्रसरेण्वन्तर्ध्रियते गगनोदरे ।

स्त्रीयतेऽङ्कुरकोशेषु रसीभवति पङ्कजे ॥ २ ॥ (३।४०।२१)

बल्लसत्पम्बुवीचित्ते मन्वृत्पति शिलोदरे ।

प्रवर्षत्यम्युदो भूत्वा शिलीभूयावतिष्ठते ॥ ३ ॥ (३।४०।२२)

यथेच्छमन्बरे याति जठरेऽपि च भ्रूभृताम् ।

अनन्तराकाशवपुर्धत्तेऽथ परमाणुताम् ॥ ४ ॥ (३।४०।२३)

यथा बीजेषु पुण्यादि षट्को राशौ घटो यथा ।

तथान्तः संस्थिता साधो स्यावरेषु स्ववासना ॥५॥ (६।१०।१६)

चिच्छक्तिर्वासनाबीजरूपिणी स्वापधर्मिणी ।

स्थिता रसतया नित्यं स्थावरादिषु वस्तुषु ॥६॥ (६।१०।२३)

बीजेऽपृष्ठासरूपेण जादयेन जडरूपिणु ।

द्रव्येषु द्रव्यभावेन काठिन्येनेतरेषु च ॥ ७ ॥ (६।१०।२४)

प्राणिवीर्यरसान्तस्था संविज्जगममाततम् ।

तनोति लविकान्तस्यो रसः पुष्पफलं यथा ॥८॥ (६।२८।१८)

५-मनोमहत्त्वम् ।

[१] मनसः सर्वशक्तित्वम् :-

मनो हि जगतां कर्तृ मनो हि पुरुषः स्मृतः । (३।६।१४)
स्वरूपं सर्वकृत्त्वं च शक्तत्वं मनसो मुने ॥ १ ॥ (३।६।१६)
मनो यदनुसन्धत्ते तदेवामोति क्लृप्णात् । (३।६।१८)
यथैतद्भावयेत्स्वान्तं तथैव भवति क्षणात् ॥ २ ॥ (३।६।१९)
प्रतिभासमुपायाति यद्यदस्य हि चेतसः ।
तत्तत्प्रकटतामेति स्वैर्यं सफलतामपि ॥ ३ ॥ (३।६।१७)

[२] चित्तस्य संसृतिसामर्थ्यम् :-

विचित्रबुद्बुदोल्लासे स्वात्मनो व्यतिरेकिणि ।
यथा सुरायाः सामर्थ्यं तथा चित्तस्य संसृतौ ॥१॥ (३।६।६।६)
जीवः संकल्पमात्रात्मा यत्संकल्पोज्जतिष्ठते ।
हृदि भूत्वा स एवाशु बहिः प्रसरति स्फुटम् ॥२॥ (६।२।३७)
तत्संकल्पात्मकं चेतो यथेदमखिलं जगत् ।
संकल्पयति संकल्पैस्तथैव भवति क्षणात् ॥३॥ (६।१।१४।१७)
विश्वबीजमहंत्वं त्वं विद्धि तस्माद्भि जायते ।
साध्यब्धुर्वानदीशादिजगज्जठरपादपः ॥ ४ ॥ (६।७।११)
मनोविष्णुभण्णमिदं संसार इति संपतम् । (४।४७।४८)

चित्तोन्मेषनिमेषाभ्यां संसारमलयोदयौ ॥५॥ (६।४४।१६)
चित्तमेव जगत्कर्तुं संकल्पयति यद्यथा ।
असत्सात्सदसचैव तत्तथा तस्य तिष्ठति ॥ ६ ॥ (६।१३६।१)
अङ्कुरस्य यथा पत्रलतापुष्पफलधियः ।
मनसोऽस्य तथा जाम्बत्स्वप्नविभ्रममूषयः ॥७॥ (३।११०।४६)
फलं क्षणीकरोत्वन्तः क्षणं नयति कल्पताम् ।
मनस्तदापत्तमतो देशकालक्रमं विदुः ॥ ८ ॥ (३।१०३।१४)
मनोदृश्यमयं दौषं मनोतीमं क्षयात्मकम् ।
असदेव सदाकारं स्वप्नः स्वप्नान्तरं यथा ॥९॥ (३।४।७८)

[३] स्वयं स्वैरं च चित्तस्य जगत्कल्पनम् :-

तत्स्वयं स्वैरमेवाशु संकल्पयति देहकम् ।
तेनेपमिन्द्रजालधीर्विततेन वितन्यते ॥ १ ॥ (३।४।७६)

[४] सर्वेषामेव चित्तानामेवंरूपशक्तिमत्त्वम् :-

प्रत्येकमेव यच्चित्तं तदेवंरूपशक्तिकम् ।
पृथक्प्रत्येकमृदितः प्रतिचित्तं जगद्भ्रमः ॥ १ ॥ (३।४०।२६)

[५] जीवस्य सर्वसम्पादनत्वशक्तिः :-

सर्वं सम्पादयत्याशु स्वयं जीवः स्वमीहितम् । (३।४५।१२)
प्रत्येकमस्ति चिच्छक्तिर्जीवशक्तिस्वरूपिणी ॥१॥ (३।४५।१३)
जीवस्योदेति या शक्तिर्यस्य यस्य यथा यथा ।

भाति तत्कलदा नित्यं तस्य तस्य तथा तथा ॥२॥ (३।४५।१४)

यस्य यस्य ययोदेति स्यचित्प्रयतनं विरम् ।

फलं ददाति कालेन तस्य तस्य तथा तथा ॥३॥ (३।४५।१८)

तपो वा देवता वापि भूत्वा स्वैव चिदन्यथा ।

फलं ददात्यय स्वैरं नभःफलनिपातवत् ॥ ४ ॥ (३।४५।१९)

स्वसंविद्यतनादन्यत्र किञ्चिच्च कदाचन ।

फलं ददाति तेनाशु ययेच्छसि तथा कुरु ॥५॥ (३।४५।२०)

स्वया वासनया लोको यद्यत्कर्म करोति यः ।

स तथैव तदाप्नोति नेतरस्येह कर्तृता ॥ ६ ॥ (४।१३।११)

न तदस्ति जगत्कोशे शुभकर्मानुपातिना ।

यत्पौरुषेण शुद्धेन न समासाद्यते जनैः ॥ ७ ॥ (३।१२।८)

[६] मनःसंवेदनानुरूपं पदार्थानां वपुः :-

यच्चित्तं तन्मयो जन्तुर्भवतीत्यनुभूतयः ।

सदेहेषु विदेहेषु न भवत्यन्यथा कचित् ॥ १ ॥ (३।५६।२८)

यथा भावनमेतेषां पदार्थानां हि सत्यता । (३।५६।३०)

असत्यः सत्यतामेति पदार्थो भावनात्तथा ॥२॥ (३।५६।३१)

येन येन यथा यद्यद्यदा संवेद्यतेऽन्यथा ।

तेन तेन तथा तत्तच्चदा समनुभूयते ॥ ३ ॥ (३।२०।१६)

अमृतत्वं विषं याति सर्वैषामृतयेदनात् ।

शुद्धमित्रत्वमापाति मित्रसन्निहितवेदनात् ॥ ४ ॥ (३।६०।१७)

निमेषे यदि कल्पौघसंविदं परिचिन्दति ।

निमेष एव तत्कल्पो भवत्यत्र न सशयः ॥ ५ ॥ (३।६।०।२०)

कल्पे यदि निमेषत्वं वैचि कल्पोज्ज्वलतो ततः ।

निमेषीभवति क्षिप्रं तादृगरूपात्मिका हि चित् ॥६॥ (३।६।०।२१)

दुःखितस्य निशा कलाः सुखितस्यैव च क्षणाः ।

क्षणाः स्वप्ने भवेत्कलाः कलाम् भवति क्षणाः ॥७॥ (३।६।०।२२)

ध्यानमक्षीणचित्तस्य न दिनानि न रात्रयः । (३।६।०।२६)

न पदार्था न च जगत्सत्त्वमात्मनि योगिनः ॥८॥ (३।६।०।२७)

मधुरं कटुतामेति कटुभावेन चिन्तितम् । (३।६।०।२७)

कटु चायाति माधुर्यं मधुरत्वेन चिन्तितम् ॥ ९ ॥ (३।६।०।२८)

मित्रबुद्ध्या द्विषन्मित्रं रिषुबुद्ध्या रिषुः सुहृत् । (३।६।०।२८)

भवतीति महागृहो ययासन्वेदनं जगत् ॥ १० ॥ (३।६।०।२९)

वेदनात्तोतमानील शुचल वाप्यनुभूयते ।

आपद्दुस्सवः स्वेदं करोति परिमोहितः ॥ ११ ॥ (३।६।०।३२)

शून्यमाकीर्णतामेति वेदनास्वप्नदृष्टिना । (३।६।०।३१)

असत्यतो विमूढानां प्राणानव्यपरुषति ॥ १२ ॥ (३।६।०।३३)

वेदनास्वप्नवन्निता जाग्रतीव रतिषदा ।

यद्यथा भासमायात तत्तथा स्थिरता गतम् ॥१३॥ (३।६।०।३४)

य यं निश्चयमादत्ते सविदन्तरत्विडितम् ।

तत्तथैवानुभवति प्रत्यक्षासिद्धि सर्तगम् ॥ १४ ॥ (६।१००।२)

यं यं निश्चयमादत्ते सवित्स्वहृदनिश्चया ।

तथा तथा भवत्येषां फलयुक्तस्वभावतः ॥ १५ ॥ (६।१४८।५)

यथायमनुसधत्ते स्वभावं सम्बिदध्यया ।

तं तथैवानुभवति भवेच्चेद्दृढनिश्चयः ॥ १६ ॥ (६।२१।०७)

मनो मोहमुपदादत्ते त्रियते जायते मनः ।

तत्स्वचिन्ताप्रसादेन वध्यते मुच्यते पुनः ॥ १७ ॥ (४।४।६)

ये सर्गा नरकामोहा या जन्ममरणौपगा ।

स्वप्नोपनमेनेदं स निष्पन्दोऽपि दुःखदः ॥१८॥ (४।१३।१३)

[७] भावनानुरूपं फलम् :—

दृढभावनया चेतो यद्यथा भावयत्यलम् । (४।२१।१६)

तत्तत्फलं तदाकारं तावत्कालं प्रपश्यति ॥ १ ॥ (४।२१।१७)

न तदस्ति न यत्सत्यं न तदस्ति न यन्मृषा । (४।२१।१७)

यद्यथा येन निर्णीतं तद्यथा तेन लक्ष्यते ॥ २ ॥ (४।२१।१८)

यादृशं भावमादत्ते दृढाभ्यासवशान्मनः ।

तथा स्पन्दाल्पकर्माल्पप्रथाशाखा विमुञ्चति ॥३॥(४।२१।२०)

तथा क्रियां तत्फलतां निष्पादयति चादरात् ।

ततस्तमेव चास्वादभुक्तुभूयाशु वध्यते ॥ ४ ॥ (४।२१।२१)

यं यं भावमुपादत्ते तं तं वस्त्विति विन्दति ।

तत्तच्छ्रेयोऽन्यन्नास्तीति निश्चयोऽस्य च जायते ॥५॥(४।२१।२२)

धर्मार्थकाममोक्षार्थं प्रयतन्ते सदैव हि ।

मनांसि दृढभिन्नानि प्रतिपरया स्वयैव च ॥ ६ ॥ (४।२१।२३)

न निम्बेक्षू फटुस्वादू शीतोष्णौ नेन्दुपावकौ ।

यद्यथा परमाभ्यस्तमुपलब्धं तथैव तत् ॥ ७ ॥ (४।२१।२३)

दृढाभ्यासो य एवास्य जीवस्योदेत्यविघ्नतः ।

सोऽप्यन्तपरसैनापि समैवाश्वनुधानति ॥ ८ ॥ (६।६३।२८)

मनो निर्दलसत्त्वात्न यद्भावयति यादृशम् ।

तत्तथाशु भवत्येव यथावर्तो भवेत्ययः ॥ ९ ॥ (४।१७।४)

जीवो यद्वासनावद्धस्तदेवान्तः प्रपश्यति । (४।१७।२६)

भावनेव स्वप्नात्मानं देहोऽप्यमिनि परपति ॥१०॥ (६।६३।३३)

पयावासनया जन्तोर्विपमप्यमृतायते ।

ज्ञसत्यः सत्यतामेति पदार्यो भावनात्तया ॥११॥ (३।५६।३१)

यद्यया भावयत्याशु तत्तया परिपश्यति । (६।५१।३)

इन्द्रियाणीन्द्रियार्याण्यं विद्धि सम्प्रेदनं स्वरुम् ॥१२॥ (६।५१।८)

[८] अभ्यासप्रशंसा :—

पौनःपुन्येन कारणमभ्यास इति कथ्यते ।

पुरुषार्थः स प्येह हेनास्ति न विना गतिः ॥१॥ (६।६७।४३)

षोऽभ्यासः प्ररुचत्यन्तः शुद्धचिन्मसो रसात् ।

भवेत्तन्मपमेवान्तराधालमिव लक्ष्यते ॥ २ ॥ (६।६७।२०)

आतिवाहिकदेहोऽप्यं शुद्धचिद्रूप्योम केवलम् ।

आधिर्मौविरुतामेति भावनाभ्यासयोगतः ॥ ३ ॥ (६।६७।३०)

आधिर्मौविरुदेहोऽसौ धारणाभ्यासभावनात् ।

विदङ्गवत्स्वमभ्येति पश्याभ्यासत्रिभृत्तम् ॥४॥ (६।६७।३१)

दुःसाध्याः सिद्धिमायान्ति रिपवो यान्ति मित्रताम् ।

विपाद्यमृत्तता यान्ति सतताभ्यासयोगतः ॥५॥ (६।६७।३३)

येनाभ्यासः परित्यक्त इष्टे वस्तुनि सोऽप्यमः ।

कन्दमच्चिन्नं तदाप्नोति वन्द्या स्वतनयं यथा ॥६॥ (६।६७।३४)

सर्वस्य जन्तुजातस्य सर्ववस्त्ववभासने ।

सर्वदीर्घकं एवोच्चैर्जयत्यभ्यासभास्करः ॥ ७ ॥ (६।६७।४१)

दृढाभ्यासाभिधानेन यत्ननाम्ना स्वकर्मणा ।

निजवेदनजेनेव सिद्धिर्भवति नान्यथा ॥ ८ ॥ (६।६७।४४)

[९] मनोनिश्चयप्राबल्यम् :—

न मनोनिश्चयकृतं कश्चिद्रोधयितुं क्षमः ॥ १ ॥ (३।८८।१८)

यो वद्वपदतां यातो जन्तोर्मनसि निश्चयः ।

स तेनैव विना ब्रह्मब्रान्येन विनिवार्यते ॥ २ ॥ (३।८८।१६)

बहुकालं यदभ्यस्तं मनसा दृढनिश्चयम् ।

शापेनापि न तस्यास्ति क्षयो नष्टेऽपि देहके ॥३॥ (३।८८।२०)

वीरं मनो भेदयितुं मनागपि न शक्यते ।

का नाम ता महाराज कोट्टश्यः कस्य शक्तयः ॥४॥ (३।८६।३८)

याभिर्मनांसि भिद्यन्ते दृष्टनिश्चयवन्त्यपि ।

वृद्धिमायातु वा देहो यातु वा विशररुताम् ॥५॥ (३।८६।३६)

भाषितार्थाभिपतितं मनस्तिष्ठति पूर्ववत् ।

इष्टेऽर्थे चिरमाविष्टं दधानं तस्स्थितं मनः ॥ ६ ॥ (३।८६।४०)

भावाभावाः शरीरस्था नृप शक्ता न बाधितुम् ॥७॥ (३।८६।४१)

या यया चित्तकचिता प्रतिपन्नविद् विना ।

न सा ततः प्रचलति वेदनाभ्यासतः स्वयम् ॥८॥ (३।१४।१६)

[१०] चित्तानुरूपा गतिः :-

या यथैव प्रवृत्ता चित्सा तथैव प्रतिष्ठिता ॥१॥ (३।४०।११)

यथा संवित्तथा चित्तं सा तथावस्थितिं गता ।

परमेणु प्रयत्नेन नीयतेऽन्यदशां पुनः ॥ २ ॥ (३।४०।१३)

सर्वैकप्रत्ययो रज्ज्वाप्रसर्पप्रत्यये बलात् ।

निवर्ततेऽन्यथा ह्येष तिष्ठत्येव यथास्थितः ॥३॥ (३।४०।१४)

अन्यत्ववेदनादन्य परस्मादातिवाहिकः ।

ब्रह्मत्ववेदनाद्ब्रह्म सा संविचिर्हि नान्यजा ॥४॥ (३।६७।५८)

यावद्देतालसंक्रयो बालस्य किल विद्यते ।

निर्वेतालधियस्तावदुदयस्तस्य कः कथम् ॥५॥ (३।५३।३१)

अधिवैक्रम्वरोऽणुरथ विद्यते पावदात्मनि ।

तावद्विप्रेकशीतांशुशैल्यं कुत उदेत्यलम् ॥६॥ (३।५३।३२)

[११] चित्तायत्ते सुखदुःखे :-

चित्तापचमिदं सर्वं जगत्स्विरचरारमरुम् ।

चित्ताधीनवतो राम बन्धमोक्षावपि स्फुटम् ॥१॥ (३।६८।३)

मनः प्रमादाद्दर्शन्ते दुःखानि गिरिकूटवत् ।

तद्दशादेव नश्यन्ति मूर्खस्याग्रे हिमं यथा ॥२॥ (३।६६।४३)

सर्वेषु सुखदुःखेषु सर्वासु कलनासु च ।

मनः कर्तुं मनो भावतु मानसं विद्धि मानवम् ॥३॥ (३।११५।२४)

मनः कर्मफलं सुद्धे शुभं वाऽशुभमेव वा । (३।११५।२६)

अतश्चित्तं नरं विद्धि भोक्तारं सुखदुःखयोः ॥४॥ (३।१।५।३४)

मनो मोहमुपादत्ते म्रियते जायते मनः ।

तत्स्वचिन्ताप्रसादेन वध्यते मृच्यते पुनः ॥ ५ ॥ (४।४।६)

सर्वेषामेव देहानां सुखदुःखार्थभाजनम् ।

शरीरं मन एवेह नतु मांसमयं मृने ॥ ६ ॥ (४।१।३।८)

यस्त्वकृत्रिम आनन्दस्तदर्थं प्रयतैर्नरैः ।

मनस्त्रन्मयतां नेयं येनासौ समवाप्यते ॥ ७ ॥ (४।२।१।३४)

[१२] जीवेच्छाकल्पितं निजं विश्वम् :—

इदं चित्तेच्छयोदेति लीयते तदनिच्छया । (४।४।५।३३)

दीर्घस्वप्नं तथैवेदं विद्धि चित्तोपपादितम् ॥१॥ (४।४।५।२४)

या येन वासना यत्र सत्तेवारोपिता यथा ।

सा तेन फलम्रुस्तत्र तदेव प्राप्यते तथा ॥२॥ (३।६।६।१०)

स्येनैव चित्तरूपेण कर्मणा फलधर्मिणा ।

सङ्कल्पैकशरीरेण नानाविस्तरशालिना ॥ ३ ॥ (३।६।६।८)

इदं ततपनेकात्म मायामयमकारणम् ।

विश्वं विगतविन्यासं वासनाकल्पनाकुलम् ॥४॥ (३।६।६।६)

[१३] मनसो देहस्य कर्तृत्वम् :—

मनसेदं शरीरं हि वासनार्थं प्रकल्पितम् ।

कृमिकोशमकारेण स्वात्मकोश इव स्वयम् ॥१॥ (४।४।५।७)

करोति देहं सङ्कल्पात्कुम्भकारो घटं यथा ॥२॥ (४।१।१।१६)

याञ्चं वांसास्थिसङ्घातो दृश्यते पाञ्चभौतिकः ।
 मनोविकल्पनं विद्धि न देहः परमार्थतः ॥ ३ ॥ (४।१३।६)
 चित्तं हि प्रतिभासात्म यच्च तत्प्रतिभासनम् ।
 तदिदं भाति देहादिस्वान्तं नान्यास्ति देहदृक् ॥४॥ (३।६।१।२०)
 स्वप्नसङ्कल्पनात्नेन यवान्यैव जगत्स्यतिः ।
 तथैवेयं हि सङ्कल्परूढना काचिदेव हि ॥ ५ ॥ (६।२८।३०)
 प्राक्प्रवाहचिराभ्यस्तो वासनातिशयेन यः ।
 तथैव दृश्यते देहस्तथाऽऽकृत्युदयेन सः ॥ ६ ॥ (६।२८।३४)
 मनसा भाव्यमानो हि देहतां याति देहकः ।
 देहभावनयाऽयुक्तो देहयर्मेन वाध्यते ॥ ७ ॥ (३।८२।३)
 यन्मयं हि मनो राम देहस्त्वदनु वदशाः ।
 तत्तामायाति गन्धान्तः परनो गन्धतामिव ॥८॥ (४।२१।१६)

[१४] रोगाणां मानसी चिकित्सा :—

(अ) आधिव्याधिस्वरूपम् :—

आधयो व्याधयश्चैव द्वयं दुःखस्य कारणम् ।
 तन्नित्यसिः गुत्वं विद्यात्तन्नापो मोक्ष उच्यते ॥१॥ (६।८१।१२)
 देहदुःखं विदुर्व्याधिमाध्याख्यं वासनामयम् ।
 मोर्ख्यमूले हि ते विद्यात्तन्नापाने परिज्ञयः ॥ २ ॥ (६।८१।१४)
 इदं प्राप्तमिदं नेति जात्याद्वा घनमोहदाः ।
 आधयः सम्प्रवर्तन्ते वर्षासु मिहिका इव ॥ ३ ॥ (६।८१।१६)

भृशं स्फुरन्तीष्विच्छामु मौर्ख्यं चेतस्यनिर्जिते ।

दुरन्नाभ्यवहारेण दुर्देशाक्रमणेन च ॥ ४ ॥ (६।८१।१७)

दुष्कालव्यवहारेण दुष्क्रियास्फुरणेन च ।

दुर्जनासङ्गदोषेन दुर्भावोद्भायनेन च ॥ ५ ॥ (६।८१।१८)

क्षीणत्वाद्वा प्रपूर्णात्वाद्वाहीना रन्ध्रसन्ततो ।

माखे विधुरता याते काये तु विकलीकृते ॥ ६ ॥ (६ ८१।१९)

दौस्वित्यकारणां दोषाद्वाचाधिर्देहे भवर्तते ॥ ७ ॥ (६८१।२०)

(आ) व्याधेः कारणमाधिः :—

चित्ते विधुरिते देहः संक्षोभमनुयात्यलम् । (६।८१।३०)

संक्षोभात्साम्पद्युत्सृज्य बहन्ति प्राणावायवः ॥८॥ (६।८१।३२)

ग्रसमं बहति माखे नाड्यो यान्ति विसंस्थितिम् । (६।८१।३३)

काश्चिन्नाड्यः प्रपूर्णात्वं यान्ति काश्चिच्च रिक्तताम् ॥९॥(६।८१।३४)

कुजीर्णत्वमजीर्णात्स्वपतिजीर्णत्वमेव वा ।

दोषार्थैव मयात्यर्त्नं प्राणसञ्चारदुष्क्रमात् ॥१०॥ (६।८१।३५)

तथाक्षानि नयत्यन्तः प्राणवातः स्वमाश्रयम् । (६।८१।३६)

यान्यक्षानि निरोधेन तिष्ठन्त्यन्तः शरीरके ॥११॥ (६।८१।३७)

तान्येव व्याधिता यान्ति परिणामस्वभावतः । (६।८१।३७)

एवमापेर्भवेद्वाधाधिस्तस्याभावाच्च नश्यति ॥ १२ ॥ (६।८१।३८)

(इ) आधिक्षयेण व्याधयोऽपि क्षीयन्तेः—

आधिक्षयेणाधिभवाः क्षीयन्ते व्याधयोऽप्यलम् । (६।८१।२४)

शुद्धया पुरायया साधो वियया साधुसेवया ॥१३॥ (६।८१।४०)

मनः प्रयाति नैर्मल्यं निरुपेक्षं च काञ्चनम् । (६।८१।४०)

आनन्दो वर्धते देहे शुद्धे चेतसि राघव ॥१४॥ (६।८१।४१)

सत्त्वशुद्धया वहन्त्येते क्रमेण प्राणवायवः ।

जरयन्ति तथाङ्गानि व्याधिस्तेन विनश्यति ॥१५॥ (६।८१।४२)

यन्मयं हि मनो राम देहस्तदनु तद्दशः ।

तच्चाभायाति गन्धान्तः पवनो गंधतामिव ॥१६॥ (४।२१।१६)

(ई) मंत्रचिकित्सा :—

यया विरेकं कुर्वन्ति हरीतक्यः स्वभावतः ।

भावनावशतः कार्यं तथा यरलवादयः ॥१७॥ (६।८१।३६)

(उ) साराधिक्षयः :—

द्विविधो व्याधिरस्तीह सापान्यः सार एव च ।

व्यवहारस्तु सापान्यः सारो जन्ममयः स्मृतः ॥१८॥ (६।८६।२३)

प्राप्तेनाभिमर्तनैव नश्यन्ति व्यावहारिकाः । (६।८१।२४)

आत्मज्ञानं विना सारो नाधिर्नश्यति राघव ॥१९॥ (६।८१।२५)

आधिव्याधिविलासानां राम साराधिसंक्षयः ।

सर्वेषां मूलदा भाट्टयनदीव तटवीरुषाम् ॥२०॥ (६।८१।२६)

(ऊ) कथमनामयं जीवितं स्यात् :—

पनसा भाव्यमानो हि देहता याति देहकः ।

देहभावनयाऽप्युक्तो देहधर्मेन वाध्यते ॥ २१ ॥ (३।८६।३)
 न मनोनिश्चयकृत् कश्चिद्रोधयितुं क्षमः ॥२२॥ (३।८८।१८)
 यन्मनोनिश्चयकृत् तद्द्रव्यौपधिदग्दनैः । (३।९१।४)
 हन्तुं न शक्यते जन्तोः प्रतिबिम्बमणोरिव ॥२३॥ (३।९१।५)
 पौरुषं स्वमवष्टभ्य धैर्यमालम्ब्य शाश्वतम् ।
 यदि तिष्ठत्यगम्पोऽसौ दुःखानां तदनिन्दतः ॥२४॥ (३।९२।१४)
 पौरुषेण मनः कृत्वा नीरामं विगतञ्जरम् ।
 मासद्वयेन जिताः बलेशाः शूलभान्तेऽपि तिष्ठताः ॥२५॥ (३।९२।२१)
 अन्येऽपि सावधाना ये धीराः सुरमहर्षयः ।
 चित्तात्स्वमनुसन्धानं न त्यजन्ति मनामपि ॥२६॥ (३।९२।२४)
 श्राययो व्याधयश्चैव शापाः पापदशस्तथा ।
 न स्वरुढयन्ति तच्चित्तं पद्माघाताः शिलामिव ॥२७॥ (३।९२।२५)
 भावाभावमयीं चिन्तामीहितानीहितान्विताम् ।
 विमृश्यात्मनि तिष्ठामि चिरं जीवाम्यनामयः ॥२८॥ (३।२६।१०)
 इदमद्य मया लब्धमिदं प्राप्स्यामि सुन्दरम् ।
 इति चिन्ता न मे तेन चिरं जीवाम्यनामयः ॥२९॥ (३।२६।१२)
 मशान्तचापलं वीतशोर्कं स्वस्थं समाहितम् ।
 मनो मय मुने शान्तं तेन जीवाम्यनामयः ॥३०॥ (३।२६।१६)
 किमद्य मय सम्पन्नं प्रातर्वा भविता पुनः ।
 इति चिन्ताञ्जरो नास्ति तेन जीवाम्यनामयः ॥३१॥ (३।२६।१८)
 जरामरसादुःखेषु राज्यलाभसुखेषु च ।

न विभेदि न हृष्यामि तेन जीवाम्यनामयः ॥३२॥ (६।२६।१६)
 मयं बन्धुः परश्यामं ममायमयमन्यतः ।
 इति ब्रह्मन्ना जानामि तेन जीवाम्यनामयः ॥३३॥ (६।२६।२०)
 आहरन्निहरन्तिष्ठन्नुत्तिष्ठन्नुत्त्वसन्स्वपन् ।
 देहोऽहमिति नो वेद्यं तेनास्मि चिरजीवितः ॥३४॥ (६।२६।२२)
 अपरिचलया शक्त्या सुदृशा स्निग्धमुग्धया ।
 शृजु पश्यामि सर्वत्र तेन जीवाम्यनामयः ॥३५॥ (६।२६।२५)
 यत्करोमि यदश्रामि तत्पयत्वा तद्गतोऽपि मे ।
 मनो नैकान्तर्यामादत्ते तेन जीवाम्यनामयः ॥३६॥ (६।२६।२७)
 करोमीशोऽपि नाक्रान्तिं परितापे न खेदवान् ।
 दरिद्रोऽपि न वाञ्छामि तेन जीवाम्यनामयः ॥३७॥ (६।२६।२९)
 जीर्णं भिन्नं श्लथं क्षीणं क्षुब्धं क्षुण्णं क्षयं गतम् ।
 पश्यामि नववत्सर्वं तेन जीवाम्यनामयः ॥३८॥ (६।२६।३३)
 सुखितोऽस्मि सुखापन्ने दुःखितो दुःखिते जने ।
 सर्वस्य मियमित्रं च तेन जीवाम्यनामयः ॥३९॥ (६।२६।३४)
 आपयचलपीरोऽस्मि जगन्मित्रं च सम्पदि ।
 भावाभाषेपु नैवास्मि तेन जीवाम्यनामयः ॥४०॥ (६।२६।३५)

[१५] चित्ते संस्कृते सति जीवनमानन्दमयं भवति :-

मनः सर्वमिदं राम तस्मिन्नन्तधिकिरिसते ।

चिकित्सितो वै सकृतो जगज्जालपयो भवेत् ॥१॥ (४।४।५)

अन्तःशीतलतायां तु लम्बायां शीतलं जगत् । (५।५६।३३)
 अन्तस्तृष्णापोषतप्तानां दावदाहमयं जगत् ॥२॥ (५।५६।३४)
 न तद्विभ्रवनेश्वर्याञ्च कोशाद्रवधारिणः ।
 फलमासाद्यते चित्ताग्रन्महच्चोपवृद्धितात् ॥३॥ (५।२१।१२)
 पूर्णं मनसि सम्पूर्णां जगत्सर्वं मुधाद्रवैः ।
 उपानद्गुह्यपादस्प ननु चर्मास्तृतीयं भूः ॥४॥ (५।२१।१४)

[१६] शुद्धे चित्ते आत्मा प्रतिबिम्बति :—

सर्वत्र स्थितमाकाशमादर्शं प्रतिबिम्बति ।
 यथा तथात्मा सर्वत्र स्थितश्चेतसि दृश्यते ॥ १ ॥ (५।७१।३६)
 आकाशोपलकुड्यादौ सर्वत्रात्मदशा स्थिता ।
 प्रतिबिम्बमिवादर्शं चित्त एवात्र दृश्यते ॥ २ ॥ (५।७१।३६)
 चित्तं वृत्तिविहीनं ते यदा यातमचित्तात् ।
 तदा मोक्षमथोमन्तः सत्तामाप्नोषि तां तताम् ॥ ३ ॥ (५।२१।२६)

[१७] मूढमनो यावत्संसारतिमिरम् :—

जडधर्मि मनो यावद्दुर्तकृच्छपवत्स्थितम् ।
 भोगमार्गवद्दामृष्टं विस्तृतात्मविचारणम् ॥ १ ॥ (५।१।२७)
 तावत्संसारतिमिरं सेन्दुनापि सवह्निना ।
 अर्धद्वादशाकेनापि मनागपि न भिद्यते ॥ २ ॥ (५।१।२८)

[१८] चित्तं जगत्तामिः ।—

अस्य संसाररूपस्य मायाचक्रस्य राघव ।

चित्तं विद्धि महानामि भ्रमते भ्रमदायिनः ॥१॥ (५।५०।६)

तस्मिद्रुतमवष्टब्धे धिया पुरुषयत्नतः ।

महीतनाभिवहानान्मायाचक्रं निरघ्यते ॥ २ ॥ (५।५०।७)

६-सिद्धयः ।

१-मनोयोगजाः सिद्धयः :-—

मनो निर्मलसत्त्वात्म यद्भावयति पादशम् ।
तच्चयाशु भवत्येव यथावर्तो भवेत्ययः ॥ १ ॥ (४।१७।४)

(अ) परेषां चित्तस्य ज्ञानम् :-—

मलिनं हि मनोज्वीर्यं न पियः श्लेषमर्हति ।
अयोज्यसि च सतप्ते शुद्धे तप्त तु लीयते ॥ १ ॥ (४।१७।२६)

चित्ततत्त्वानि शुद्धानि सम्मिलन्ति परस्परम् ।
एकरूपाणि तोयानि यान्त्यैक्यं नाविलानि हि ॥२॥ (४।१७।३०)

शुद्धिर्हि चित्तस्य विवासनत्व-

मभूत्सवेदनमेकरूपम् ।

तस्याशु शुद्धया भवति प्रसुद्ध-

स्तन्मात्रयुक्त्या परसगमेति ॥ ३ ॥ (४।१७।३१)

(आ) लोकान्तरगमनशक्तिः :-—

अप्रसुद्धधियः सिद्धलोकान्पुरायवशोदितान् ।
न समर्थाः स्वदेहेन प्राप्तुं छाया इवावपान् ॥ ४ ॥ (३।५३।२६)

अतो ज्ञानविवेकेन पुरायेनाय वरेण च ।

पुरायदेहेन गच्छन्ति पर लोकमनेन तु ॥ ५ ॥ (३।५३।३४)

तस्माद्ये वेद्यवैचारो ये वा धर्मं परं श्रिताः ।
 आतिवाहिकलोकास्ते प्राप्नुवन्तीह नेतरे ॥ ६ ॥ (३।५४।१)
 आतिवाहिकतां यातं बुद्धं चिचान्तरैर्मनः ।
 सर्गजन्मान्तरगतैः सिद्धैर्मिलति नेतरत् ॥ ७ ॥ (३।२२।१०)
 आतिवाहिकताज्ञानं स्थितियेष्वति शाश्वतीम् ।
 दादा तदा असंकल्पोल्लोकान्द्रक्ष्यसि पावनान् ॥ ८ ॥ (३।२२।१२)

(इ) अधिभौतिकभावनायाः प्रतिबन्धकत्वम् :—

आधिभौतिकदेहोऽऽपिति यस्य पतिभ्रमः ।
 तस्यासावगुणरन्ध्रेण गन्तुं शक्नोति नानघ ॥ ९ ॥ (३।४०।८)
 ग्रहं पृथ्व्यादिदेहः खे गतिर्नास्ति ममोत्तमा ।
 (इति निश्चयवान्योऽन्तः कथस्यात्तोऽन्यनिश्चयः ॥१०॥ (३।५३।३३)
 यत्र स्वसंकल्पपुरं देहेन न लभ्यते ।
 तत्रान्यसंकल्पपुरं देहोऽन्यो लभते कथम् ॥११॥ (३।२१।४३)

(ई) आतिवाहिकतानुभवः :—

तस्यैवाभ्यस्ततोऽप्येति साधिभौतिकतामतिः ।
 यदा शाम्पति सैवास्य तदा पूर्वा प्रवर्तते ॥ १२ ॥ (३।५७।३०)
 तदा गुरुत्वं काठिन्यमिति यत्र ह्युपा ग्रहः ।
 शाम्येत्स्वप्ननृस्येव चोद्भ्रुवोषान्तिरामयात् ॥ १३ ॥ (३।५७।३१)
 लघुतूलसमापचिस्ततः समुपजायते ।
 स्वप्ने स्वप्नपरिज्ञानादिव देहस्य योगिनः ॥ १४ ॥ (३।५७।३२)

स्वप्ने स्वप्नपरिज्ञानाद्यथा देहो लघुर्भवेत् ।
 तथा बोधादयं देहः स्थूलवत्प्लुतिमान्भवेत् ॥१५॥ (३।५७।३३)
 रूढातिवाहिकदृशः मशाम्यत्याधिभौतिकः ।
 बुधस्य दृश्यमानोऽपि शरन्मेघ इवाम्वरे ॥ १६ ॥ (३।५८।१४)
 रूढातिवाहिकीभावः सर्वो भवति देहकः ।
 निर्जलाम्भोदसदृशो निर्गन्धकुसुमोपमाः ॥ १७ ॥ (३।५८।१५)
 सद्वासनस्य रूढायामातिवाहिकसंविदि ।
 देहो चिस्मृतिमायाति गर्भसंस्थेव यौवने ॥ १८ ॥ (३।५८।१६)
 यासनात्तानर्चं नूनं यदा ते स्थितिमेष्यति ।
 तदातिवाहिको भावः पुनरेष्यति देहके ॥ १९ ॥ (३।५९।१६)
 यथा सत्यपरिज्ञानाद्द्रज्ज्वां सर्पो न दृश्यते ।
 तथातिवाहिकज्ञानाद्दृश्यते नाधिभौतिकः ॥२०॥ (३।२१।६०)
 स्वप्नसंकल्पदेहान्ते देहोऽयं चेत्यते यथा ।
 तथा जामझावनान्ते उदेत्येवातिवाहिकः ॥ २१ ॥ (३।२२।३)
 शुद्धसत्वानुपतितं चेतः प्रतनुवासनम् ।
 आतिवाहिकतामेति हिमं तापादिवाभ्युत्ताम् ॥ २२ ॥ (३।२२।६)
 अवबोधधनाभ्यासादेहस्यास्यैव जायते ।
 संसारवासनाकार्ष्यं नूनं चित्तशरीरता ॥ २३ ॥ (३।२२।१७)

(उ) अणुत्वप्राप्तौ ज्ञानयुक्तिः :—

असत्यमेव संकल्पभ्रमेशोढं शरीरकम् ।
 जीवः पश्यति मृदात्मा बालो यज्ञमिबोद्धतम् ॥२४॥ (३।२२।१७)

यदा तु ज्ञानदीपेन सम्यगालोक आगतः ।
 संकल्पपोहो जीवस्य क्षीयते शरद्भवत् ॥ २५ ॥ (६।८२।१८)
 शान्तिमायाति देहोऽयं सर्वसंकल्पसङ्घायात् ।
 तदा राघव निःशेषं दीपस्तैलक्षये यथा ॥ २६ ॥ (६।८२।१९)
 निद्राव्यपगमे जन्तुर्यथा स्वप्नं न पश्यति ।
 जीवो हि भाविते सत्ये तथा देहं न पश्यति ॥२७॥ (६।८२।२०)
 अतश्चे तत्त्वभावेन जीवो देहादृचः स्थितः ।
 निर्देहो भवति श्रीमान् सुखी तत्त्वैकभावेनात् ॥२८॥ (६।८२।२१)
 अन्ये च विदितात्मानो भावयन्ति यथैव यत् ।
 तत्त्वैवाणु पश्यन्ति दृढभावनया तथा ॥ २९ ॥ (६।८२।२४)
 एवं यथा यदेवेह भाव्यते दृढभावेनात् ।
 भूयते हि तदेवाशु तदित्यालाङ्कितं मुहुः ॥ ३० ॥ (६।८२।२६)
 सत्यभावनदृष्टोऽयं देहो देहो भवत्यलम् ।
 दृष्टस्त्वसत्यभावेन व्योमता याति देहकः ॥३१॥ (६।८२।२७)

२—कुण्डलिनीयोगसाध्याः सिद्ध्यः :—

[१] कुण्डलिनी :—

परिमण्डलिताकारा मर्मस्थानं समाश्रिता ।
 आन्त्रवेष्टनिका नाम नाडी नाडीशताश्रिता ॥१॥ (६।८०।३६)
 योग्याभावेत्सदृशी सलिलावर्तसन्निभा ।
 लिप्यार्षोकारसस्याना पुराडलावर्तसस्थिता ॥२॥ (६।८०।३७)

देवासुरमनुष्येषु मृगनक्रवगादिषु ।

कीटादिष्वज्जान्तेषु सर्वेषु प्राणिषूदिता ॥ ३ ॥ (६।८०।३८)

शीतार्तसुप्तभोगीन्द्रभोगवद्भ्रमण्डला ।

सिता फल्पाप्रिविगलादिन्दुवद्भ्रद्भ्रुराडली ॥ ४ ॥ (६।८०।३९)

सरोभ्रूमध्यरन्ध्राणि स्पृशन्ती वृत्तिचञ्चला ।

अनारतं च सस्यन्दा परमानेव तिष्ठति ॥ ५ ॥ (६।८०।४०)

तस्यास्त्वभ्यन्तरे तस्मिन्नदलीकोशकोमले ।

या परा शक्तिः स्फुरति वीणावेगलसन्नतिः ॥ ६ ॥ (६।८०।४१)

सा चोक्ता कुण्डलीनाम्ना कुण्डलाकारवाहिनी ।

प्राणिनां परमा शक्तिः सर्वशक्तिजवप्रदा ॥ ७ ॥ (६।८०।४२)

धनिशं निःश्वसद्रूपा रुपितैव भुजंगमी ।

संस्थितोर्ध्वीकृतमुखी स्पन्दनाहेतुतां गवा ॥ ८ ॥ (६।८०।४३)

यदा प्राणानिलो याति हृदि कुण्डलिनीपदम् ।

तदा संविदुदेत्यन्तर्भूततन्मात्रबीजभूः ॥ ९ ॥ (६।८०।४४)

यया फुण्डलिनी देहे स्फुरत्यब्ज इवालिनी ।

तया संविदुदेत्यन्तर्भूदुस्पर्शवशोदया ॥ १० ॥ (६।८०।४५)

स्पर्शनं मृदुनान्योन्यालिङ्गिका तत्र यन्त्रयोः ।

यया संविदुदेत्युच्चैस्तथा फुण्डलिनी जवात् ॥ ११ ॥ (६।८०।४६)

तस्यां समस्ताः सम्यद्धा नाड्यो हृदयकोशगाः ।

उत्पद्यन्ते विलीयन्ते महार्णव इवापगाः ॥ १२ ॥ (६।८०।४७)

नित्यं पातोत्सुकतया प्रवेशोन्मुखया तया ।

सा सर्वसंविदां बीजं ह्येका सामान्युदाहृता ॥ १३ ॥ (६।८०।४८)

- एतत्पञ्चक्रीजं तु कुण्डलिन्यां तदन्तरे ।
 प्राणमारुतरूपेण तस्यां स्फुरति सर्वदा ॥ १४ ॥ (६।८१।१)
 सान्तः कुण्डलिनीस्पन्दस्पर्शसंवित्स्लामला ।
 कलोक्ता कलनेनाशु कथिता चेतनेन चित् ॥ १५ ॥ (६।८१।२)
 जीवनाञ्जीवतां याता मननाच्च मनः स्थिता ।
 संकल्याच्चैव संकल्या बोधाद्बुद्धिरिति स्मृता ॥ १६ ॥ (६।८१।३)
 अहंकारात्मतां याता सैषा पुर्वष्टराभिधा ।
 स्थिता कुण्डलिनी देहे जीवगक्तिरनुत्पमा ॥ १७ ॥ (६।८१।४)
 आपानवामुपागत्य सततं प्रवहत्यधः ।
 समाना नाभिमध्येस्था एदनाख्योपरि स्थिता ॥ १८ ॥ (६।८१।५)
 अवस्त्वपानरूपैव मध्ये सौम्यैव सर्वदा ।
 गुणस्पुदानरूपैव पुंसः स्वस्थैव तिष्ठति ॥ १९ ॥ (६।८१।६)
 सर्वपन्नमधो याति यदि यत्नान्न धार्यते ।
 तत्पुमान्मृतिमायाति तथा निर्गतया वलात् ॥ २० ॥ (६।८१।७)
 समस्तैवोर्ध्वमायाति यदि युक्तया न धार्यते ।
 तत्पुमान्मृतिमायाति तथा निर्गतया वलात् ॥ २१ ॥ (६।८१।८)
 सर्वपात्मनि तिष्ठेच्चैत्यत्त्वोर्ध्वाधो गमागमौ ।
 सञ्जन्तोर्ध्वान्ते व्यापिरान्तर्मात्तरोधतः ॥ २२ ॥ (६।८१।९)
 पुर्वष्टरूपराख्यस्य जीवस्य प्राणनामिकाम् ।
 विद्धि कुण्डलिनीमन्तरास्रोदस्येव मञ्जरीम् ॥ २३ ॥ (६।८१।१४)
 फाष्टक्ररुचयोः श्लेषात्रया छेदः प्रवर्तते ।
 द्वयोः संपर्षणादग्निः स्वभाषाज्जायते तथा ॥ २४ ॥ (६।८१।१६२)

मासं कृपन्जडरे स्थितं श्लिष्टमुरं पियः ।
 उर्ध्वांगःसमिलत्सूलद्वयम्भःस्यैरिव वैतसम् ॥२५॥ (६।८१।६३)
 तस्य कुण्डलिनी लक्ष्मीर्निलीनान्तर्निजास्यदे ।
 पभरागसमुद्गस्य कोशे मुक्तायली यथा ॥ २६ ॥ (६।८१।६४)
 प्रात्रर्षफटाभालेन नित्यं सलसलायते ।
 दग्डाहतेन भुजगी समुन्नतिविरतिनी ॥ २७ ॥ (६।८१।६५)
 धानापृथिव्योर्ध्वस्या क्रियेन स्पन्दधर्मिणी ।
 संनिम्नधुविमोधानां हृत्पद्मपटपद्मी ॥ २८ ॥ (६।८१।६६)
 तत्सर्वं शक्तिपद्मादि बाधेनाभ्यन्तरैस्तथा ।
 यदि व्याधूयते वातैः परट्टन्दमिवाभितः ॥२९॥ (६।८१।६७)
 पद्मव्योम स्फुरत्यङ्ग स्वमात्रात्तर वापवः ।
 पलवन्मृदु यत्किञ्चिद्भृशं करलयन्ति तत् ॥३०॥ (६।८१।६८)
 वातैराहन्यमानं तत्वमादि तरतायते ।
 हृत्पद्मान्येति कार्येण पल्लवादि यथा तरोः ॥३१॥ (६।८१।६९)
 देहेष्वाजरणां सर्वरसानां परनोऽश्वदम् ।
 जनयत्यग्निमन्धोन्यसंपर्पाद्गनरेणुवत् ॥ ३२ ॥ (६।८१।७०)
 स्वभावाशीतयातात्मा देहस्तेनोपायमेत्यथ ।
 जडितेन स सर्वाङ्गे भुवनं भानुना यथा ॥३३॥ (६।८१।७१)
 सर्पतो विचरेदस्मिस्तचेजस्तास्काकृति ।
 हृत्पद्मरेपभ्रमरो योगिना चिन्त्यतां गतम् ॥३४॥ (६।८१।७२)
 तदपकाशापद्यं ज्ञानं चिन्तित सत्प्रयच्छति ।
 येन योजनतादास्थं यस्तु नित्यं हि दृश्यते ॥३५॥ (६।८१।७३)

[२] योगिनां देहोऽणुतां स्थूलतां च कथं गच्छति :-

(अ) अणुत्वप्राप्तये देहस्य विलापनम् :-

- हृद्यन्नचक्रकोशोर्ध्वं मस्फुरत्यानलः कणः ।
 हेमभ्रमरवत्सांध्यविद्युल्लव इयाम्बुदे ॥ १ ॥ (६।८२।२)
 स प्रवर्धनसम्बिरया वास्पयेमाशु वर्धते ।
 संविद्रूपतया नूनमर्षवद्याति चोदयम् ॥ २ ॥ (६।८२।३)
 (संध्याभ्रमयमार्काभो वृद्धिमभ्यागतः क्षणात् ।
 गालयत्यखिलं साङ्गं देहं हेम यथाऽनलः ॥ ३ ॥ (६।८२।४)
 जलस्पर्शासहो युक्तया गलयेत्प्रपदादपि ।
 वाद्य एवानलस्पर्शात्स्वान्ते वस्तुविशेषतः ॥ ४ ॥ (६।८२।५)
 स शरीरद्वयं पश्चाद्विधूय कापि लीयते ।
 विन्नोभितेन प्राणोऽन नीहस्रो वात्यया यथा ॥ ५ ॥ (६।८२।६)
 आघारनाडीनिर्हीना व्योमस्थैरावशिष्यते ।
 शक्तिः कुण्डलिनी बह्वेर्धूमलेखेव निर्गता ॥ ६ ॥ (६।८२।७)
 (क्रोडीकृतमनोबुद्धिमयजीवाद्यहंकृतिः ।
 भ्रन्तःस्फुरच्चमत्कारा धूमलेखेव नागरी ॥ ७ ॥ (६।८२।८)
 विस्रे शैले तृणै भित्ताद्युपले दिवि भूतले ।
 सा यथा योज्यते यत्र तेन निर्पात्यलं तथा ॥८॥ (६।८२।९)

(आ) स्थूलीभावेनैच्छिकनानाशरीरकल्पनाः :-

संचित्तः सैव यात्यङ्ग रसागन्तं यथाक्रमम् ।

रसेनापूर्णातानैति तन्त्रीभार इवाम्बुना ॥ २ ॥ (६।८२।१०)

रसापूर्णां घमाकारं भावयत्याशु तत्तया ।

घत्ते चित्रकृतो बुद्धौ रेखा राम यथा कृतिम् ॥१०॥ (६।८२।११)

दृढभावशादन्तरस्थीन्याप्नोति सा ततः ।

मातृगर्भनिपयखेषु सुसूक्ष्मेवाङ्कुरस्थितिः ॥११॥ (६।८२।१२)

यथाभितपाकारं प्रमाणं पेषि राघव ।

जीवशक्तिरवाप्नोति सुमेवादि तृणादि च ॥१२॥ (६।८२।१३)

(इ) प्राणादिपवनायासजन्याः सिद्धयः—

अन्तस्था ह्यखिलास्त्यक्त्वा साध्यार्थेतरवासनाः ।

गुदादिद्वारसंकोचानस्थानकादिक्रियाक्रमैः ॥१३॥ (६।८०।३१)

भोजनासनशुद्ध्या च साधुशास्त्रार्थभावनान् ।

स्याचारात्सुजनासंगत्सर्वत्यागात्सुखासनात् ॥१४॥ (६।८०।३२)

प्राणायामघनाभ्यासाद्राम कालेन केनचित् ।

फोपलोभादिसंत्यागाद्भोगत्यागाच्च सुव्रत ॥१५॥ (६।८०।३३)

स्थागादाननिरोधेषु भृशं यान्ति विधेयताम् ।

माणाः प्रभुत्वाच्चङ्गस्य पुंसो भृत्या इवाखिलाः ॥१६॥ (६।८०।३४)

राज्यादिमोक्षपर्यन्ताः सप्तस्त एव सम्पदः ।

देहानिलविधेयत्वात्साध्याः सर्वस्य राघव ॥१७॥ (६।८०।३३)

(ई) कुण्डलिनीयोगजन्याः सिद्धयः—

तां घटा पुरकाभ्यासादापुर्थं स्पीयते सप्तम् ।

तर्दति मैरवं स्पर्शं कायस्य पीनता तथा ॥१८॥ (३।८१।४५)
 यदा पूरकपृष्ठान्तरायतप्राणमारुतम् ।
 नीयते सविदेवोर्ध्वं सोढुं धर्मऋमथ्रमम् ॥१९॥ (३।८१।४६)
 सर्पांश्च त्वरितैवोर्ध्वं याति द्रव्योपमां गता ।
 नाडीः सर्वाः समादाय देहवद्धा लतोपमाः ॥२०॥ (३।८१।४७)
 तदा समस्त्वमेवेदमुत्प्लावयति देहकम् ।
 नीरन्त्रं पवनापूर्णां भस्त्रेवाम्भुततान्तरम् ॥ २१ ॥ (३।८१।४८)
 इत्यभ्यासविलासेन योगेन व्योमगामिना ।
 योगिनः प्राप्नुवन्त्युर्ध्वदीना इन्द्रदशामिव ॥२२॥ (३।८१।४९)
 ब्रह्मनाडीप्रवाहेण शक्तिः कुण्डलिनी यदा ।
 वह्निरूर्ध्वं कपाटस्य द्वादशाङ्गुलमूर्धनि ॥ २३ ॥ (३।८१।५०)
 रेचकेन प्रयोगेण नाट्यन्तरनिरोधिना ।
 मूर्ध्वं स्थितिमाप्नोति तदा व्योमगदर्शनम् ॥२४॥ (३।८१।५१)
 न केचन महाबाहो भूचरेण नभस्वतः ।
 अदिव्येनाधिता ज्ञानैर्दृश्यन्ते पुरुषेन्द्रियैः ॥२५॥ (३।८१।५२)
 विज्ञानाद्दूरसंस्थेन बुद्धिनेत्रेण राघव ।
 दृश्यन्ते व्योमगाः सिद्धाः स्वमन्स्त्वार्थदा अपि ॥२६॥ (३।८१।५३)
 स्वभावलोरुनं यद्वत्तद्वत्सिद्धावलोरुनम् ।
 केवलोज्ज्वलं विरोषोज्ज्वलं सिद्धप्राप्तौ स्थिरार्थता ॥२७॥ (३।८१।५४)
 मुखद्वारिर्द्वादशान्ते रेचकाभ्यासयुक्तितः ।
 प्राप्ते चिरं स्थितिं नीते प्रविशत्यपरां पुरीम् ॥ २८ ॥ (३।८१।५६)
 रेचकाभ्यासयोगेन जीवः कुण्डलिनीपृष्ठात् ।

चद्भृत्य योज्यते यावदामोदः पवनादिव ॥२६॥ (६।८२।२६)
 त्यजते विरतस्यन्दो देहोऽयं काष्ठलोष्टवत् ।
 देहोऽपि जीवोऽपि मतावासेचक इवादरः ॥ ३० ॥ (६।८२।३०)
 स्थावरे जङ्गमे वापि यथाभिमतयेच्छया ।
 भोक्तुं तत्संपदं सम्यग्जीवोऽन्तर्विनिवेश्यते ॥ ३१ ॥ (६।८२।३१)
 इति सिद्धिश्चियं भुक्त्वा स्थितं चेत्तद्रूपः पुनः ।
 प्रविश्यते स्वमन्यद्वा यद्यत्तात विरोचते ॥ ३२ ॥ (६।८२।३२)
 देहादयस्तथा विम्बान्व्याप्तवत्याखिलानथ ।
 संविदा जगदापूर्वे संपूर्णां स्थीयतेऽथवा ॥ ३३ ॥ (६।८२।३३)

७—आत्मा

[१] जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तयः :—

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ताख्यं त्रयं रूपं हि चेतसः ॥ १ ॥ (६।१२४।३६)

घोरं शान्तं च मूढं च आत्मचित्तमिहास्थितम् ।

घोरं जाग्रन्मयं चित्तं शान्तं स्वप्नमयं स्थितम् ॥२॥ (६।१२४।३७)

मूढं सुषुप्तभावस्थं त्रिभिर्हीनं मूढं भवेत् ।

यच्च चित्तं मूढं तत्र सत्त्वमेकं स्थितं समम् ॥३॥ (६।१२४।३८)

(१) जाग्रत् :—

जीवधातुः शरीरेऽन्तर्विद्यते येन जीव्यते ।

तेजो वीर्यं जीवधातुरित्याद्यभिधमद्ग यत् ॥ १ ॥ (४।१६।१५)

व्यवहारी यदा कायो मनसा कर्मणा गिरा ।

भवेत्तदा मरुन्नुन्नो जीवधातुः प्रसर्पति ॥ २ ॥ (४।१६।१६)

तस्मिन्मसर्पत्यङ्गेषु सर्वा संविद्भूदेति हि ।

दृष्टत्वात्मैति चित्ताख्यमन्तर्लानजगद्भ्रमम् ॥३॥ (४।१६।१७)

ईक्षणादिषु रन्ध्रेषु प्रसरन्ती षट्पद्विधम् ।

नानाकारविक्रमार्थं रूपप्राप्तनि प्रयति ॥ ४ ॥ (४।१६।१८)

स्थिरत्वात्तत्तथैवाय जाग्रदित्यवगम्यते ॥ ५ ॥ (४।१६।१९)

(२) सुषुप्तिः :—

मनसा कर्मणा वाचा यदा लुभ्यति नो वपुः ।
 शान्तात्मा तिष्ठति स्वस्यो जीवधातुस्तदा त्वसौ ॥६॥ (४।१६।२०)
 समतामागतैर्वातैः क्षोभ्यते न हृदय्वरे ।
 निर्वातसदने दीपो यथाऽऽलोकैककारकः ॥ ७ ॥ (४।१६।२१)
 ततः सरति नाङ्गेषु संवित्तुभ्यति तेन नो ।
 न चेक्षणादीन्यायाति रन्त्राशयायाति नो वहिः ॥८॥ (४।१६।२२)
 जीवोऽन्तरेव स्फुरति तैलसंविद्यया तिले ।
 शीतसंविद्धिम इव स्नेहसंविद्यया घृते ॥ ९ ॥ (४।१६।२३)
 जीवाकारा कला काचिच्चितिः स्वच्छतयात्मनि ।
 दशाभायाति सौषुप्तिं सौम्यवातां विवेतनाम् ॥१०॥ (४।१६।२४)

(३) स्वप्नः :—

सुषुप्ते सौम्यतां धातैः प्राणैः सञ्चालयते यदा ।
 स जीवधातुः सा संवित्ततथित्तयोदिता ॥११॥ (४।१६।२६)
 स्वान्तःसंस्थजगज्जालं भावाभावैः क्रमभ्रमैः ।
 पश्यति स्वान्तरेवाशु स्फारं वीज इव द्रुमम् ॥१२॥ (४।१६।२७)
 जीवधातुर्यदा धातैः किञ्चित्संलुभ्यते भृशम् ।
 ततोऽस्म्यहं सुप्त इति पश्यत्यात्मनि खे गतिम् ॥१३॥ (४।१६।२८)
 यदाम्मसा प्लाव्यतेऽसौ तदा वार्यादिसम्भ्रमम् ।
 अन्तरेवानुभवति स्वामोदं कुसुमं यथा ॥ १४ ॥ (४।१६।२९)

यदा पिप्पादिनाक्रान्तस्तदा ग्रीष्मादिसम्भ्रमम् ।
 अन्तरेथानुभवति स्फारं वहिरिवाखिलम् ॥१५॥ (४।१६।३०)
 रक्ताशूर्णो रक्तवर्णान्देशान्कालान्वहिर्यथा ।
 परयत्यनुभवात्मत्वाच्चैव च निमज्जति ॥ १६ ॥ (४।१६।३१)
 सेवते वासनां यां तां सोऽन्तः परयति निद्रिवः ।
 परनक्षोभितो रन्ध्रैर्वहिरक्षादिभिर्यथा ॥ १७ ॥ (४।१६।३२)
 अनाक्रान्तेन्द्रियच्छिद्रो यतः क्षुब्धोऽन्तरेव सः ।
 संपिदानुभवत्याशु स स्वप्न इति कथ्यते ॥ १८ ॥ (४।१६।३३)

[२] तुर्यावस्था :—

ग्रहभावानर्हभावो त्यक्त्वा सदसतो तथा ।
 यदसक्तं समं स्वच्छं स्थितं तत्तुर्यमुच्यते ॥१६॥ (५।१२४।२३)
 या स्वच्छा समता शान्ता जीवन्मुक्तव्यवस्थितिः ।
 साक्षयवस्था व्यवहृतौ सा तुर्यकलनोच्यते ॥२०॥ (५।१२४।२४)
 नैतज्जगत्तत्र च स्वप्नं सङ्कल्पानामसम्भवात् ।
 सुषुप्तभावो नाप्येतदभावाज्जडता स्थितेः ॥२१॥ (५।१२४।२५)
 शान्तं सम्पदप्रदुद्धानां यथा स्थितमिदञ्जगत् ।
 विलीनं तुर्यमेवाहुरदुद्धानां स्थिरं स्थितम् ॥२२॥ (५।१२४।२६)
 ब्रह्मकारकलास्यागे सपत्नायाः समुद्रवे ।
 विशरारौ कृते चित्ते तुर्यावस्थोपनिष्ठते ॥२३॥ (५।१२४।२७)
 निर्विकल्पा हि चित्तुर्यं तद्देवास्तीह नेतरम् ॥२४॥ (५।१२४।२६)

(३) अहंभावचतुष्टयम् ।

(१) देहोऽहमिति :—

(आपादमस्तरुपहं पातापितृनिर्निर्मितः ।

इत्येको निश्चयो राम बन्धापासद्विलोकनात् ॥१॥ (५।१७।१४)

देहोऽहमिति तां विद्धि दुःखायैव न शान्तये । (५।७३।११)

(वर्ग्यं एव दुरात्मासौ शत्रुर्ग्रेव परः स्पृशः ॥२॥ (४।३३।५४)

अनेनाभिहतो जन्तुर्न भूयः परिरोहति ।

रिपुष्यानेन बलिना विन्ध्याधिमदायिना ॥ ३ ॥ (४।३३।५५)

(२) चित्तोऽहमिति :—

स्वसङ्कल्पपपाकारं पावत्संसारभावि यत् ।

चित्तं तद्विद्धि जीवस्य रूपं रामानिवाहिकम् ॥४॥ (६।१२४।१६)

(३) सकलातीतोऽहमिति :—

अतीतः सर्वभावेभ्यो बालापादप्यहं तनुः ।

इति तृतीयो मोक्षापत्तृनिश्चयो जायते सताम् ॥५॥ (५।१७।१५)

परोऽप्यु सकलातीतरूपोऽहं चैत्यहं कृतिः । (५।७३।१०)

सर्वस्माद्वयतिरिक्तोऽहं बालामशतरन्वितः ॥६॥ (४।३३।५१)

(अ) कथं सर्वातीतोऽहम् :—

देहस्तावन्मदो मूढो नाहमित्येव निश्चयः । (५।७३।१७)

- आनालमेतत्संसिद्धं मतौ चैवानुभूयते ॥ ७ ॥ (६।७८।१८)
 फर्षेन्द्रियगणश्चास्मादभिन्नावयवात्मकः । (६।७८।१८)
 अवयवावयविनोर्न भेदो जड एव च ॥ ८ ॥ (६।७८।१९)
 मेर्यते मनसा पस्माद्यष्टेषु भुवि लोष्टरुः ॥९॥ (६।७८।२०)
 मनश्चैवं जडं मन्ये सङ्कल्पात्मकशक्ति यद् । (६।७८।२०)
 क्षेपणीरिव पापाणः मेर्यते बुद्धिनिश्चयैः ॥१०॥ (६।७८।२१)
 बुद्धिनिश्चयरूपैवं जडा सचैव निश्चयः । (६।७८।२१)
 स्वातेनेव सरिध्रुवं साहङ्कारेण वाहते ॥११॥ (६।७८।२२)
 अहङ्कारोऽपि निःसारोजड एव शवात्मकः (६।७८।२२)
 जीवेन जन्यते यत्तो बालेनेव भ्रमात्मकः ॥१२॥ (६।७८।२३)
 जीवश्च चेतनाकाशो वातात्मा हृदये स्थितः । (६।७८।२३)
 सुकुमारोऽन्तरन्येन केनापि परिजीवति ॥१३॥ (६।७८।२४)
 जीवो जीवति जीर्णेन चिद्रूपेणात्मरूपिणा ।
 चेत्यभ्रमवता जीवश्चिद्रूपेणैव जीवति ॥ १४ ॥ (६।७८।२५)
 सदासदा यदाभाति चित्तसपाधौ सति स्वतः । (६।७८।२७)
 स्वरूपमलमुत्सृज्य तदेव भवति क्षणात् ॥१५॥ (६।७८।२८)
 एवं चिद्रूपमप्येतन्वेत्योन्मुक्ततया स्वयम् । (६।७८।२८)
 जडं शून्यमसत्कल्प चैतन्येन प्रयोध्यते ॥१६॥ (६।७८।२९)
 एते हि चिद्विलासान्ता मनोजुद्धोन्द्रियादयः । (६।७८।३१)
 असन्तः सर्व एवाहो द्वितीयेन्दुपदस्थिताः ॥१७॥ (६।७८।३२)
 महाविदेवैवास्तीह महासचेति योच्यते । (६।७८।३२)
 निष्कलद्वा समा शुद्धा निरहङ्काररूपिणी ॥१८॥ (६।७८।३३)

शुद्धसंवेदनाकारा शिवं सन्मात्रमच्युतम् । (६।७८।३३)

सकृद्दिभाता विमला नित्योदयवती सदा ॥१६॥ (६।७८।३४)

(आ) शरीरात्मनोः सम्बन्धाभावः :-

नात्पा शरीरसम्बन्धो शरीरमपि नात्मनि ।

मियो विलक्षणावेतौ प्रकाशतमसी यथा ॥२०॥ (६।६।६)

देहेनास्य न सम्बन्धो मनागोचामलात्मनः ।

हेम्नः पङ्कलयेनेव तद्गतस्यापि मानवाः ॥२१॥ (५।५।२५)

पृथगात्मा पृथग्देही जलपञ्चलवोपमौ । (५।५।२६)

मनागपि न संश्लेषः सर्वगस्यापि देहिनः ॥२२॥ (६।६।१३)

तद्गतस्याप्यतद्द्रुत्तेरम्बरस्येव वायुतः ।

जराभरणामपञ्च सुखदुःखे भवाभवौ ॥ २३ ॥ (६।६।१५)

मनागपि न सन्तोह तस्मात्त्वं निर्दृतो भव ॥२४॥ (६।६।१६)

(इ) आत्मनः सर्वत्रवर्तमानत्वेऽपि पुर्यष्टक एव स्फुरणम् :-

संस्थितः स हि सर्वत्र त्रिषु कालेषु भास्करः ।

सूक्ष्मत्वात्सुमहत्त्वाच्च केवली न विभाव्यते ॥२५॥ (५।७३।२०)

सति पुर्यष्टके तस्मिञ्जीवः स्फुरति नोपले । (५।७३।२४)

सर्वमात्ममयं विश्वं नास्त्यनात्ममयं कश्चित् ॥२६॥ (५।७२।४५)

(४) अहं सर्वमिदं विश्वमिति :-

अहं जगद्वा सकलं शून्यं व्योमसमं सदा ।

एवमेव चतुर्योज्यो निश्चयो मोक्षसिद्धये ॥२७॥ (५।१७।१७)

अहं खनहमादित्यो दिशोऽहमहमप्यथः ।

अहं दैत्या अहं वेवा लोकाद्याहमहं महः ॥२८॥ (५।७३।३)

अह तपोऽहमभ्राणि भूः समुद्रादिकं त्वहम् ।

रजो वायुरयाप्रिथ जगत्सर्वमिदं त्वहम् ॥ २९ ॥ (५।७३।४)

अहं चिदम्बरे भानावहं चिद्भूतपञ्जरे ।

सुरासुरेषु चिदहं स्थावरेषु चरेषु च ॥ ३० ॥ (५।२७।१२)

ह्यसुमेष्वाहमापोदः पुष्पपत्रेष्वहं ह्यविः ।

छविष्वह रूपकला रूपेष्वनुभवोऽप्यहम् ॥३१॥ (५।३४।५२)

अपारपर्यन्तनभो दिक्कालादिक्रियान्वितम् ।

अहमेवेति सर्वत्र यः पश्यति स पश्यति ॥३२॥ (४।२२।२५)

सर्वशक्तिरनन्तात्मा सर्वभावान्तरस्थितः ।

अद्वितीयश्चिदित्यन्तर्यः पश्यति स पश्यति ॥ ३३ ॥ (४।२२।२८)

मयि सर्वमिदं श्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ।

चित्तं तु नाहमेवेति यः पश्यति स पश्यति ॥३४॥(४।२२।३१)

यन्नाम किञ्चित्त्रैलोक्यं स एवावयवो यम ।

तरङ्गोज्ज्याविवेत्यन्तर्यः पश्यति स पश्यति ॥३५॥ (४।२२।३३)

८--मृतिः

[१] मरणं न भयावहम् :--

(अ) उपचयो महान् :--

मृतिरत्यन्तनाशश्चेत्तद्भवापयसंक्षयः । (६।१०१।२६)

मृतश्चेन्न भवेद्भूयः सोऽप्युपचयो महान् ॥१॥ (६।१०१।२३)

भावाभावमहोत्सर्गञ्जरः प्रशममागतः । (६।१०१।२३)

मरणं जीवितं तस्मान्न दुःखं न सुखं यतः ॥२॥ (६।१०१।२४)

(आ) उत्सवो वा :--

मृतस्य देहलाभश्चेन्न एव तदुत्सवः ।

मृतिर्नाशो हि देहस्य सा मृतिः परमं सुखम् ॥३॥ (६।१०१।२५)

देहाद्देहान्तरमाप्तौ नव एव महोत्सवः ।

परणात्मनि किं मूढा हर्षस्थाने विपीदधः ॥४॥ (६।१०१।२२)

[२] मृतिस्वरूपम् :--

मरणं सर्वनाशात्म न कदाचन विद्यते ॥ ५ ॥ (६।१८।१)

मृतो नष्ट इति प्रोक्तो मन्ये तच्च मृपा ह्यसत् । (५।७१।६४)

स देशकालान्तरितो भूत्वा भूत्वानुभूयते ॥६॥ (५।७१।६५)

स्वसङ्कल्पान्तरस्पर्धे मृतिरित्यभिधीयते । (६।१८।१)

वासनावस्थितो जीवो वायुत्सृज्य शरीरकम् ॥७॥ (५।७।६७)

अन्यस्मिन्वितते वेशे कालेऽप्यस्मिंश्च रायव । (५।७।६८)

इतश्चेतश्च नीयन्ते जीवा वासनया स्वया ॥८॥ (५।७।६९)

स्वप्नद्रष्टा यथा स्वप्नसंसारे मृतिमाप्तवान् ।

अन्य जाग्रन्मयं स्वप्नं द्रष्टुं भूयः स जायते ॥९॥ (३।१०।२४)

इह जाग्रन्मृतो जन्तुः प्रबुद्धोऽन्यत्र कथ्यते । (६।१०।२६)

मृत्वान्यत्र प्रबुद्धस्य जाग्रत्स्वप्नो भवत्यलम् ॥१०॥ (६।१०।३०)

अनुभूय क्षणं जीवो विध्यामरणमूर्च्छनम् ।

विस्मृत्य प्राक्तनं भावमन्यं पश्यति सुव्रत ॥११॥ (३।२०।३१)

प्रतिभान्ति जगन्त्याशु मृतिमोहादनन्तरम् ।

जीवस्योन्मीलनादक्षयो रूपाणीवाखिलान्यलम् १२॥ (३।२१।१)

निमेषेणैव जीवस्य मृतिमोहादनन्तरम् । (३।२०।४४)

त्रिजगद्द्रश्यसर्गश्रीः प्रतिभासमुपाच्छति ॥१३॥ (३।१०।४५)

दिवकालकलनाकाशधर्मकर्ममयानि च ।

परिस्फुरन्त्यनन्वानि फलान्तस्यैर्यवन्ति च ॥१४॥ (३।२१।२)

देशकालक्रियाद्रव्यमनोबुद्धोन्द्रियादि च ।

ऋत्विषेव मृतेरन्ते वपुः पश्यति यौवने ॥१५॥ (३।२०।४८)

([३] जन्तोर्भरणवस्था :-

यदा व्यथावसादादयः स्वसंकोचविकासनैः ।

पृच्छन्ति मास्तो देहे तदोष्कृतिं निनां स्थितिम् ॥१॥ (३।५४।५४)

प्रविष्टा न विनिर्यान्ति गताः संप्रविशन्ति नो ।

यदा वाता विनाडीत्वात्तदा स्पन्दात्स्मृतिर्भवेत् ॥२॥ (३।५४।६०)

न विशंत्येव वातो न निर्याति पवनो यदा ।

शरीरनाडीवैधुर्यान्मृत इत्युच्यते तदा ॥ ३ ॥ (३।५४।६१)

नाडीप्रवाहे विधुरे यदा वातविसंस्थितिम् ।

जन्तुः प्राप्नोति हि तदा शाम्यतीवास्य चेतना ॥४॥ (३।५५।२)

केवलं वातसंरोधायदा स्पन्दः प्रशाम्यति ।

मृत इत्युच्यते देहस्तदासौ जडनामकः ॥ ५ ॥ (३।५५।४)

तस्मिन्देहे शबीभूते वाते चानिलतां गते ।

चेतनं वासनायुक्तं स्वात्मतत्त्वेज्वतिष्ठति ॥ ६ ॥ (३।५५।५)

जीव इत्युच्यते तस्य नापाणोर्वासनावतः । (३।५५।६)

मृते पुंसिः नभोवार्तैर्मिलन्ति प्राण्वायवः ॥ ७ ॥ (३।५६।६)

समाण्वावर्तैः पवनैः स्फुरत्संकल्पगर्भितैः ।

सर्वा एव दिशः पूर्याः पश्यामीमाः समन्तवः ॥ ८ ॥ (३।५६।८)

खवातेऽन्तर्मृतप्राणाः प्राणानामन्तरे मनः ।

मनसोऽन्तर्जगद्विद्धि तिले तैलमिव स्थितम् ॥ ९ ॥ (३।५६।१०)

ततोऽसौ भेतशब्देन प्रोच्यते व्यवहारिभिः ।

चेतनं वासनामिश्रमामोदानिलवत्स्थितम् ॥ १० ॥ (३।५६।७)

इदं दृश्यं परित्यज्य यदास्ते दर्शनान्तरे ।

उ स्वप्न इव संकल्प इव नानाकृतिस्तदा ॥ ११ ॥ (३।५६।८)

तस्मिन्नेव प्रदेशेऽन्तः पूर्ववत्स्मृतिधान्मवेत् ।

द्वैव मृतिमूर्च्छान्ते पश्यत्यन्यशरीरकम् ॥ १२ ॥ (३।५६।९)

पावन्तो ये मृताः केचिज्जीवा मोक्षविर्जिताः ।

स्थितास्ते तत्र तावन्तः संसाराः पृथगक्षयाः ॥ १३ ॥ (३।६३।३२)

[४] मृतिकाले मूर्खस्यैव दुःखभाजनत्वम्—

अभ्यस्य धारणानिष्ठो देहं त्यक्त्वा यथामुखम् ।

मयाति धारणाभ्यासी युक्तियुक्तस्त्वयैव च ॥१॥ (३।५४।३६)

मूर्खः स्वमृतिकालेऽसौ दुःखमेत्यवशाशयः । (३।५४।३७)

दीनता परमसैति प्रलिख्यदिकाम्युजम् ॥२॥ (३।५४।३८)

अशास्त्रसंस्कृतमतिरसञ्जनपरायणः ।

मृत्वानुभवत्यन्तर्दाहमप्रापिव च्युतः ॥३॥ (३।५४।३९)

यदा घर्षरकराठस्व वैरूप्यं दृष्टिर्वजनम् ।

गच्छत्येपोऽविवेकात्मा तदा भवति दीनधीः ॥४॥ (३।५४।४०)

परमान्धमनालोको दिवाप्युदितवारकः ।

साम्प्रदिग्मण्डलाभोगो घनमेचक्रिताम्बरः ॥५॥ (३।५४।४१)

मर्मन्वयाविच्छुरितः मध्रमदृष्टिमण्डलः ।

आकाशीभूतवसुधो वसुधाभूतत्वान्तरः ॥ ६ ॥ (३।५४।४२)

परिवृचककुम्भक उद्यमान इवार्वापे ।

नीयमान इवाकारो घननिद्रोन्मुखाशयः ॥ ७ ॥ (३।५४।४३)

अन्धकृष इवापन्नः शिलान्तरिव योजितः ।

स्वयं जडोभवद्दणौ निर्निष्ठश्च इवाशये ॥ ८ ॥ (३।५४।४४)

ऽपततीव नभोमार्गाचृणावर्त इवार्पितः ।

रथे द्रुत इवारूढो हिमवद्गलनोन्मुखः ॥१६॥ (३।५४।४५)
 व्याकुर्वन्निव संसारं वान्धवानस्पृशन्निव ।
 भ्रमितोत्तेपणोनेव वातयन्त्र इवास्यितः ॥१७॥ (३।५४।४६)
 भ्रमितो वा भ्रम इव कृष्टो रसनयेव वा ।
 भ्रमन्निव जलावर्ते शस्त्रयन्त्र इवार्पितः ॥१८॥ (३।५४।४७)
 प्रोद्यमानस्तृणमिव वहत्यर्जन्यमास्ते ।
 आरूढ्य वारिपूरेण निपतन्निव चार्णवे ॥ १२ ॥ (३।५४।४८)
 अनन्तगगने श्वघ्ने चक्रावर्ते पतन्निव ।
 अग्निह्रस्वीविपर्यासदशामनुभवन्स्यितः ॥१३॥ (३।५४।४९)
 पतन्निवानवरतं प्रोत्पतन्निव चाभितः ।
 घृत्काराकर्णनोद्भ्रान्तपूर्णसर्वेन्द्रियत्रणः ॥१४॥ (३।५४।५०)
 क्रमाच्छ्वापलतां यान्ति तस्य सर्वाहसंविदः । (३।५४।५१)
 पूर्वापरं न जानाति स्मृतिस्तानवमागता ॥१५॥ (३।५४।५२)
 मनःकल्पनमापदर्थं त्यजत्यस्य विपोहतः ।
 अविधेकेन तेनासौ महामोहे निमज्जति ॥ १६ ॥ (३।५४।५३)

[५] मरणान्तरानुभवः :—

मरणादिपयी मूर्च्छा प्रत्येकेनानुभूयते ।
 यैषा तां विद्धि सुमते महाबलययामिनीम् ॥ १ ॥ (३।४०।३१)
 तदन्ते तनुते सर्गं सर्वं एव पृथक्पृथक् ।
 सहजस्वप्नसंरूपान्संभ्रमाचलवृत्त्यवत् ॥ २ ॥ (३।४०।३२)

महाभलयराज्यन्ते चिरादात्मपनो वपुः ।

ययेदं तनुते तद्वत्पत्येकं मृत्यन्न्तरम् ॥ ३ ॥ (३।४०।३३)

अन्ये त्वमिव ये जीवास्तेषां मरणजन्मसु ।

स्मृतिः कारणातामेति मोक्षाभाववशाद्दिह ॥४॥ (३।४०।३७)

जीवो हि मृतिमूर्च्छान्ते यदन्तः प्रोन्मिषन्निव ।

अनुन्मिषित एवास्ते तत्प्रधानमुदाहृतम् ॥ ५ ॥ (३।४०।३८)

तद्द्वयोमप्रकृतिः प्रोक्ता तदन्यत्तं जडाजडम् ।

संस्मृतेरस्मृतेश्चैव क्रम एष भवोदये ॥ ६ ॥ (३।४०।३९)

घोधोन्मृत्तत्वे हि महत्तत्प्रयुक्तं यदा भवेत् ।

तदा तन्मात्रदिकालक्रिया भूताशुदेवि स्वात् ॥७॥ (३।४०।४०)

तदेवोच्छ्रान्मायुक्तं भवतीन्द्रियवञ्चकम् ।

तदेव हृष्यते देहः स एषोऽस्यातिवाहिकः ॥८॥ (३।४०।४१)

चिरकालप्रत्ययतः कल्पनापरिपीवरः ।

आधिभौतिकताबोधमाघचे चैष बालवत् ॥९॥ (३।४०।४२)

ततो दिक्कालकलनास्तदाधारतया स्थिताः ।

उद्यन्त्यनुदिता एव वायोः स्पन्दक्रिया इव ॥१०॥ (३।४०।४३)

वृद्धिमित्यमयं यातो मृषैव भुवनभ्रमः ।

स्वप्नाङ्गनासङ्गसमस्त्वनुभूतोऽप्यसन्मयः ॥११॥ (३।४०।४४)

यत्रैव म्रियते जन्तुः पश्यत्याशु तत्रैव सः ।

तत्रैव भुवनाभोगमिममित्यमिव स्थितम् ॥ १२ ॥ (३।४०।४५)

सुरपत्तनशैलार्धतारानिकरसुन्दरम् ।

जरापरण्यवैक्लव्यव्याधिसंकटकोटरम् ॥ १३ ॥ (३।४०।४७)

स्वभावाभावसंरम्भस्थूलसूक्ष्मचराचरम् ।

साब्ध्यद्रुद्युर्ध्वानदीशाद्दोरान्निफल्यक्षणाक्षयम् ॥१४॥ (३।४०।४८)

मत्केकमेवमुदितः संसारवनस्वरुडकः ॥ (३।४०।५१)

अहं जातोऽमृता पित्रा किलान्नेत्याप्तनिश्चयम् ।

इयं माता घनपिदं ममेत्युदितवासनम् ॥ १५ ॥ (३।४०।४९)

सुकृतं दुष्कृतं चेदं ममेति कृतकल्पनम् ।

वाल्लोऽभूवमहं त्वद्य युधेति विलसद्दृष्टिदि ॥ १६ ॥ (३।४०।५०)

[६] स्वस्वकर्मानुरूपेण प्रेतानामनुभवः :—

स्ववासनानुसारेण प्रेता एतां व्यवस्थितिम् ।

मूर्च्छान्तेऽनुभवन्त्यन्तः क्रमेणैवाक्रमेण च ॥१॥ (३।५५।२६)

आदौ मृता वपमिति मुष्यन्ते तदनुक्रमात् ।

बन्धुपिण्डादिदानेव प्रोत्पन्ना इव वेदिनः ॥२॥ (३।५५।२७)

ततो यमभटा एते कालापाशान्विता इति ।

नीयमानः मयाम्बेभिः क्रमाद्यमपुरं त्विति ॥३॥ (३।५५।२८)

उद्यानानि विमानानि शोभनानि पुनःपुनः ।

स्वकर्मभिरुपात्तानि दिव्यानीत्येव पुरायवान् ॥४॥ (३।५५।२९)

दिमानीरुगटकश्चभ्रशस्त्रपत्रवनानि च ।

स्वरुर्मदुष्कृतोत्थानि सम्माप्तानीति पापवान् ॥५॥ (३।५५।३०)

इयं मे सोम्यसम्पाता सरणिः शीतशाद्वला ।

स्निग्धच्छाया सवापीका पुरः संस्थेति मध्यमः ॥६॥ (३।५५।३१)

अयं प्राप्नो यमपुरमहमेव स भूतपः ।

अयं कर्मविचारोज्ज कुत इत्यनुभूतिमान् ॥ ७ ॥ (३।५५।३२)

इतोऽयमहमादिष्टः स्वकर्मफलभोजने ।

गच्छाम्याशु शुभं स्वर्गमितो नरकमेव च ॥८॥ (३।५५।३५)

यः स्वर्गोऽयं मया भुक्तो भुक्तोऽयं नरकोऽयवा ।

इमास्ता योनयो भुक्ता जायेऽहं संसृतौ पुनः ॥९॥ (३।५५।३७)

भवन्ति पद्भविधाः भेतास्तेषां भेदमिमं शृणु ।

सामान्यपापिनो मध्यपापिनः स्पूलपापिनः ॥१०॥ (३।५५।११)

सामान्यधर्मा मध्यधर्मा चोत्तमधर्मवान् ॥११॥ (३।५५।१२)

कश्चिन्महापातकवान्बत्सरं स्मृतिमूर्च्छनम् ।

विमूढोऽनुभवत्पन्तः पापाण्यहृदयोपमः ॥ १२ ॥ (३।५५।१३)

ततः कालेन सम्बुद्धो वासनाजडरोदितम् ।

अनुभूय चिरं कालं नारकं दुःखमन्तयम् ॥१३॥ (३।५५।१४)

भुक्त्वा योनिशतान्युच्चैर्दुःखाद्दुःखान्तरं गतः ।

फदाचिच्छममायाति संसारस्वप्न भ्रमे ॥ १४ ॥ (३।५५।१५)

अथवा मृतिमोहान्ते जडदुःखशताकुलाम् ।

क्षणाद्ब्रह्मक्षितामेव हृत्स्यामनुभवन्ति ते ॥१५॥ (३।५५।१६)

स्ववासनानुरूपाणि दुःखानि नरके पुनः ।

अनुभूयाय योनीषु जायन्ते भूतले चिरात् ॥१६॥ (३।५५।१७)

अथ मध्यमपापो यो मृतिमोहादन्तरम् ।

सशिलाजडरं जाड्यं कञ्जिकालं प्रपश्यति ॥१७॥ (३।५५।१८)

ततः प्रबुद्धः कालेन केनचिद्वा बदैव वा ।

तिर्यगादिक्रमैर्भुतवा योनीः संसारभेष्यति ॥१८॥ (३।५५।१६)
 मृत एवानुभवति कश्चित्सामान्यपातकी ।
 स्ववासनानुसारेण देहं सम्पन्नमन्नतम् ॥१९॥ (३।५५।२०)
 स स्वप्न इव संकल्प इव चेतति वादृशम् ।
 तस्मिन्नेव क्षणे तस्य स्मृतिरित्यमुदेति च ॥२०॥ (३।५५।२१)
 ये तृत्तममहापुरुषा मृतिमोहादनन्तरम् ।
 स्वर्गविद्याधरपुरं स्मृत्या स्वनुभवन्ति ते ॥२१॥ (३।५५।२२)
 ततोऽन्यकर्मसदृशं भुक्त्वाऽप्यत्र फलं निजम् ।
 जायन्ते मानुषे लोके सश्रीके सञ्जनास्यदे ॥२२॥ (३।५५।२३)
 ये च मध्यमधर्माणो मृतिमोहादनन्तरम् ।
 ते व्योम्वायुवलिताः प्रयान्त्योपधिपञ्चवम् ॥२३॥ (३।५५।२४)
 तत्र चारूफलं भुक्त्वा प्रविश्य हृदयं नृणाम् ।
 रेतसामधितिष्ठन्ति गर्भे जातिक्रमोचिते ॥२४॥ (३।५५।२५)

[७] परलोकानुभवानन्तरम् :—

संसुप्तकरणस्त्वेवं बीजतां यात्यसौ नरे ।
 तद्बीजं योनिगलित गर्भो भवति मातरि ॥ १ ॥ (३।५५।३८)
 स गर्भो जायते लोके पूर्वकर्मानुसारवः ।
 भव्यो भवल्पभव्यो वा बालको ललिताकृतिः ॥२॥ (३।५५।३९)
 ततोऽनुभवतीन्द्राभं यौवनं मदनोन्मुखम् ।
 ततो जरां पद्ममुखे हिमाशनिमिव च्युताम् ॥ ३ ॥ (३।५५।४०)

ततोऽपि व्याधिपरणं पुनर्परणामूर्च्छनाम् ।

पुनः स्वप्नवदायातं पितृद्वैर्देहपरिमहम् ॥ ४ ॥ (३।५५।४१)

याम्यं याति पुनर्लोकं पुनरेव भ्रमक्रमम् ।

भूयो भूयोऽनुभवति नानायोन्यन्तरोदये ॥ ५ ॥ (३।५५।४२)

इत्याजव जवीभावमामोक्षमविभासुरम् ।

भूयो भूयोऽनुभवति व्योम्येव व्योपरूपवान् ॥६॥ (३।५५।४३)

[८] योगमार्गारूढस्य मरणानन्तरानुभवः :—

योगभूमिकयोत्क्रान्तजीवितस्य शरीरिणः । (६।१२६।४७)

भूमिकांशानुसारेण क्षीयते पूर्वदुष्कृतम् ॥ १ ॥ (६।१२६।४८)

ततः सुरविमानेषु लोकपालपुरेषु च । (६।१२६।४८)

मेरूपवनकुञ्जेषु रमते रमणीसखः ॥ २ ॥ (६।१२६।४९)

ततः सुकृतसम्भारे दुष्कृते च पुरा कृते । (६।१२६।४९)

भोगजाले परिक्षीपे जायन्ते योगिनो भुवि ॥३॥(६।१२६।५०)

शुचीना धीमता गेहे गुप्ते गुणवता सताम् । (६।१२६।५०)

जनित्वा योगमैवैते सेवन्ते योगवासिताः ॥४॥(६।१२६।५१)

तत्र प्राग्भावनाभ्यस्तयोगभूमिक्रमं युधाः ।

सृत्वा परिपतन्त्युच्चैश्चरं भूमिकाक्रमम् ॥५॥ (६।१२६।५२)

[९] शरीराच्छरीरान्तरप्राप्तिनियमः :—

आशापाशशलावद्धा वासनाभावघारिणाः ।

कायात्कायमुपायान्ति वृत्ताद्दृष्टमिवाखड्जाः ॥१॥(४।४३।२६)

काले काले चिता जीवस्त्वन्योऽन्यो भवति स्वयम् ।

भावितकारवानन्तर्वासनाकलिकोदयात् ॥२॥ (६।५१।३६)

[१०] आऽऽत्मज्ञानात्संसरणम् :—

तावद्भ्रमन्ति संसारे वारिण्यावर्तेराशयः ।

यावन्मूढा न पश्यन्ति स्वमात्मानमनिन्दितम् ॥१॥ (४।४३।२८)

दृष्ट्वात्मानमसत्त्वं सत्यमासाद्य संधिदम् ।

कालेन पदमागत्य जायन्ते नेह ते पुनः ॥ २ ॥ (४।३३।२६)

[११] मरणान्तरे जीवन्मुक्तस्य गतिः :—

सैव देहक्षये राम पुनर्जननविर्जिता ।

विदेहमुक्तता प्रोक्ता तत्स्या नायान्ति दृश्यताम् ॥१॥ (५।४२।१३)

अष्टवीजोपमा भूयो जन्माङ्कुरविर्जिता ।

हृदि जीवद्विमुक्तानां शुद्धा भवति वासना ॥२॥ (५।४२।१४)

जीवन्मुक्तपदं त्यक्त्वा देहे कालवशीकृते ।

विशत्यदेहमुक्तत्वं पवनोऽस्पन्दतामिव ॥ ३ ॥ (३।६।१४)

विदेहमुक्तो नोदेति नास्तमेति न शाम्यति ।

न सन्नासन्न दूरस्थो; न घातं न च नेतरः ॥४॥ (३।६।१५)

[१२] आत्मा तु न जायते न म्रियते वा :—

न जायते न म्रियते चैतनः पुरुषः क्वचित् ।

स्वप्नसंभ्रमवद्भ्रान्तमेतत्पश्यति केवलम् ॥ १ ॥ (३।५५।६७)

पुरुषधेतनामात्रं स कदा वयेव नश्यति ।
 चेतन्यतिरिक्तत्वे वदान्परिकु पुमान्भवेत् ॥ २ ॥ (३।५४।६८)
 कोऽयं यावन्मत्तं ब्रूहि चेतनं कस्य किं कथम् ।
 म्रियन्ते देहलक्षाणि चेतनं स्थितमक्षयम् ॥ ३ ॥ (३।५४।६९)
 वासनापात्रवैचित्र्यं यज्जीवोऽनुभवेत्स्वयम् ।
 तस्यैव जीवमरणे नामनो परिकल्पिते ॥ ४ ॥ (३।५४।७१)
 एवं न कश्चिन्नश्यते जायते न च कश्चन ।
 वासनावर्तगतेषु जीवो लुठति केवलम् ॥ ५ ॥ (३।५४।७२)
 यथा लतायाः पर्वाणि दीर्घायाः मध्यमध्यतः ।
 तथा चेतनसत्ताया जन्मानि मरणानि च ॥६॥ (३।५४।६६)
 शुद्धं हि चेतनं नित्यं नोदेति न च शाम्यति । (३।५५।३)
 न जायते न म्रियते संविदाकाशमक्षयम् ॥७॥ (६।१०।१।६)

[१३] आयुषो न्यूनाधिकत्वकारणम् :—

देशकालक्रियाद्रव्यशुद्धयशुद्धी स्वकर्मणाम् ।
 न्यूनत्वे चाधिकत्वे च नृणां कारणमायुषः ॥१॥ (३।५४।२६)
 स्वरुर्धर्मो हसति हसत्यायुर्दृष्ट्यामिह ।
 वृद्धे वृद्धिमुपायाति सप्तमेव भवेत्समे ॥ २ ॥ (३।५४।३०)
 वृद्धमृत्युमदैर्घ्यः फर्मभिर्मृतिमृच्छति ।
 बालमृत्युमदैर्बालो युवा यौवनमृत्युदैः ॥३॥ (३।५४।३१)
 यो यथाशास्त्रपारब्धं स्वधर्ममनुतिष्ठति ।

भाजनं भवति श्रोमानस ययाशास्त्रमायुषः ॥४॥ (३।५४।३२)

मृत्यो न किञ्चिच्छब्दस्यस्त्वमेको मारयितुं वलात् ।

मारणीयस्य कर्माणि तत्कर्तृणीति नेतरत् ॥ ५ ॥ (३।२।१०)

[१४] मृत्युस्तं न जिघांसति :-

दोषमुक्ताफलप्रोता वासनानन्तुसंततिः ।

हृदि न ग्रथिता यस्य मृत्युस्तं न जिघांसति ॥ १ ॥ (६।२३।५)

निःश्वासवृत्तक्रकचाः सर्वदेहलताघुणाः ।

आधपो यं न भिन्दन्ति मृत्युस्तं न जिघांसति ॥२॥ (६।३२।६)

शरीरतरुसर्पौघाश्चिन्तापितशिरःफणाः ।

आशा यं न दहन्त्यन्तर्मृत्युस्तं न जिघांसति ॥ ३ ॥ (६।२३।७)

रामद्वेषविपायूरः स्वमनोविलमन्दिरः ।

लोभन्यालो न भुङ्क्ते यं मृत्युस्तं न जिघांसति ॥४॥(६।२३।८)

पीताशेषविवेकाम्युः शरीराम्भोधिवाडवः ।

न निर्दहति यं कोपस्तं मृत्युर्न जिघांसति ॥ ५ ॥ (६।२३।९)

यन्त्रं तिलानां कठिनं राशिसुग्रमिवाकुलम् ।

यं पीडयति नानङ्गस्तं मृत्युर्न जिघांसति ॥ ६ ॥ (६।२३।१०)

एकस्मिन्नभिर्धले येन पदे परमपावने ।

संश्रिता चित्तविभ्रान्तिस्तं मृत्युर्न जिघांसति ॥७॥ (६।२३।११)

वपुःखण्डाभिपतितं शाखामृगमिवोदितम् ।

न चञ्चलं मनो यस्य तं मृत्युर्नजिघांसति ॥८॥ (६।२३।१२)

६-ब्रह्मा

[१] जगत्कर्ता ब्रह्मा :-

सर्गादौ स्वप्नपुरपन्यायेनादिप्रजापतिः ।

यथा स्फुटं प्रकचितस्तथाद्यापि स्थिता स्थितिः ॥१॥ (३।४५।४७)

सङ्कल्पयति यन्नाम प्रथमोऽसौ प्रजापतिः ।

तत्तदेवाशु भवति तस्येदं कल्पनं जगत् ॥ २ ॥ (३।१८६।६५)

[२] मन एव ब्रह्मेति कथ्यते :—

मन एव विरिञ्चित्वं तद्धि सङ्कल्पनात्मकम् ।

स्ववपुः स्फारतां नीत्वा मनसेदं वितन्यते ॥१॥ (३।३।३४)

विरिञ्चो मनसोरूपं विरिञ्चस्य मनो वपुः । (३।३।३५)

मनस्तामिव पातेन ब्रह्मणा तन्यते जगत् ॥२॥ (३।३।३६)

[३] परस्मात्तत्त्वाद्ब्रह्मणः समुद्भवः :—

मनः सम्पद्यते तेन महतः परमात्मनः ।

मुस्थिरादस्थिराकारस्तरङ्ग इव वारिधेः ॥ १ ॥ (३।१।१५)

स्वयमनुन्धविमले यथा स्पन्दो महाम्भसि ।

संसारकारण जीवस्तथायं परमात्मनि ॥ २ ॥ (३।१००।२५)

निस्पन्दवपुपस्तस्य स्पन्दस्तस्माच्चिदेव हि ।

प्रदेशाद्गनतामेति सौम्योजग्धिश्चलनादिव ॥ ३ ॥ (४।४२।४)

अन्तरब्धेर्जलं यद्वत्स्पन्दास्पन्दवदीहते ।

सर्वशक्तिस्तथैकत्र गच्छति स्पन्दशक्तिताम् ॥४॥ (४।४२।५)

आत्मन्येवात्मना व्योम्नि यथा रसति मारुतः ।

तथेहात्मात्मशक्त्यैव स्वात्मन्येवैति लोलताम् ॥५॥ (४।४२।६)

स्वशिखास्पन्दशक्त्यैव दीपः सौम्यो यथोन्नतम् ।

एति तद्दसावात्मा तस्त्वे वपुषि वल्गति ॥ ६ ॥ (५।४२।७)

जलान्तरेऽभ्युधिर्ध्वल्लसद्वारीव चञ्चलः ।

सर्वशक्तिर्वपुष्येव तथास्पन्दविलासवान् ॥ ७ ॥ (४।४२।८)

ययोल्लसति भाश्चक्रैः कचन्कनकसागरः ।

तथात्मनि परिस्पन्दैः स्फुरत्यक्षैश्चिदर्णवः ॥ ८ ॥ (४।४२।९)

लक्ष्यते मौक्तिकस्पन्दो यथा व्योम्नि दृशोऽष्टशि ।

तथा भाति लसद्रूपा चिच्छक्तिश्चिन्महाम्वरे ॥९॥ (४।४२।१०)

किञ्चित्तुमितरूपा सा चिच्छक्तिश्चिन्महार्णवे ।

तन्मयो चित्स्फुरत्यच्छा तत्रैवोर्मिनिवारण्यै ॥१०॥ (४।४२।११)

य एवानुभवात्मायं चित्स्पन्दोऽस्ति स एव हि ।

जीवकारणकर्माख्यो बीजमेतद्भि संसृतेः ॥ ११ ॥ (३।६७।९)

शिवात्माक्कारणात्पूर्वं चिच्छेत्पकलनोन्मुखी ।

उदेति सौम्याञ्जलधेः पयःस्पन्दो मनागिव ॥१२॥ (३।६७।१०)

स्फुरणाञ्जीवचक्रत्वमेति चिचोर्मितां दधत् ।

चिद्वास्त्रिभ्रजलधौ कुरुते सर्गबुद्बुदान् ॥१३॥ (६।६७।१६)

[४] स्वाभाविकोऽयं ब्रह्मणः स्पन्दः :—

तस्यैवोद्यदिवाशान्ति यत्सत्त्वं संविदात्मकम् ।
 स्वभावात्स्पन्दनं तत्तु जीवशब्देन कथ्यते ॥१॥ (३।६।४।६)
 शान्तत्वापगमेच्छस्य मनावसवेदनात्मकम् ।
 स्वाभाविकं यत्स्फुरणं चिद्रूपोन्मत्तं सोऽङ्ग जीवकः ॥२॥ (३।६।४।६)
 यथा वातस्य चलनं कृशानोरुष्णता यथा ।
 शीतता वा तुपारस्य तथा जीवत्वमात्मनः ॥ ३ ॥ (३।६।४।१०)
 चिद्रूपस्यात्मतत्त्वस्य स्वभावशतः स्वयम् ।
 मनावसवेदनमिव यत्तज्जीव इति स्मृतम् ॥ ४ ॥ (३।६।४।११)

[५] स्वलीलयैव ब्रह्म स्वयं स्पन्दति :—

दिवकालायनराच्छिन्नमात्मतत्त्वं स्फुरति तः । (४।४।४।१४)
 लीलयायै तदादत्ते दिवकालमलितं वपुः ॥१॥ (४।४।४।१५)
 (सहृदेति स्वतस्तस्मात्कला फलनम्पिण्डी ।
 जलादावर्तलेखेव स्फुरन्मलतपोदिता ॥ २ ॥ (५।६।३)
 स्वयमेवात्मनात्मान्य इव चेत्यते ॥ ३ ॥ (३।६।७।७६)
 स्वयमेवात्मनैवात्मा शक्तिं सकल्पनाभिकाम् ।
 यदा करोति स्फुरता स्पन्दशक्तिमिचानिलः ॥४॥ (१।११।४।१५)
 तदा पृथगिवाभासं संकल्पफलनामयम् ।
 मनो भवति चिदवात्मा भावयन्स्वाकृतिं स्वयम् ॥५॥ (५।११।४।१६)

[६] अयं स्पन्दोऽन्य इव चेत्यते :—

स्वयमन्वैत्रमस्मीति भावयित्वा स्वभावतः ।

अन्यतामिव संयाति स्वविकल्पयात्मिका स्वतः ॥१॥ (६।३३।२१)

स एव हि पुमान्कोषाययेहान्य इव क्षणात् ।

भवत्येव विकल्पाद्वा चित्स्वरूपान्यता गता ॥ २ ॥ (६।३०।६६)

आदित्पव्यतिरेकेण यो भावयति राघव ।

रश्मिजालमिदं ह्येतत्तस्यान्यदिव भास्वतः ॥३॥ (६।११४।४)

कनरुप्यतिरेकेण केयूरं येन भावितम् ।

केयूरमेव तत्तस्य न तस्य कनरु हि तत् ॥ ४ ॥ (६।१८४।५)

सकलव्यतिरेकेण तरङ्गो येन भावितः ।

तरङ्गबुद्धिरेवैका स्थिता तस्य न वारिधीः ॥५॥ (६।११४।७)

पावरुप्यतिरेकेण ज्वालात्नी येन भाविता ।

तस्याग्निबुद्धिर्गलति ज्वालाधीरेव तिष्ठति ॥६॥ (६।११४।१०)

किञ्चित्नुभितरूपा सा चिच्छक्तिधिन्महार्णवे । (४।४।११)

आत्मनोऽव्यतिरिक्तैव व्यतिरिक्तेव तिष्ठति ॥७॥ (४।४२।१२)

[७] सङ्कल्पस्वरूपोऽयं स्पन्दः :—

अनन्तस्यात्मतत्त्वस्य सर्वशक्तेर्महात्मनः ।

संकल्पशक्तिरचित यद्रूप तन्मनो विदुः ॥१॥ (३।६६।३)

देशकालपरिस्पन्दशक्तिसन्दीपिताय चित् ।

संकल्पमनुधावन्ती प्रयाति कलनापद्रम् ॥२॥ (४।४२।२०)

[८] चेत्यभावनास्वरूपोऽयं स्पन्दः :-

यैषा स्वभावातिगतं स्वयं संकल्प्य धावति ।

चित्तैत्यं स्वपमाम्लाना सा म्लाना तन्मनः स्मृतम् ॥ १ ॥

(३।११४।१८)

चेत्येन सहिता यैषा चित्सेज्यं कलनोच्यते । (५।१३।५३)

चित्तश्चेतनोन्मुखत्वं यत्तत्सङ्कल्याङ्कुरं विदुः ॥ २ ॥ (४।५४।२)

भावयन्ती चितिश्चेत्यं व्यतिरिक्तमिवात्मनः ।

संकल्पतामुपायाति वीजमङ्कुरतामिव ॥ ३ ॥ (४।५४।४)

[९] प्रतिभासमात्रत्वं ब्रह्मणः :-

प्रतिभासवशादेव मध्यस्थं चित्तजाड्ययोः ।

जीवेतराभिधं चित्तमन्तर्ब्रह्मणि दृश्यते ॥ १ ॥ (३।१००।१२)

पिच्छभ्रान्तिर्यथा व्योम्नि पयस्यावर्तधीर्यथा ।

प्रतिभासरूलाभात्रं मनो जीवस्तथात्मनि ॥ २ ॥ (३।१००।१६)

(१०) जगत्कर्तुर्निर्हेतुकोद्भवः :-

शक्तिर्निर्हेतुर्बान्तः स्फुरति स्फटिकांशुवत् ॥ १ ॥ (६।११।३७)

तस्पादकारणं भाति वा स्वचित्तैककारणम् ।

स्वकारणादनन्यात्मा स्वयंभूः स्वयमात्मवान् ॥ २ ॥ (३।३।५)

सम्बिन्मात्रस्वभावत्वाद्देशेऽहमिति चेतति ।

काकतालीपवद्भ्रान्तमाकरं तेन पश्यति ॥ ३ ॥ (३।२।३८)

चित्स्वभावात्समायातं ब्रह्मत्वं सर्वकारणम् ।

संछतौ कारणां पथात्कर्म निर्माय संस्थितम् ॥ ४ ॥ (३।६।४।२५)

चित्तं स्वभावात्स्फुरति चित्तः फेन इवाम्भसः ।

कर्मभिर्वच्यते पथाद्द्विगुडीरपिव रञ्जुभिः ॥ ५ ॥ (३।६।४।२६)

आद्यः प्रजापतिः पूर्वं स्वयं भूरिति विश्रुतः ।

माक्तनानां स्वकार्याणामभावादप्यकारणः ॥ ६ ॥ (३।९।४।७)

असतः शशशृङ्गादेर्मृगतृष्णाम्भसो यथा ।

आलोकनादलभ्यस्य कीदृक्स्यात्किल कारणम् ॥७॥ (६।२२।८)

असत्यप्रतिभासानामेतदेवाशु कारणम् ।

यदनालोकनं नाम सभालोकरुद्राक्षयम् ॥८॥ (६।२२।१०)

स्मृतिर्न माक्तनी काचित्कारणं वा स्वयंम्युवः॥९॥(३।१३।४३)

(११) न ब्रह्मणः कर्माणि :-

माक्तनानि न सन्त्यस्य कर्माण्यत्र करोति नो ॥१॥ (३।२।२४)

माणस्पन्दोऽस्य यत्कर्म लक्ष्यते चास्पदादिभिः ।

दृश्यतेऽस्माभिरेवं तत्र त्वस्यास्त्यत्र कर्मधीः ॥२॥ (३।२।२५)

(१२) संकल्पमात्रशरीरत्वं ब्रह्मणः :-

संकल्पमात्रमेवैतन्मनो ब्रह्मेति कथ्यते ।

संकल्पाकाशपुरुषो नास्य पृथ्व्यादि चिद्यते ॥१॥ (३।२।५४)

यथा चित्रकृदन्तःस्था निर्देहा भाति पुरिका ।

तथैवभासते ब्रह्मा चिदाकाशाच्छरडानम् ॥ २ ॥ (३।२।५५)

आतिवाहिक एवासौ देहोस्त्यस्य स्वयंभुवः ।

नत्वाधिभौतिको राम देहोऽजस्योपपद्यते ॥ ३ ॥ (३।३।६)

सर्वेषामेव देहो द्वौ भूतानां कारणात्मनाम् ।

अजस्य कारणाभावादेक एवातिवाहिकः ॥ ४ ॥ (३।३।८)

सर्वासां भूतजातीनामेकोऽजः कारणं परम् ।

अजस्य कारणं नास्ति तेनासावेकदेहवान् ॥ ५ ॥ (३।३।९)

नास्त्येव भौतिको देहः पथमस्य प्रजापतेः ।

आकाशात्मा च भात्येष आतिवाहिकदेहवान् ॥६॥ (३।३।१०)

चित्तमात्रशरीरोऽसौ न पृथ्व्यादिक्रमात्मकः ।

आयः प्रनापत्तिर्व्योभवपुः प्रवृत्तते प्रजाः ॥ ७ ॥ (३।३।११)

(१३) ब्रह्मा त्रिजगत्स्थितेः कारणम् :—

अस्मात्पूर्वात्प्रतिस्रन्दादनन्यैतत्स्वरूपिणी ।

इयं प्रविद्यता सृष्टिः स्रन्दसृष्टिरिवानिलात् ॥ १ ॥ (३।३।१५)

प्रतिभाना कृतेरस्मात्प्रतिभामात्ररूपधृक् ।

विभात्येषपयं सर्गः सत्यानुभववान्त्यतः ॥ २ ॥ (३।३।१६)

मनस्तामिव यातेन ब्रह्मणा तन्यते जगत् ।

अनन्यादात्मनः शुद्धाद्द्रवत्वमिव वारिणः ॥ ३ ॥ (३।३।२६)

मनो नाम्नो मनुष्यस्य विरिञ्चयाकारधारिणः ।

मनोराज्यं जगदिति सत्यरूपमिव स्थितम् ॥ ४ ॥ (३।३।३३)

अहंमयो पञ्चभावना चित्संकल्पभेदाद्विनोति विद्यम् ।

अन्तर्मुखैवानुभवत्पनन्तनिमेषकोऽयंशविधौ युगान्ताम् ॥ ५ ॥

(३।६।३८)

[१४] ब्रह्मजनितं विश्वं मनोमयम् :—

मनोमात्रं यदा ब्रह्मा न पृथ्व्यादिमयात्मकः ।

मनोमात्रमतो विश्वं यद्यज्जातं तदेव हि ॥ १ ॥ (३।३।२५)

स्वभावाद्ब्रह्मतिरिक्तं तु न चित्तस्यास्ति चेतनम् ।

स्यन्दादृते यथा वापोरन्ताः किं नाम चेत्यते ॥२॥ (३।६।१६)

[१५] सर्गस्यापूर्वत्वम् :—

अपूर्वं एव स्वप्नोऽयं यद्वै सर्गोऽनुभूयते ॥१॥ (६।१६५।४१)

महाकल्पे विमुक्तत्वाद्ब्रह्मादीनामसंशयम् । (३।१३।४२)

स्मृतिर्न प्राक्तनी काचित्कारणां वा स्वर्गध्रुवः ॥२॥ (३।१३।४३)

१०—शक्तिः

[१] ब्रह्मणः शक्तयः :—

समस्तशक्तिस्वचितं ब्रह्म सर्वेश्वरं सदा ।
 (यत्रैव शक्त्या स्फुरति प्राणां तामेव पश्यति ॥ १ ॥ (३।६।७।२)
 सर्वशक्तिमयो ह्यात्मा यद्यथा भावयत्यलम् ।
 तत्तथा पश्यति तदा स्वसङ्कल्पविजृम्भितम् ॥२॥ (१।३।३।४।१)
 सर्वशक्तिर्हि भगवान्यैव तस्मै हि रोचते ।
 शक्तिं तामेव विततां प्रकाशयति सर्वगः ॥ ३ ॥ (३।१००।६)
 सर्वशक्ति परं ब्रह्म नित्यमापूर्ख्यव्ययम् ।
 न तदास्ति न तस्मिन्पद्विद्यते विततात्मनि ॥४॥ (३।१००।५)
 ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिः कर्तृताऽकर्तृताऽपि च ।
 इत्यादिकानां शक्तीनामन्तो नास्ति शिवात्मनः ॥५॥ (१।३।७।१६)
 चिच्छक्तिर्ब्रह्मणो राम शरीरेष्वभिदृश्यते ।
 सन्दशक्तिश्च वातेषु जङ्गशक्तिस्तयोपले ॥ ६ ॥ (३।१००।७)
 द्रवशक्तिस्तथाम्भःसु तेजःशक्तिस्तथाऽजले ।
 शून्यशक्तिस्तपाःकाशे भवशक्तिर्भवस्थितौ ॥ ७ ॥ (३।१००।८)
 ब्रह्मणः सर्वशक्तिर्हि दृश्यते दशदिग्गता ।
 नाशशक्तिर्बिनाशेषु शोरुशक्तिश्च शोक्तिषु ॥८॥ (३।१००।९)
 ध्यानन्दशक्तिर्द्विदिते चोर्ध्वशक्तिस्तथा भटे ।
 सर्गेषु सर्गशक्तिश्च कल्पान्ते सर्वशक्तिता ॥९॥ (३।१००।१०)

[२] स्पन्दशक्तिः :—

स्पन्दशक्तिस्तदिच्छेदं दृश्याभासं तनोति सा ।

साकारस्य नरस्येच्छा यथा वै कल्पनापुरम् ॥१॥ (३।८।६)

यन्नाम चेतनं यत्र तदवश्यं स्वभावतः ।

स्पन्दधर्मि भवत्येव वस्तुता हि स्वभावजा ॥२॥ (३।८।१६)

सा राम प्रकृतिः प्रोक्ता शिवेच्छा पारमेश्वरी ।

जगन्मायेति विल्याता स्पन्दशक्तिरकृत्रिमा ॥३॥ (३।८।१४)

प्रकृतित्वेन सर्गस्य स्वयं प्रकृतितां गता ।

दृश्याभासानुभूतानां कारणात्सोच्यते क्रिया ॥४॥ (३।८।८)

[३] प्रकृतिः :—

यदेव खलु शुद्धाया मनागपि हि संविदः ।

जडेव शक्तिरुदिता तदा वैचित्र्यमागतम् ॥१॥ (३।६।७०)

भावदाढर्यात्मकं मिथ्या ब्रह्मानन्दो विभाव्यते ।

आत्मैव कोशकारेण लालादाढर्यात्मकं यथा ॥२॥ (३।६।७।७३)

ऊर्जानामाश्रया तन्तुर्जायते चेतनाञ्जडः ।

नित्यात्मपुद्गात्पुरुषाद्ब्रह्मणाः प्रकृतिस्तथा ॥३॥ (३।६।७१)

सूक्ष्मा मथ्या तथा स्थूला चेति सा कल्पते त्रिधा । (३।६।४)

तिष्ठत्येतास्ववस्थानु भेदवः कल्प्यते त्रिधा ॥४॥ (३।६।५)

सत्त्वं रजस्तम इति एषैव प्रकृतिः स्मृता । (३।६।५)

अविद्यां प्रकृतिं विद्धि गुणत्रितयधर्मिणीम् ॥५॥ (३।६।६)

एषैव संसृतिर्जन्तोरस्याः पारं परं पदम् । (३।६।६)
 यावत्किञ्चिदिदं दृश्यमनयैव तदाश्रितम् ॥६॥ (३।६।८)

[४] शक्तिब्रह्मणोरनन्यत्वम् :—

ययैकं पवनस्पन्दमेकमौष्णयानलौ यया ।

चिन्मात्रं स्पन्दशक्तिश्च तथैवैकात्म सर्वदा ॥१॥ (३।८।३)

अनन्यां तस्य तां चिद्दिस्पन्दशक्तिमनोमयीम् ॥२॥ (३।८।४)

ष्याद्वृत्त्यैश्च त्रयैवास्ते शिव इत्युच्यते तदा ।

चित्तिशक्तेः क्रियादेव्याः प्रतिस्थानं यदात्मनि ॥३॥ (३।८।४।२६)

यया भूतस्थितौरेय तदेव शिव उच्यते ।

देव्याः क्रियायाश्चिच्छक्तेः स्वरूपिण्या महाकृतेः ॥४॥ (३।८।४।२७)

चेतनत्वात्तयाभूतस्वभावविभवाहते ।

स्यातुं न युज्यते तस्य यया हेम्ना निराकृति ॥५॥ (३।८।४।२८)

कयनास्वां षट् प्राज्ञ मरिचं तिक्रतां विना । (३।८।४।२९)

विना तिष्ठति माधुर्यं कययेत्तुरसः कयम् । ॥६॥ (३।८।४।३०)

अचेतनं यच्चिन्मात्रं न तच्छिन्मात्रमुच्यते ॥७॥ (३।८।४।३१)

चेतनं चेतनाघातोः किञ्चित्संस्पन्दनं विना ।

कविस्स्यातुं न शक्नोति वस्त्ववस्तुतया यया ॥८॥ (३।८।४।३२)

स परः प्रकृतैः मोक्तः पुरुषः पवनाकृतिः ।

शिवरूपधरः शान्तः शरदाकाशशान्तिमान् ॥९॥ (३।८।४।३३)

भ्रमति प्रकृतिस्वावत्संसारे भ्रपरूपिणी ।

स्पन्दमात्रात्मिका सेच्छा चिच्छक्तिः पारमेश्वरी ॥१०॥ (३।८।४।३४)

यावन्न परयति शिवं नित्यतृप्तमनामयम् । (३।८५।१७)

संविन्मात्रैकधर्मित्वात्काकतालीययोगतः ॥११॥ (३।८५।१८)

संविद्देवो शिवं स्पृष्ट्वा प्रकृतित्वं समुज्जति । (३।८५।१८)

प्रकृतिः पुरुषं स्पृष्ट्वा तन्मयीव भवत्यलम् ॥१२॥ (३।८५।१९)

तदन्तरेकतां गत्वा नदीरूपमिवाण्वे । (३।८५।१९)

चित्तिः शिवेच्छा सा देवं तमेवासाद्य शाम्यति ॥१३॥ (३।८५।२०)

चित्तिनिर्वाणरूपं यत्प्रकृतिः परमं पदम् ।

प्राप्य तच्चाप्रवाप्नोति सरिदब्धाधिवाग्धिताम् ॥१४॥ (३।८५।२१)

११—परं ब्रह्म

यस्मिन्सर्वं यतः सर्वं यत्सर्वं सर्वतश्च यत् ।

सर्वं सर्वतया सर्वं तत्सर्वं सर्वदा स्थितम् ॥१॥ (ई०१८४।४६)

सर्वशक्ति परं ब्रह्म सर्ववस्तुमयं ततम् ।

सर्वदा सर्वथा सर्वं सर्वैः सर्वत्र सर्वगम् ॥२॥ (ई०१४।८)

[१] ब्रह्मणोऽनाख्यत्वम् :—

अवाच्यमनभिव्यक्तमतीन्द्रियमनामकम् । (ई०६२।२७)

स्वरूपं नोपदेशस्य विषयो विदुषो हि तत् ॥१॥ (ई०३१।३७)

मत्यक्षादिमपाणानां यदगम्यमचिह्नितम् ।

स्वानुभूतिमयं ब्रह्म वादैस्तल्लभ्यते कथम् ॥२॥ (ई०१६५।६६)

[२] नेति नेति :—

न चेतनो न च जडो न चैवासन्न सन्मयः ।

नाहं नान्यो न चैवैको नानेको नाप्यनेकवान् ॥१॥ (५।७२।४१)

नाभ्याशस्यो न दूरस्थो नैवास्ति नच नास्ति च ।

न प्राप्यो नाति चाप्राप्यो नवासर्वो न सर्वगः ॥२॥ (५।७२।४२)

न पदार्यो नापदार्यो न पञ्चात्मा न पञ्च च ॥३॥ (५।७२।४३)

[३] एकमनेकं वेति वक्तुमशक्यम् :—

सति द्वित्वे फिलौकं स्यात्सत्येकत्वे द्विरूपता ।

कले द्वे अपि चिद्रूपे चिद्रूपत्वात्तदप्यसत् ॥१॥ (१।३३।४)

एकाभावादभाषोऽत्र एकत्वद्वित्वयोर्द्वयोः ।

एकं विना न द्वितीयं न द्वितीयं विनैकता ॥२॥ (१।३३।५)

सनानातोऽप्यनानातो यथाऽऽदरसर्वाङ्गः ।

अद्वैतैतैवसत्त्वात्मा तथा ब्रह्मजगद्भ्रमः ॥३॥ (१।४७।३१)

[४] तदस्ति नास्ति चेति वक्तुं न युज्यते :—

नच नास्तीति तद्वक्तुं युज्यते चिद्रूप्यदा ।

नचैवास्तीति तद्वक्तुं युक्तं शान्तमलं तदा ॥१॥ (१।५३।६)

यथा सदसतोः सत्ता समतायामवस्थितिः ।

यतः सदसतो रूपं भावस्थं विद्धि तं परम् ॥२॥ (१।४७।३२)

न सन्नासन्न मध्यं च शून्याशून्यं न चैव हि । (१।४८।१२)

न तदस्ति न तद्नास्ति न बागोऽसमेव तत् ॥३॥ (१।३१।३६)

अशून्यापेक्षया शून्यशब्दार्थपरिकल्पना ।

अशून्यत्वात्सम्भवतः शून्यताशून्यते कृतः ॥४॥ (३।१०।१४)

सलिलान्तर्यया वीचिर्मुदन्तर्घटको यथा ।

तथा यत्र जगत्सत्ता तत्कार्यं स्वात्मकं भवेत् ॥५॥ (३।१०।२०)

अनुत्क्रांशां यथा स्तम्भे संस्थिता शालभञ्जिका ।

तथा विश्वं स्थितं तत्र तेन शून्यं न तत्तदम् ॥६॥ (३।१०।७)

एवमित्थं महारम्भपूर्णमप्यजरं पदम् ।

अस्पद्बृष्ट्या स्थितं शान्तं शून्यमाकाशतोऽधिकम् ॥७॥ (३।१०।३६)

[५] विद्याऽविद्याऽतीतत्वं ब्रह्मणः :—

विद्याविद्यादृशोर्भेदभावनादेव भिन्नता ।

पयस्तरङ्गयोर्द्वित्वभावनादेव भिन्नता ॥ १ ॥ (३।१।१७)

पयस्तरङ्गयोरैक्यं यथैव परमार्थतः ।

नाविद्यात्वं न विद्यात्वमिह किञ्चन विद्यते ॥ २ ॥ (३।१।१८)

विद्याविद्यादृशौ त्यक्त्वा यदस्तीद तदस्ति हि ।

प्रतियोगिन्पञ्चदशशब्दवशादेतद्रघूदृह ॥ ३ ॥ (३।१।१९)

विद्याविद्यादृशौ न स्तः शेषे यद्वपदो भव ।

नाविद्यास्ति न विद्यास्ति कृतं फलपनयानया ॥४॥ (३।१।२०)

किञ्चिदस्ति न किञ्चिद्यचित्सविदिति तत्स्वितम् ।

(तदेवाविदिताभासं सदवियेत्युदाहृतम् ॥५॥ (३।१।२१)

विदितं सत्तदेवेदमविद्याक्षयसंज्ञितम् ।

विद्याभावाद्दविद्याख्या मिथ्यैवोदेति फलपना ॥६॥ (३।१।२२)

मियः स्वान्ते तपोरन्तश्छायातपनपोरिव ।

अविद्यायां विलीनाया जीरो द्वे एव कल्पने ॥७॥ (३।१।२३)

एते राघव लीयेते अवाप्यं परिशिष्यते ।

अविद्यासंज्ञयात्क्षीणो विद्यापक्षोऽपि राघव ॥८॥ (३।१।२४)

[६] तमःप्रकाशाभ्यां परं ब्रह्म :—

सुवर्तं तमः प्रकाशाभ्यामित्येतदजरं पदम् । (३।१०।१८)

ब्रह्मण्यथं प्रकाशो हि न सम्भवति भूतजः ॥१॥ (३।१०।१९)

महाभूतप्रकाशानामभावस्तप उच्यते ।

महाभूताभावजं तु तेनात्र न तपः कश्चित् ॥२॥ (३।१०।१६)

स्वानुभूतिः प्रकाशोऽस्य केवलं व्योमरूपिणः ।

योऽन्तरस्ति स तेनैव न त्वन्योनानुभूयते ॥३॥ (३।१०।१७)

[७] आत्मेत्यपि तस्य संज्ञा कल्पिता :—

नात्मा ॥ १ ॥ (६।५२।३०)

यतो वाचो निवर्तन्ते यो मुक्तेरैषगम्यते ।

तस्य चात्मादिकाः संज्ञाः कल्पिता न स्वभावजाः ॥२॥ (३।५।५)

नात्मायमपमप्यात्मा संज्ञामेद इति स्वयम् ।

तेनैव सर्वगतया शक्त्या स्वात्मनि कल्पितः ॥३॥ (५।७३।१६)

[८] न जडं नापि चेतनम् :—

जडचेतनभावादि शब्दार्थश्रीर्न विद्यते ।

अनिर्देश्यपदे पञ्चलतादीव महापरौ ॥१॥ (३।६१।३६)

[९] ब्रह्मणः स्वभावो वक्तुं न युज्यते :—

ब्रह्मणः कः स्वभावोऽसाविति वक्तुं न युज्यते ।

अनन्ते परमे तत्त्वे स्वत्वास्वरात्यसंभवात् ॥१॥ (३।१०।१४)

अभावसव्यपेक्षस्य भावस्य सम्भवादपि ।

पदं घट्टन्ति नानन्ते स्वभावाद्या दुरुक्तयः ॥ २ ॥ (३।१०।१५)

[१०] ब्रह्मणः कल्पितानि नामानि :—

ऋतमात्मा परंब्रह्म सत्यमित्यादिका बुधैः ।

कल्पिता व्यवहारार्थं तस्य संज्ञा महात्मनः ॥१॥ (३।१।१२)

यः पुमान्सारूपदृष्टीनां ब्रह्म वेदान्तवादिनाम् ।

विज्ञानमात्रं विज्ञानविदामैकान्तनिर्मलम् ॥२॥ (३।५।६)

यः शून्यवादिनां शून्यो भासको योर्ऋतेजसाम् ।

वक्ता मन्ता श्रुतं भोक्ता द्रष्टा कर्ता सर्वैव सः ॥३॥ (३।५।७)

गुरुपुत्रः सांख्यदृष्टीनामीश्वरो योगवादिनाम् ।

शिवः शशिकलाङ्गानां कालः कालैकवादिनाम् ॥४॥ (५।८७।१६)

आत्मात्मनस्तद्विदुषां निरात्म्यं तादृशात्मनाम् ।

मध्यं माध्यमिकानां च सर्वं सुसमचेतसाम् ॥५॥ (५।८७।२०)

[११] ब्रह्मणो रूपम् :—

यतः सर्वाणि श्रूयानि प्रतिमानि स्थितानि च ।

यत्रैवोपशर्म यान्ति तस्मै सत्यात्मने नमः ॥१॥ (१।१।१)

ज्ञाता ज्ञानं तथा हेयं द्रष्टादर्शनदृश्यभूः ।

कर्ता हेतुः क्रिया यस्मात्तस्मै ज्ञप्त्यात्मने नमः ॥२॥ (१।१।२)

स्फुरन्ति सीकरा यस्मादानन्दस्याम्बरेऽवनी ।

सर्वेषां जीवनं तस्मै ब्रह्मानन्दात्मने नमः ॥३॥ (१।१।३)

आकाशपरमाणुसहस्रांशमात्रेषु या शुद्ध-

चिन्मात्रसत्ता स्थिते सा हि परमार्थसंविद् ॥४॥ (३।६।१६)

न दृश्यं नोपदेशार्हं नात्यासन्न दूरगम् । (३।४८।१०)
 केवलानुभवमाप्यं चिद्रूपं शुद्धमात्मनः ॥ ५ ॥ (३।४८।११)
 सर्वं सर्वात्मकं चैव सर्वार्थरहितं पदम् । (३।५२।३६)
 सर्वभूतात्मकं शून्यं सदसच्च परं पदम् ॥ ६ ॥ (३।५२।२७)
 तन्न वायुर्न चाकाशं न बुद्ध्यादि न शून्यरूपम् ।
 न किञ्चिदपि सर्वात्म किमप्यन्यत्परं नभः ॥७॥ (३।५२।२८)
 न कालो न मनो नात्मा न सद्भासन्न देशदिक् ।
 न मध्यमेतयोर्नान्तं न बोधो नाप्यबोधितम् ॥८॥ (३।५२।३०)
 यत्साम्येद्यविनिर्मुक्तं संवेदनपनिर्मितम् ।
 चेत्यमुक्तं चिदाभासं तद्विद्धि परमं पदम् ॥९॥ (३।५६।४)
 सा परा परमा काष्ठा सा दृशां दृगनुत्तमा ।
 सा महिम्नां च महिमा गुरुणां सा तथा गुरुः ॥१०॥ (३।५६।५)
 स वन्तुर्मृतमुक्तानां परिमोतद्बुद्धम्बरः ।
 स भूतपरिचोधानां परमा तीक्ष्णवा तथा ॥११॥ (३।५६।६)
 स पदार्थे पदार्थत्वं स तर्कं यदनुत्तमम् ।
 स सतो वस्तुनः सन्धमसत्त्वं वा सतः स्वतः ॥१२॥ (३।५६।१०)
 सर्वत्र सर्वार्थमयं सर्वतः सर्ववर्जितम् । (३।१४।१४)
 सर्वं सर्वात्मकं चैव सर्वार्थरहितं पदम् ॥ १३ ॥ (३।५२।३६)
 किमप्येव तदस्पृच्छं बुध्यते बोधपारगैः ।
 शान्तसंसारविसरैः परां भूमिगुणागतैः ॥१४॥ (३।५२।३१)
 सर्वतः पाणिपादान्तं सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।
 सर्वत्रः श्रुतिमल्लोके सर्वपाद्वत्य संस्थितम् ॥ १५ ॥ (३।१४।६)

सर्वेन्द्रियगुणैर्भूवतं सर्वेन्द्रियगुणान्वितम् ।

असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥१६॥ (३।१४।१०)

षट्तिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।

सूक्ष्मत्वाच्चदविद्येयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥१७॥ (३।१४।११)

अखीयसामखीयांसं स्थविष्ठं च स्थवीयसाम् ।

गरीयसां गरिष्ठं च श्रेष्ठं च श्रेयसामपि ॥ १८ ॥ (३।१५।१६)

ईदृशं तत्परं स्थूलं तस्याग्रे यदिदं जगत् ।

परमाणुवदाभाति क्वचिदेव न भाति च ॥१९॥ (३।१६।१७)

ईदृशं तत्परं सूक्ष्मं तस्याग्रे यदिदं नभः ।

अणोः पार्श्वे महामेखरिव स्थूलात्म लक्ष्यते ॥२०॥ (३।१६।१६)

स आत्मा तच्च विज्ञानं स शून्यं ब्रह्म तत्परम् ।

तच्छ्रेयः स शिवः शान्तः सा विद्या सा परा स्थितिः २१ (३।१६।१६)

योज्यमन्तश्चितैरात्मा सर्वानुभयरूपकः । (३।१६।७)

शरीरे संस्थितो नित्यं चिन्मात्रमिति विद्युतः ॥२२॥ (३।१७।२)

स जगच्चित्तैलात्मा स जगद्बृहदीपकः ।

स जगत्पादपरसः स जगत्पशुपालकः ॥ २३ ॥ (३।१६।८)

सक्षप्यसद्यो जगति यो देहस्योर्जवि दूरगः ।

चित्प्रकाशो क्षयं यस्मादालोक इव भास्वतः ॥२४॥ (३।१७।३)

यस्माद्विष्यबादपो देवाः सूर्यादिव मरीचयः ।

यस्माज्जगन्त्यनन्तानि बुद्बुदा जलधोरिव ॥२५॥ (३।१७।६)

यं यान्ति दृश्यवृन्दानि पयांसीव महार्णवम् ।

य आत्मानं पदार्थं च प्रकाशयति दीपवत् ॥२६॥ (३।१७।१०)

य आकाशे शरीरे च दृपत्स्वप्नु लतासु च ।

पासुष्वद्रिषु चातेषु पातालेषु च संस्थितः ॥२७॥ (३।५।११)

व्योम येन कृतं शून्यं शैला येन घनीकृताः ।

आपो द्रुताः कृता येन दीपो यस्य वशो रविः ॥२८॥ (३।५।१३)

पसरन्ति यतश्चिदाः संसारासारदृष्टयः ।

अक्षयामृतसम्पूर्णादम्भोदादिव दृष्टयः ॥ २९ ॥ (३।५।१४)

आविर्भावतिरोभावमयास्त्रिभुवनोर्भयः ।

स्फुरन्त्यतितते यस्मिन्मराविव मरीचयः ॥ ३० ॥ (३।५।१४)

नाशरूपो विनाशात्मा योजन्तस्यः सर्वजन्तुषु ।

गुप्तो योज्यतिरिक्तोऽपि सर्वभावेषु सस्थितः ॥३१॥ (३।५।१६)

यश्चिन्मणिः प्रकचति प्रतिवेहसमुद्रके ।

यस्मिन्निन्दो स्फुरन्त्येवा जगज्जालमरीचयः ॥३२॥ (३।५।१८)

निपतिर्देशकालौ च चलनं स्पन्दनं क्रिया ।

इति येन गताः सत्ता सर्वसत्तातिगामिना ॥ ३३ ॥ (३।५।२२)

अत्यन्ताभाव एवास्ति संसारस्य यथास्थितेः ।

यस्मिन्बोधमहाम्बोधौ तद्रूपं परमात्मनः ॥ ३४ ॥ (३।७।२०)

द्रष्टृदृश्यक्रमो यत्र स्थितोऽप्यस्तमय गतः ।

यदनाकाशमाकाशं तद्रूपं परमात्मनः ॥ ३५ ॥ (३।७।२१)

अशून्यमिव यच्छून्यं यस्मिन्शून्यं जगत्स्थितम् ।

सर्गाधि सति यच्छून्यं तद्रूपं परमात्मनः ॥ ३६ ॥ (३।७।२२)

यन्महाचिन्मयमपि ब्रह्मत्वापाणवत्स्थितम् ।

जडं वा जडमेवान्तस्तद्रूपं परमात्मनः ॥ ३७ ॥ (३।७।२३)

सनाथाभ्यन्तरं येन सर्वं सम्भाष्य सङ्गमम् ।
 स्वरूपसत्तामाप्नोति तद्रूप परमात्मनः ॥ ३८ ॥ (३।७।२४)
 चिन्मात्र चैत्यरहितमनन्तमजर शिवम् ।
 अनादिमध्यपर्यन्त यदनादि निरामयम् ॥ ३९ ॥ (३।८।५०)
 यस्मिञ्जगत्पस्फुरति दृष्टमौक्तिरुत्सवत् ।
 यद्येद यश्च नैवेद देवः सदसदात्मकः ॥ ४० ॥ (३।९।५१)
 अकर्णजिह्वानासात्वग्नेयः सर्वत्र सर्वदा ।
 शृणोत्यास्यादयति शो जिघ्रेत्स्पृशति पश्यति ॥ ४१ ॥ (३।९।५२)
 यस्यान्पदस्ति न विभोः कारण शशशृगवत् ।
 यस्येद च जगत्कार्यं तरङ्गोव इवाम्भसः ॥ ४२ ॥ (३।९।५५)
 ससन्दे समुदेतोव निःस्पन्दान्तर्गतैव च ।
 इय यस्मिञ्जगत्लाक्ष्मीरलात इव चकता ॥ ४३ ॥ (३।९।५८)
 जगन्निर्माणविलयविलासो व्यापको महान् ।
 स्पन्दास्पन्दात्मको यस्य स्वभावो निर्मतोऽक्षयः ॥ ४४ ॥ (३।९।५९)
 स्पन्दास्पन्दमयी यस्य पद्मस्येव सर्वथा ।
 सत्तानाम्नैव भिन्नेव व्यवहाराच्च वस्तुतः ॥ ४५ ॥ (३।९।६०)
 यदस्पन्द शिव शान्तं यतस्पन्द विजगत्स्यतिः ।
 स्पन्दास्पन्दविलासात्मा य एको भरिताकृतिः ॥ ४६ ॥ (३।९।६२)
 नाशयित्वा स्वमात्मान पतसो वृत्तिसक्षये ।
 सद्रूप यदनाख्येय तद्रूप तस्य वस्तुनः ॥ ४७ ॥ (३।१०।३६)
 नास्ति हृदय जगद्द्रष्टा दृश्याभावाद्द्विलीनवत् ।
 भावीति भासन यत्स्याच्छद्रूप तस्य वस्तुनः ॥ ४८ ॥ (३।१०।४०)

चित्तेर्जाविस्वभावाया यदचेत्पोन्मुत्वं वपुः ।

चिन्मात्रं विमलं शान्तं तद्रूपं परमात्मनः ॥४६॥ (३।१०।४१)

अस्वप्नाया अनन्ताया अजडाया मनःस्थितेः ।

पद्रूपं चिरनिद्रायास्तत्तदानघ शिष्यते ॥ ५० ॥ (३।१०।४३)

वेदनस्य प्रकाशस्य दृश्यस्य तमसस्तथा ।

वेदनं यदनाद्यन्तं तद्रूपं परमात्मनः ॥ ५१ ॥ (३।१०।४७)

मनः स्वप्नेन्द्रियैर्बुक्तं यद्रूपं स्यान्महाचितैः ।

जङ्गमे स्थावरे वापि तत्सर्वान्तेर्ज्वशिष्यते ॥५२॥ (३।१०।५२)

वेशाद्देशान्तरं दूरं प्राप्ताया संविद्रो वपुः ।

निमेषेणैव तन्मध्ये चिदाकाशं तदुच्यते ॥ ५३ ॥ (३।१०।६।४)

विनिवृत्ताखिलेच्छस्य पुंसः संशान्तचेतसः ।

यादृशः स्यात्समो भावः स चिदाकाश उच्यते ॥५४॥(३।१०।६।६)

अनागतायां निद्रायां मनोविषयसङ्घे ।

पुंसः स्वस्थस्य यो भावः स चिदाकाश उच्यते ॥ (३।१०।६।७)

रूपालोकमनस्कारविमुक्तस्यामृतस्य यः ।

भावः पुंसः शरद्वचोमविशदस्तच्चिदम्बरम् ॥५६॥ (३।१०।६।९)

द्रष्टृदर्शनदृश्यानां त्रयाणामुदयो यतः ।

यत्र वास्तमयश्चित्तं तद्विद्विद्विगतामयम् ॥५७॥ (३।१०।६।११);

यत उद्यन्ति यस्मिंश्च चित्रा परिणामन्त्यलम् ।

पदार्थानुभवाः सर्वे चिदाकाशः स उच्यते ॥५८॥(३।१०।६।१२)

नेदं नेदं तदित्येवं सर्वं निर्णय सर्वथा ।

यत्र किञ्चिदसदा सर्वं तच्चिद्वयोमेति कथ्यते ॥ (३।१०।६।१६)

संवेद्येनापरागृष्टं शान्तं सर्वात्मकं च यत् ।
 तत्सच्चिदाभासप्रथमस्तीह कलनोज्झितम् ॥ ६० ॥ (३।६।२)
 मूर्छोपमोऽपि योज्झको यन्ता योज्झ्युपलोपमः ।
 पो भोक्ता नित्यतृप्तोऽपि कर्ता यश्चाप्यकिंचन ॥६१॥ (३।६।६४)
 योज्झोऽपि समस्वाङ्गः सङ्घकरलोचनः ।
 न किञ्चित्संस्थितेनापि येन व्याप्तमिदं जगत् ॥६२॥ (३।६।६५)
 निरिन्द्रपबलस्यापि यस्याशेषेन्द्रियक्रियाः ।
 यस्य निर्मननस्यैता मनोनिर्माणरीतयः ॥६३॥ (३।६।६६)
 साक्षिणि स्फार आभासे ध्रुवे दीप इव क्रियाः ।
 सति यस्मिन्प्रवर्तन्ते चिच्छेदाः सन्दृष्टविकाः ॥६४॥ (३।६।६८)
 यस्माद्दृष्टपटाकारपदार्थशतपङ्क्तयः ।
 वरङ्गगणकडोलवीचयो वारिधेरिव ॥ ६५ ॥ (३।६।६८)
 स एवान्यतयोदेति यन्पदार्थशतभ्रमं ।
 फटकाङ्गदकेयूरनूपुरैरिव काञ्चनम् ॥ ६६ ॥ (३।६।७०)
 यतः कालस्य फलना यतो दृश्यस्य दृश्यता ।
 मानसो कलना येन यस्य भासा विभासनम् ॥६७॥ (३।६।७३)
 क्रिया रूप रसं गन्ध शब्दं स्पर्शं च चेतनम् ।
 यद्वेत्ति तदसौ देवो येन वेत्ति तदप्सतौ ॥६८॥ (३।६।७४)
 परमाणोरपि परं तदशीयो द्रष्टीपतः ।
 शुद्धं शुद्धं परं शान्तं तदाकाशोदरादपि ॥६९॥ (३।१०।३२)
 दिक्कालाद्यनञ्छिन्नरूपत्वादतिविसृष्टम् ।
 तदानाद्यन्तमाभासं भासनीयविवर्जितम् ॥ ७० ॥ (३।१०।३३)

यद्वद्योन्नो हृदयं यद्वा शिलायाः पवनस्य च ।
 तस्याचेत्यस्य चिद्वयोम्नस्तद्रूपं परमात्मनः ॥७१॥ (३।१०।४४)
 अचेत्यस्यामनस्कस्य जीवतो या स्वभावतः ।
 स्यात्स्थितिः सा परा शान्ता सत्ता तस्याद्यवस्तुनः (३।१०।४५)
 स्यावराणां हि यद्रूपं तच्चेन्नोषमयं भवेत् ।
 मनोबुद्ध्यादिनिर्मुक्तं तत्परेणोपमीयते ॥७३॥ (३।१०।५३)
 चित्प्रकाशस्य यन्मध्यं प्रकारास्यापि स्वस्य वा ।
 दर्शनस्य च यन्मध्यं तद्रूपं ब्रह्मणो विदुः ॥७४॥ (३।१०।४६)
 पदार्यौघस्य शैलादेर्वहिरन्तश्च सर्वदा ।
 सत्ता सामान्यरूपेण या चित्सोऽहमलोपकः ॥७५॥ (६।११।६०)
 जाग्रत्स्वमसुषुप्तेषु तुर्यातुर्यातिषु पदे ।
 सपं सदैव सर्वत्र चिदात्मानमुपास्महे ॥ ७६ ॥ (६।११।६८)
 परमाकाशनगरनाट्यमण्डपभूमिषु ।
 स्वशक्तिवृत्तं संसारं पश्यन्ती सात्त्विकत्वियता ॥७७॥ (६।३७।१२)
 मत्पक्षादेरगम्यत्वात्किमप्येव तदुत्तमम् ।
 सर्वं सर्वात्मकं सूक्ष्ममच्छानुभवमात्रकम् ॥ ७८ ॥ (६।६६।२७)
 न सन्नासन्न मध्यान्तं न सर्वं सर्वमेव च ।
 मनोवचोभिरग्राह्यं शून्याच्छून्यं सुखात्सुखम् ॥७९॥ (३।११।६।२३)

१२—वृंहणम्

[१] ब्रह्मवृंहणं जगत् :-

- ब्रह्मवृंहैव हि जगज्जगच्च ब्रह्मवृंहणम् । (१।२।५१)
 ब्रह्मैव तदनाद्यन्तमधिष्वस्मिन् विजृम्भते ॥ १ ॥ (१।२।२७)
 आत्मैव स्पन्दते विश्वं वस्तुजातैरिचोदितम् ।
 (तद्भक्तकणकलोलैरनन्ताम्बुमुधाविव ॥ २ ॥ (५।७२।२३)
 यदिदं किञ्चिदाभोगि जगज्जालं प्रदृश्यते ।
 तत्सर्वममलं ब्रह्म भवत्येतद्व्यवस्थितम् ॥ ३ ॥ (१।१।१६)]
 विदाकाशमिदं पुनस्वच्छं कचकचायते ।
 यन्नाम तज्जगद्भाति जगदन्वन्न विद्यते ॥ ४ ॥ (३।२।३।१८)
 इदमायन्तरहितं सर्वं संसारनामकम् ।
 विच्छिन्नमकृतिनामात्म नमः कचकचायते ॥ ५ ॥ (१।६।६।८)
 यदिदं भासते तत्सत्त्वरमेवात्मनि स्थितम् ।
 परं परे परापूर्णा सममेव विजृम्भते ॥ ६ ॥ (१।६।६।१८)
 जायते नश्यति तथा यदिदं पाप्मि तिष्ठति ।
 तदिदं ब्रह्मणि ब्रह्म ब्रह्मणा च विवर्तते ॥ ७ ॥ (३।१००।२८)
 शून्यं शून्ये समुच्छूनं ब्रह्म ब्रह्मणि वृंहितम् ।
 सत्यं विजृम्भते सत्ये पूर्णं पूर्णमिव स्थितम् ॥ ८ ॥ (१।३।११)
 ब्रह्म ब्रह्मणि दृष्टमिर्द्रक्ष्यशक्त्येव वृंहति । (१।१।१।२०)
 स्फुरति ब्रह्मणि ब्रह्म नादक्षरशीतरासकः । ९ ॥ (१।१।१।२३)

अज्ञानमेव यद्भाति संविदाभासमेव तत् ।

यज्जगद्दृश्यते स्वप्ने संवित्कचनमेव तत् ॥१०॥ (३।११।१६)

यथा पुरमिवास्तेऽन्तर्विदेव स्वप्नसंविदः ।

तथा जगदिवाभाति स्वात्मैव परमात्मनि ॥११॥ (३।११।२०)

यदिदं भासते किञ्चित्तत्त्वस्यैव निरामयम् ।

कचनं काचकस्येव कान्तस्यातिमणोरिव ॥ १२ ॥ (३।२१।६८)

नेह प्रजायते किञ्चिन्नेह किञ्चिद्विनश्यति ।

जगद्गन्धर्वनगररूपेण ब्रह्म जृम्भते ॥ १३ ॥ (३।६७।६६)

अपारावारविस्तारसंवित्सलिलवल्गनैः ।

चिदेकार्णव एवायं स्वयमात्मा विजृम्भते ॥ १४ ॥ (३।६५।४)

ब्रह्मणा चिन्मयेनात्मा सर्गात्मैव विभाव्यते ।

न भाव्यते चानन्यत्वाद्बीजेनान्वस्ति द्रुमः ॥१५॥ (३।६१।२६)

शुद्धचिन्मात्रममलं ब्रह्मास्तीह हि सर्वगम् ।

तद्यथा सर्वशक्तित्वाद्दिन्दते याः स्वयं कलाः॥१६॥(३।१४।२१)

चिन्मात्रानुक्रमेणैव सम्प्रफुल्ललतामिव ।

ननु मूर्ताममूर्ता वा तामेवाशु प्रपश्यति ॥ १७ ॥ (३।१४।२२)

यथा स्वप्ने सुषुप्ते च निद्रैकैवाक्षयानिशम् ।

सर्गेऽस्मिन्नलये चैव ब्रह्मैकं चित्तिरव्ययम् ॥१८॥(६।२१३।२२)

तस्मात्स्वप्नब्रह्माभासः संविदात्मनि संस्थितः ।

सर्गादिनानाकृतिना परमात्मा निराकृतिः ॥१९॥(३।१६५।४४)

दिक्कालाद्यनवच्छिन्नमदृष्टोभयकोटिकम् ।

एकं ब्रह्मैव हि जगत्स्थितं द्वित्वमुपागतम् ॥२०॥ (३।२।२३)

यः कणो या च फणिका या वीचिर्यस्तरङ्गकः ।

यः फेनो या च लहरी तद्यथा वारि वारिणि ॥२१॥ (१।११।

यो देहो या च कलना यद्दृश्यं यौ क्षयाक्षयौ ।

या भावरचना योर्द्वैस्तथा तद्ब्रह्म ब्रह्मणि ॥२२॥ (१।११।

पाताले भूतले स्वर्गे तृणो प्राण्यम्बरेऽपि च ।

दृश्यते तत्परं ब्रह्म चिद्रूपं नान्यदस्ति हि ॥ २३ ॥ (१।१२।

[२] त्रिजगच्चिदन्तरस्ति :—

फलपुष्पलतापत्रशाखावित्पमूलवान् ।

वृक्षधीजे यथा वृक्षस्तयेदं ब्रह्मणि स्थितम् ॥१॥ (३।१।०।१।

सूर्यकान्ते यथा वह्निर्यथा क्षीरे घृतं तथा । (१।६।२।

वनेदं संस्थितं सर्वं देशकालक्रमोदये ।

यथा स्फुलिङ्गा अनलाद्यथा भासो दिवाकरात् ॥२॥ (१।६।३।

तस्याक्षयेषा निर्यान्ति स्फुरन्त्याः संबिदधितः । ३॥ (१।६।४।

यथाम्बोधिस्तद्गाथां यथामलमणिस्त्विवाम् । (१।६।२६।

कोशो नित्यमनन्तानां तथा तत्संविदां त्विवाम् ॥४॥ (१।६।३।

वटश्च वटधानायामिव पुष्पफलादिमान् । (१।६।२६।

चिदन्तरस्ति त्रिजगन्मरिचे सीच्छणता यथा ॥ ५ ॥ (१।२।५।

यथैतत्सखां वायौ तथा सर्गः स्थितः परे ।

असत्कल्पेऽपि सत्कल्पः सत्येऽसत्य इवापि च ॥६॥ (३।६।१।२।

अन्यरूपा यथाऽन्या हेजस्यालोफतोदरे ।

तथा ब्रह्मणि विश्वधीः सत्यासत्यात्मिका चिति ७ (३।६।१।२।

[४] चित्त्वभाव एव जगद्वद्भासनम् :—

एष एव स्वभावोऽस्या यदेवं भाति भासुरा । (३।१६१।१०)
एतच्च स्वप्नसङ्कल्पनगरेष्वनुभूयते ॥ १ ॥ (३।१६१।१)

[५] ब्रह्माणि सर्गकालोऽपि निमेषांशमात्रम् :—

तुल्यकालनिमेषाश्चलक्ष्णभागप्रवीति यम् ।
निर्जं विदः प्रकचनं तत्सर्गोद्यमम्परा ॥ १ ॥ (३।६१।१७)
क्षणाकल्पनगतसया समुद्यन्ति गलन्ति च ।
निमेषात्कस्यचित्कल्पात्कस्यचिच्च क्रमं शृणु ॥२॥ (३।४०।३०)

[६] एकास्मिन्नेव ब्रह्माणि नानारूपसर्गताशक्तिः :—

चित्त्वेतद्वेत्त नानाता तदभिन्वयज्ञात्मनि ।
विचित्रपिच्छिकापुञ्जो मयूराण्डरसे यया ॥ १ ॥ (३।६७।२६)
स्फटिकान्तः सन्निवेशः स्याणुताज्वेदनायया ।
शुद्धेऽज्ञानापि नानेव तथा ब्रह्मोदरे जगत् ॥ २ ॥ (३।६७।३५)
ब्रह्म सर्वं जगदस्तु पिण्डमेकपरिहितम् ।
फलपत्रलतागुल्मशीठवीनमिव स्थितम् ॥ ३ ॥ (३।६७।३६)
एकमेव चिदाकाशं साकारत्वमनेककम् ।
स्वरूपमनदृष्टे यत्स्वप्न इव तज्जगत् ॥ ४ ॥ (३।६८।२३)
ययोर्म्यादि जले वृक्षे यया वा शालभक्षिकाः ।
यया घटादयो भूमौ तथा ब्रह्माणि सर्गता ॥ ५ ॥ (३।६८।२५)

तेजःपुञ्जैर्यथा तेजः पयःपूरैर्यथा पयः ।

परिस्फुरति सस्यन्दैस्तथा चित्सर्गविभ्रमैः ॥ ६ ॥ (४।३६।१६)

[७] न ब्रह्म स्वास्मिन्नानात्वसंस्पृष्टम् ।

चित्स्यैः सर्गैश्चिदाधारैर्न स्पृष्टा चित्सरा तथा ।

स्वाधारैरम्बुद्वैः स्वस्यैर्न स्पृष्टं गगनं यथा ॥ १ ॥ (४।३६।१७)

जगदाख्ये महास्वप्ने स्वप्नात्स्वप्नान्तरं व्रजत ।

रूपं त्यजति नो शान्तं ब्रह्म शान्तत्ववृद्धयाम् ॥ २ ॥ (३।७२।३)

यथा पयसि वीचीनाग्लुन्मज्जननिमज्जनैः ।

न जलान्यत्वमेवं हि भावाभावैः परैः पदे ॥ ३ ॥ (३।१६५।२७)

[८] सन्निधिमात्रेण कर्तृताऽऽत्मनः—

सर्वकर्ताऽप्यकर्तैव करोत्यात्मा न'किञ्चन ।

तिष्ठत्येवमुदासीन आलोकं प्रति दीपवम् ॥ १ ॥ (४।५६।१७)

कुर्वन्न किञ्चित्कुरुते दिवाकार्गमिवांशुमान् ।

गच्छन्न गच्छति स्वस्यः स्वास्पदस्थो रविर्यथा ॥ २ ॥ (४।५६।१८)

सङ्कल्पपुरुषस्वप्नजनद्वीन्दुत्वविभ्रमम् ।

यथा पश्यसि पश्य त्वं भावजातमिदं तथा ॥ ३ ॥ (४।५६।२४)

इयं सन्निधिमात्रेण नियतिः परिदृग्भते ।

दीपसन्निधिमात्रेण निरिच्छैव षष्ठाशते ॥ ४ ॥ (४।५५।२७)

तेजःपुञ्जैर्यथा तेजः पयःपूरैर्यथा पयः ।

परिस्फुरति सस्पन्दैस्तथा चित्सर्गविभ्रमैः ॥ ६ ॥ (४।३६।१६)

[७] न ब्रह्म स्वास्मिन्नानात्वसंस्पृष्टम् ।

चित्स्यैः सर्गैश्चिदाधारैर्न स्पृष्टा चित्सरा तथा ।

स्वाधारैरम्बुधैः स्वस्यैर्न स्पृष्टं तगर्न यथा ॥ १ ॥ (४।३६।१५)

जगदाख्ये महास्वप्ने स्वप्नात्स्वप्नान्तरं व्रजत् ।

रूपं त्यजति नो शान्तं ब्रह्म शान्तत्ववृद्ध्यम् ॥२॥ (३।७२।३)

यथा पयसि बीचीनामुन्मज्जननिमज्जनैः ।

न जलान्यत्वमेवं हि भावाभावैः परैः पदे ॥३॥ (३।१६।२७)

[८] सन्नधिमात्रेण कर्तृताऽऽत्मनः—

सर्वकर्ताऽप्यकर्तैव करोत्यात्मा न किञ्चन ।

विष्टत्येवमुदासीन आलोकं प्रति दीपवम् ॥ १ ॥ (४।५६।१७)

कुर्वन् किञ्चित्कुरुते दिनाकार्गमिवांशुमान् ।

गच्छन्न गच्छति स्वस्थः स्वास्यदस्यो रविर्यथा ॥२॥ (४।५६।१८)

सङ्कल्पपुरुषस्वप्नजनद्वीन्दुत्वविभ्रमम् ।

यथा पश्यसि पश्य त्वं भावजातमिदं तथा ॥ ३ ॥ (४।५६।२४)

इयं सन्नधिमात्रेण नियतिः परिदृम्भते ।

दीपसन्नधिमात्रेण निरिच्छैव प्रकाशते ॥ ४ ॥ (४।५५।२७)

अध्रसन्निधिमात्रेण कुटजानि यथा स्वयम् ।

आत्मसन्निधिमात्रेण त्रिजगन्ति तथा स्वयम् ॥५॥ (४।५६।२८)

सर्वेच्छारहिते भानौ यथा व्योमनि तिष्ठति ।

जायते व्यवहारश्च सति देवे तथा क्रिया ॥६॥ (४।५६।२९)

निरिच्छे संस्थिते रत्ने यथालोकः प्रवर्तते ।

सत्तामात्रेण देवे तु सर्वेषां जगद्गणः ॥ ७ ॥ (४।५६।३०)

अतः स्वात्मनि कर्तृत्वमकर्तृत्वं च संस्थितम् ।

निरिच्छत्वादकर्तासौ कर्ता सन्निधिमात्रतः ॥८॥ (४।५६।३१)

सर्वेन्द्रियाद्यतीतत्वात्कर्ता भोक्ता न सन्मयः ।

इन्द्रियान्तर्गतत्वात् कर्ता भोक्ता स एव हि ॥९॥ (४।५६।३२)

सर्वदेवाविनाशाय कुम्भानां गगनं यथा ।

यथा मणोरथःसन्दे अपस्कान्तस्य कर्तृता ॥ १० ॥ (१।६।३१)

अकर्तुरेव हि तथा कर्तृता तस्य कथ्यते ।

मणिसन्निधिमात्रेण यथाप्यः सन्दते जडम् ॥११॥ (१।६।३२)

१३—तादात्म्यम्

द्वैतं यथा नास्ति चिदात्मजीवयोस्तथैव भेदोऽस्ति न जीव चित्तयोः
यथैव भेदोऽस्ति न जीवचित्तयोस्तथैव भेदोऽस्ति न देहकर्मणोः ॥

॥ १ ॥ (३।६।१२)

कथं देहो ननु देह एव चित्तं तदेवाहमितीह जीवः ।

स जीव एवेश्वरचित्तस्य आत्मा सर्वः शिवस्त्वेकपदोक्तमेतत् ॥

॥ २ ॥ (३।६।१२)

[१] प्रकृतेरात्मनस्तादात्म्यम् :—

नात्मनः प्रकृतिभिन्ना घटान्मृन्मयता यथा ।

सन्मृन्मात्रं यथा चान्तरात्मैवं प्रकृतिः स्थिता ॥१॥ (१।४६।२६)

श्रावर्तः सलिलस्येव यः स्पन्दस्त्वयमात्मनः ।

प्रोक्तः प्रकृतिशब्देन तेनैवेह स एव हि ॥ २ ॥ (१।४६।३०)

पर्यैकः स्पन्दपवनौ नाम्ना भिन्नौ न सत्तया ।

तयैकमात्मप्रकृती नाम्ना भिन्नौ न सत्तया ॥ ३ ॥ (१।४६।३१)

अयोधादेतयोर्भेदो बोधेनैव विलीयते ।

अयोधात्सन्मयो याति रज्ज्वां सर्पभ्रमो यथा ॥४॥ (१।४६।३२)

यद्ब्रह्मात्मापि तुर्यश्च या विद्या प्रकृतिश्च या ।

तदभिन्नसर्द्धकात्म यथा कुम्भशतेषु मृत् ॥ ५ ॥ (१।४६।३८)

ब्रह्माहं त्रिजगद्ब्रह्म त्वं ब्रह्म खलु दृश्यभूः ।

द्वितीया फलना नास्ति पश्येच्छसि तथा कुरु ॥६॥ (१।४६।३७)

अविद्येयमयं जाव इत्यादिकलनाक्रमः ।

अप्रबुद्धमरोधाय कल्पितो वाग्भिदां वरैः ॥ ७ ॥ (३।४६।१७)

[२] मनसो ब्रह्मणस्तादात्म्यम् :—

(प्रतियोगिव्यवच्छेदसंख्यारूपादयत्र वे ।

मनःशब्दैः प्रकल्प्यन्ते ब्रह्मज्ञानब्रह्म विद्धि तान् ॥१॥ (३।१००।२३)

ग्राह्यी शक्तिरसौ तस्माद्ब्रह्मैव तदस्मिन्म । (३।१००।१७)

(धन्यनां तस्य तां विद्धि स्पन्दशक्तिं मनोमयीम् ॥२॥ (३।८४।२)

[३] जगतो ब्रह्मणस्तादात्म्यम् :—

यथा कटरुद्राद्दार्ढ्यः पृथक्स्वार्हो न काञ्चनात् ।

न हेमकटराच्छूज्जगच्छब्दार्थता पदे ॥ १ ॥ (३।१।१७)

धनन्यच्छान्तमाभासमात्रमाकाशनिर्भलम् ।

ब्रह्मैव जगदित्येतत्सर्वं सत्त्वावबोधतः ॥ २ ॥ (३।६।३०)

कटरुत्वं पृथग्येन्नस्तरङ्गत्वं पृथग्जलात् ।

यथा न समवत्येवं न जगत्पृथगोश्वरात् ॥ ३ ॥ (३।६।१४)

ययोर्भयोर्ज्जनिभ्यक्ता भाविनः पपसि स्थिताः ।

न स्थिताश्चात्मनोऽन्यत्वाद्यित्तन्वे स्मृत्यस्तथा ॥४॥ (४।३६।२)

स्पन्दस्त्वं पवनादन्यन्न कदाचन कुत्रचित् ।

स्पन्द एव सदा वायुर्जगत्स्मान्न विद्यते ॥५॥ (३।६।३३)

कारुतालीयवच्चिन्वाज्जगतो भाति ब्रह्म त्वम् ।

स्वप्नसंकल्पपूरवच्चत्स्माद्भिद्यते कथम् ॥६॥ (६।३४।२४)

यथा न भिन्नमनलादौष्ण्यं सौगन्ध्यमम्बुजात् ।

काष्ण्यं कज्जलतः शौक्ल्यं हिमान्माधुर्यमिन्द्रुतः ॥७॥ (५।३।५)

आलोकश्च मफाशाङ्गादनुभूतिस्तथा चित्तेः ।

जलाद्वीचिर्ययाजभिन्ना चित्स्वभावात्तथा जगत् ॥८॥ (५।३।६)

यदात्मपरिचस्पान्तश्चिन्वात्तीक्ष्णत्ववेदनम् । (५।५।७।१)

यदात्मलवणस्पान्तश्चिर्याङ्गुवणवेदनम् ॥ ६ ॥ (५।५।७।२)

स्वतो यदन्तरात्मेन्द्रोश्चिन्वान्माधुर्यवेदनम् । (५।५।७।३)

स्वतो यदात्महृत्पदश्चिरात्काठिन्यवेदनम् ॥१०॥ (५।५।७।४)

स्वतो यदात्मशैलस्य ज्ञतया जाड्यवेदनम् । (५।५।७।५)

स्वतो यदात्मतोयस्य चिद्रवत्त्वादिवर्तनम् ॥११॥ (५।५।७।६)

यदात्मगगनस्पान्तश्चिन्वाच्छून्यत्ववेदनम् । (५।५।७।८)

स्वतो यदात्मवृक्षस्य शाखादिस्तस्य वेदनम् ॥१२॥ (५।५।७।७)

स्वतो यदात्मकुड्यस्य नैरन्तर्यं निरन्तरम् । (५।५।७।१०)

स्वतो यदात्मसत्त्वायाश्चिन्वात्सत्त्वैकवेदनम् ॥१३॥ (५।५।७।११)

अन्तरात्मप्रकाशस्य स्वतो यदवभासनम् । (५।५।७।१२)

परमात्मगुडस्पान्त्यर्थचित्स्वादूदयात्मकम् ॥१४॥ (५।५।७।१४)

अन्तरस्ति यदात्मेन्द्रोश्चिद्रूपं चिद्रसापनम् ।

स्वत आस्वादितं तेन तदहंतादिनोदितम् ॥१५॥ (५।५।७।१३)

अनया तु षचोभङ्गया मया ते रघुनन्दन ।

नाहंतादिजगत्तादिमेदोऽस्तीति निर्दिशितम् ॥१६॥ (५।५।७।१६)

चिद्रूपेण स्वसंविद्या स्वचिन्मात्रं विभाव्यते ।

स्वयमेव रूपहृदयं वातेन स्पन्दनं यथा ॥१७॥ (३।६।१।११)
 यथा क्षीरस्य माधुर्यं वीक्षणत्वं परिचस्य च ।
 द्रवत्वं पयसश्चैव स्पन्दनं पवनस्य च ॥ १८ ॥ (३।६।१।२७)
 स्थितोऽनन्यो यथाऽन्यः सन्नास्ति तत्र तथात्मनि ।
 सर्गो निर्गलचिद्रूपः परमात्मात्मरूपभृत् ॥१९॥ (३।६।१।२८)
 कचनं ब्रह्मरत्नस्य जगदित्येव यत्स्थितम् ।
 तदकारणार्कं यस्माच्चेन न व्यतिरिच्यते ॥२०॥ (३।६।१।२९)
 चिद्रग्न्यौष्ण्यं जगत्लेखा जगच्चिच्छब्दशुक्लता ।
 जगच्चिच्छ्रैलजठरं चिञ्जलद्रवता जगत् ॥२१॥ (३।१४।७२)
 जगच्चिदिक्षुमाधुर्यं चित्क्षीरस्निग्धता जगत् ।
 जगच्चित्तौद्रमाधुर्यं जगच्चित्कनकाङ्गदम् ॥२२॥ (३।१४।७३)
 जगच्चित्सर्पस्नेहो वीचिथित्सरितो जगत् ।
 जगच्चिद्भिन्नशीतत्वं चिग्ज्वालाञ्जलनं जगत् ॥२३॥ (३।१४।७४)
 जगच्चित्पुष्पसौगन्ध्यं चिल्लुताग्रफलं जगत् ।
 चित्सर्पैव जगत्सत्त्वा जगत्सर्पैव चिद्रूपः ॥२४॥ (३।१४।७५)
 चिचयं चेत्यविकल्पेन स्वयं स्फुरति तन्मयम् ।
 विकारादि तदेवान्तस्तत्सारत्वान्न भिद्यते ॥२५॥ (३।१३।७)
 पुष्पपल्लवपत्रादि लताया नेतरद्यथा ।
 द्विर्नैकत्वजगत्त्वादि त्वन्त्वाद्दृष्टं तथा चित्तेः ॥२६॥ (३।१३।१२)
 अविकल्पतदात्मत्वात्सत्त्वात्सत्त्वैकतैव च ।
 अवयवावयविता शब्दार्थौ शशमृद्भवत् ॥ २७ ॥ (३।१४।७७)

[४] जगद्विना नेशस्य संस्थितिः :-

सन्निवेशं विना सत्ता यथा हेम्नो न विद्यते (१।६६।४३)
 तथा जगद्विभावं विना नेशस्य संस्थितिः ॥१॥ (१।६६।४४)
 वित्तसत्तैव जगत्सत्ता जगत्सत्तैव चिद्रूपः ॥ २ ॥ (३।१४।७५)
 अत्र मेदविकारादि नस्ते मलमिव स्थितम् ॥ ३ ॥ (३।१४।७६)

[५] सर्वे ब्रह्मवदं ब्रह्म :-

करणां कर्म कर्ता च जननं मरणां स्थितिः ।
 सर्वे ब्रह्मैव नद्यस्ति तद्विना कल्पनेतरा ॥१॥ (३।१००।३०)
 ब्रह्मव्योम जगज्जालं ब्रह्मव्योम दिशो दश ।
 ब्रह्मव्योम कलाकालदेशद्रव्यक्रियादिकम् ॥२॥ (३।६०।२८)
 पदार्थजातं शैलादि यथा स्वप्ने पुरादि च ।
 चिदेवैकं परं व्योम तथा जाम्बवदार्यभूः ॥ ३ ॥ (३।५६।३)
 परमार्थघनं पृथ्वी परमार्थघनं नमः ।
 परमार्थघने शैलाः परमार्थघने द्रुमाः ॥ ४ ॥ (३।५५।४५)
 यदिदं किञ्चिदाभोगि जगज्जालं महश्यते ।
 तत्सर्वममलं ब्रह्म भवत्येतद्वचवस्थितम् ॥ ५ ॥ (३।११।१६)
 पाताले भूतले स्वर्गे तृणो प्राण्यम्बवेजपि च ।
 दृश्यते तत्परं ब्रह्म चिद्रूपं नान्यदस्ति हि ॥ ६ ॥ (३।२।२८)

१४—जगन्मिथ्यात्वम्

मायेयं स्वप्नवद्भ्रान्तिर्मिथ्यारचितचक्रिका ।

मनोरञ्जयमिवालोलसलिलावर्तसुन्दरी ॥ १ ॥ (४।४७।४१)

[१] सत्यासत्यनिर्णयः :—

आदावन्ते च यन्नित्यं तत्सत्यं नाम नेतत् । (५।५।६)

आदावन्ते च यत्सत्यं वर्तमाने सदैव तत् ॥ १ ॥ (४।४५।४६) .

आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेषु तच्चया । (४।४५।४५)

आदावन्ते च यन्नास्ति कीदृशी तस्य सत्यता ॥२॥ (५।५।६)

यदस्ति तस्य नाशोऽस्ति न कदाचन राघव ॥३॥ (३।४।६२)

[२] न सन्नासज्जगत् :—

न सन्नासन्न सञ्जातश्चेतसो जगतो भ्रमः ।

अथ धीसपनायानामिन्द्रजालमिवोत्थितः ॥ १ ॥ (३।६।५।६)

नातः सत्यमिदं दृश्यं न चासत्यं कदाचन । (३।४।४।३३)

न तत्सत्यं न चासत्यं रञ्जुसर्दभ्रमो यथा ॥ २ ॥ (३।४।४।४१)

न सत्यं न च मिथ्यैव स्वप्नजालमिवोत्थितम् । (३।११।४।२०)

एवं न सन्नासदिदं भ्रान्तिमात्रं विभासते ॥३॥ (३।४।४।२७)

[३] जगतः सदसन्मयत्वम् :—

सती वाप्यसती तापनद्येव लहरी चला ।

मनसेन्द्रजालश्रीर्जागती प्रवितन्पते ॥ १ ॥ (३।१।२६)

असत्यमस्यैर्यवशात्सत्त्वं संप्रतिभा सतः ।

यथा स्वप्नस्तथा चित्त जगत्सदसदात्मकम् ॥ २ ॥ (३।६।५।५)

यथा नभसि मुक्तालीपिच्छकेशोरगहूकादयः ।

असत्याः सत्त्वतां याता भात्यैवं दुर्दृशां जगत् ॥३॥ (३।४२।७)

असत्त्वमेव सत्याभं प्रतिभानमिदं स्थितम् । (३।५४।२१)

अकृतं चानुभूतं च न सत्यं सत्यवतिस्थम् ॥४॥ (३।१३।४२)

[४] जगतो भ्रान्तिसान्प्रत्वम् :—

एवं तावदिदं विद्धि दृश्यं जगदिति स्थितम् ।

अहं चेत्याद्यनाकारं भ्रान्तिमानमसन्मयम् ॥ १ ॥ (४।१।२)

मृगतृष्णाभिन्वासत्त्वं सत्त्ववत्सत्त्वमदम् । (४।१।७)

अनुभूतं मनोराज्यमिवासत्त्वमवास्तवम् ॥ २ ॥ (४।१।१२)

शून्ये प्रकचितं नानावर्णमाकारितात्मकम् ।

अपिशडगृहमाशून्यमिन्द्रवापमिवोत्थितम् ॥ ३ ॥ (४।१।२३)

जगदादाबन्तुत्पन्नं पञ्चैदमनुभूयते ।

तत्तद्विद्वद्योमकचनं स्वप्नस्त्रीसुरतं यथा ॥ ४ ॥ (४।५४।२०)

मृगतृष्णा यथा तापान्मनसोऽनिश्चयात्तथा ।

असन्त इव दृश्यन्ते सर्वे ब्रह्मादयोऽप्यमी ॥ ५ ॥ (४।४५।१७)

मिथ्याज्ञानघना, सर्वे जगत्याकारराशयः ।

यथा नौपायिनो मिथ्या स्थाशुस्पन्दमतिस्तथा ॥६॥ (४।४५।१८)

पनोव्यापोह एवेदं स्वप्नामहिमयं यथा ।

भावनामात्रैर्विज्याच्चिरमावर्तते जगत् ॥७॥ (४।४५।२६)

मिथ्यात्मैव सर्गश्रीर्भवतीह मद्यामरो ।

वीरदुमलतोन्मुक्तपुष्पासीव तरङ्गिणी ॥ ८ ॥ (३।६।२।४)

स्वप्नेन्द्रजालपुरवत्संकथेहापुराद्रिवत् ।

संकल्पवदसत्यैव भाति सर्गानुभूतिभूः ॥ ९ ॥ (३।६।२।५)

समस्तस्यापबुद्धस्य मनोजातस्य कस्यचित्

घोर्जं दिना मृषैवेयं मिथ्यारूढिमृषागता ॥१०॥ (३।५७।१६)

स्वप्नोपलम्भं सर्गाख्यं स सर्वोऽनुभवन्स्वितः ।

चिरमावृत्तदेहात्मा भुवक्रभ्रमणं यथा ॥ ११ ॥ (३।५७।२०)

मिथ्यादृष्ट्य एवेमाः सृष्टयो मोहदृष्टयः ।

मायामात्रदृशो भ्रान्तिः शून्याः स्वप्नानुभूतयः ॥१२॥ (३।५७।५४)

प्रतिभाससमुत्थानं प्रतिभासपरिच्छापम् ।

यथा गन्धर्वनगरं तथा संसृतिविभ्रमः ॥१३॥ (३।३३।४५)

स्वप्नार्थमृगतृष्णाम्बुद्वीन्दु सङ्कल्पितार्थवत् ।

मिथ्या जगदई त्वं च भाति केशोरदृक् यथा ॥१४॥ (३।१६०।१३)

मायामात्रकमेवेदमरोधरूपमिच्छिमत् ।

इदं भास्वरमाभातं स्वप्नसंदर्शनं स्थितम् ॥१५॥ (३।६।०।३६)

भ्रान्तिरेवमनन्तेऽर्थं चिद्रूपोऽव्योम्नि मासुरा ।

अपबुद्ध्या जगन्नाम्नो नगरो कल्पनात्मिका ॥१६॥ (३।२१।४)

एतज्जालमसद्रूपं चिद्भानोः समुपस्थितवत् ।

यथा स्वप्नमुदूर्तेऽन्तः सम्बत्सरशतभ्रमः ॥१७॥ (३।४१।५०)

यथा सङ्कल्पनिर्माणो जीवनं मरणां पुनः ।
 यथा गन्धर्वनगरे कुड्यमगडनवेदनम् ॥ १८ ॥ (३।४१।५१)
 यथा नौयानसंरम्भे वृक्षपर्वतवेपनम् ।
 यथा स्वधातुसंज्ञोभे पूर्वपर्वतनर्तनम् ॥१९॥ (३।४१।५२)
 यथा समञ्जसं स्वप्ने स्वशिरःप्रविकर्तनम् ।
 मिथ्यैवैवमिथं प्रौढा भ्रान्तिराततरूपिणी ॥२०॥ (३।४१।५३)
 यथा मरौ जलं युद्धं कटकत्वं च हेमनि ।
 असत्सदिव भातीदं तथा दृश्यत्वमात्मनि ॥२१॥ (३।२८।१५)
 ससर्वाविरणा एते महत्यन्तर्विवर्जिते ।
 ब्रह्माण्डा भान्ति दुर्दृष्टेभ्योऽग्नि केशोरहको यथा २२(३।३०।१०)
 यथा द्वित्वं शशाङ्कादौ पश्यत्यक्षिमलाविलम् ।
 चित्चेतनकलाक्रान्ता तथैव परमात्मनि ॥ २३ ॥ (३।६६।७)
 यथा मदवशाद्भ्रान्तान्त्रीवः पश्यति पादपान् ।
 तथा चेतनविद्बुद्धान्संसरांश्चित्प्रपश्यति ॥ २४ ॥ (३।६६।८)
 यथा लीलाभ्रमाद्भालाः कुम्भकृच्चक्रवज्जगत् ।
 भ्रान्तं पश्यन्ति चित्तात्तु विद्धि दृश्यं तथैव हि ॥२५॥ (३।६६।९)
 पत्रमाश्राहते नान्यत्कदल्या विद्यते यथा ।
 भ्रममाश्राहते नान्यज्जगतो विद्यते तथा ॥ २६ ॥ (२।६६।४)
 अलीकमिदमुत्पन्नमलोकं च विवर्धते ।
 अलीकमेव स्पन्दते तत्रालोकं विलीयते ॥ २७ ॥ (३।६७।७६)

[५] जीवस्य मिथ्यात्वम् :-

आत्मैवानात्मवदिह जीवो जगति राजते ।

द्दीन्दुत्वमिव दुर्दृष्टेः सचासच समुत्थितम् ॥१॥ (३।१००।३५)

विच्छक्तेः सन्दशक्तेषु सम्यन्धः कल्प्यते मनः ।

मिथ्यैव तत्समुत्पन्नं मिथ्याज्ञानं तदुच्यते ॥ ५ ॥ (५।१३।५८)

एषा ह्यविद्या कथिता मायैषा सा निगद्यते ।

परमेतत्तदज्ञानं संसारादिविपमदम् ॥ ३ ॥ (५।१३।५६)

[६] अविद्या :-

संसारबीजकणिका यैषा विद्या रघूदह ।

यैषा ह्यविद्यामानैव सतीव स्फारता गता ॥ १ ॥ (३।११३।११)

दृश्यते मकराभासा सदर्थे नोपयुज्यते । (३।११३।१५)

अन्तःशून्यापि सर्वत्र दृश्यते सारसुन्दरी ॥२॥ (३।११३।१७)

न क्वचित्संस्थितापीह सर्वत्रैवोपलक्ष्यते । (३।११३।१७)

निमेषमप्यतिष्ठन्ती स्पैर्याशङ्कां प्रयच्छति ॥३॥ (३।११३।१८)

प्रतिभासवशादेवा त्रिजगन्ति महान्ति च ।

सहस्रमात्रेणोत्पाद्य धत्ते आसीकरोति च ॥ ४ ॥ (३।११३।२७)

मनोराज्यमिवाकारभासुरा सत्यवर्णिता ।

सहस्रशतशाखापि न किञ्चित्स्वार्थतः ॥५॥ (३।११३।३३)

इयं दृश्यभरन्नान्तिन्वविद्येति चोच्यते ।

वस्तुतो विद्यते नैषा तापनयां यया पया ॥ ६ ॥ (३।१२।५)

आविद्यांते धृता संविद्व्रह्मणात्मनि सत्तया ।

तद्भ्रमेणासदप्यस्याः सद्रूपमिव लक्ष्यते ॥७॥ (ई०१६०।११)

असन्मयमविद्याया रूपमेव तदेव हि ।

यद्वीक्षितासती नूनं नश्यत्येव न दृश्यते ॥८॥ (ई०१६१।१३)

(अ) चित्तमेवाविद्या :—

चित्तमेव सकलादम्बरकारिणीमविद्यां विद्धि ।

सा विचित्रकेन्द्रजालवशादिदमृत्पादयति ।

श्रविद्या चित्तजीवबुद्धिशब्दानां भेदोनास्ति

वृक्षवृक्षशब्दयोरिव ॥ १ ॥ (३।११६।८)

(आ) अविद्याया असत्ता :—

कृतां क्षान्तिः प्रवोचाम ॥ १ ॥ (ई०१६१।१७)

नामैवेदमविद्येति भ्रममात्रमसद्विदुः ।

न विद्यते या सा सत्या कीदृग्राम भवेत्किला ॥२॥ (ई०१६६।१४)

ब्रह्मतत्त्वमिदं सर्वमासीदस्ति भविष्यति ।

निर्विकारमनाद्यन्तं नाविद्यास्तीति निश्चयः ॥३॥ (ई०१६०।११)

कुत्र एषा कथं चेति विकल्पान्नुदाहरन् ।

नेदमैषां न चास्तीति स्वयं हास्यसि बोधतः ॥४॥ (ई०१६२।७)

[७] माया :—

इति मायेन दुष्यारा चिच्छक्तिः परिजृम्भते ।

इत्यमाद्यन्तरहिता ब्राह्मी शक्तिरनामया ॥ १ ॥ (६।७०।१८)

ईदृशी राम मायेय या स्वनाशेन हर्षदा ।

न लक्ष्यते स्वभावोऽस्याः प्रेक्षमाणैव नश्यति ॥२॥ (४।४१।१५)

विवेकपाच्छादयति जगन्ति जनयत्यलम् ।

न च विज्ञायते कैषा पश्याश्चर्यमिदं जगत् ॥३॥ (४।४१।१६)

अप्रेक्ष्यमाणा स्फुरति प्रेक्षिता तु विनश्यति ।

मायेयमपरिज्ञायमानरूपैव बलति ॥ ४ ॥ (४।४१।१७)

भूमि स्थितिहुपापाता समासाद्य पद स्थिता ।

कुतो जातेयमिति ते राम मास्तु विचारणा ॥५॥ (४।४१।३२)

इमा कथमहं हन्मीत्येषा तेऽस्तु विचारणा ।

अस्त गताया स्त्रीणां पामस्या ज्ञास्यसि राघव ॥६॥ (४।४१।३३)

यत एषा यया चैषा यया नष्टेत्स्वखण्डितम् ।।

वस्तुतः किल नास्त्येषा विभात्येषा न वेत्तिता ॥७॥(४।४१।३४)

उपदेशयोपदेशार्थं शास्त्रार्थप्रतिपत्तये ।

शब्दार्थवाक्यरचनाभ्रमो मा तन्मयो भव ॥ ८ ॥ (४।४१।६)

शब्दार्थवाक्यमपञ्चोऽप्यनुपदेशेषु कल्पितः ।

सदाज्ञेषु न तज्ञेषु विद्यते पारमार्थिकः ॥ ९ ॥ (४।४१।६)

फलनामलमोहादि किञ्चित्तात्मनि विद्यते ।

नीरामं ब्रह्म परम तदेवेदं जगत्स्थितम् ॥ १० ॥ (४।४१।१०)

[८] मूढस्यैव जगत्सत्यत्वम् :-

यस्त्वबुद्धमतिर्भूतो रूढो न वितते पदे ।

वज्रसारमिदं तस्य जगदस्त्यसदेव सत् ॥ १ ॥ (३।४२।१)
 यथा बालस्य वेतालो मृतिपर्यन्तदुःखदः ।
 असदेव सदाकारं तथा मूढमतेर्जगत् ॥ २ ॥ (३।४२।२)
 ताप एव यथा वारि मृगाणां भ्रमकारणम् ।
 असत्यमेव सत्याभं तथा मूढमतेर्जगत् ॥ ३ ॥ (३।४२।३)
 यथा स्वप्नमृतिर्जन्तोरसत्या सत्यरूपिणी ।
 अर्थक्रियाकरी भाति तथा मूढधियां जगत् ॥ ४ ॥ (३।४२।४)
 अणुत्पन्नस्य कनके कानके कटके यथा ।
 कटकहस्तिरेवास्ति न मनगपि देवधीः ॥ ५ ॥ (३।४२।५)
 तथाऽक्षस्य पुरागारनगनागेन्द्रभासुरा ।
 इयं दृश्यदृगेवास्ति न त्वन्या परमार्थदृक् ॥ ६ ॥ (३।४२।६)
 येन बुद्धं तु तस्यैतदाकाशादपि शून्यरुम् ।
 न बुद्धं येन तस्यैतद्वज्रसाराचलोपमम् ॥ ७ ॥ (३।२८।१३)
 दीर्घसंसारमायेयं राम राजसत्तामसैः ।
 चार्थिने जन्तुभिर्नित्यं सुस्तम्भैरिव पण्डपः ॥ ८ ॥ (५।५।२)
 सत्वस्थजातिभिर्धोरैस्त्वाहशौर्गुणवृंहितैः ।
 हेलया त्यज्यते फला मायेयं त्वगिबोरगैः ॥ ९ ॥ (५।५।३)

[९] यावदज्ञानं तावदेव जगदनुभवः :-

यावदज्ञानकलना यावद्व्यस्रभावना ।

यावदास्था जगज्जाले तावच्चित्तादिकल्पना ॥ १ ॥ (१।२।३०)

यत्तु वस्तुत एवास्ति न कदाचन किञ्चन ।

तदभावात् तद्राम कथं नाम विनश्यति ॥ ४ ॥ (३।२।३।१२)

[१३] जगदात्मनि लीयते :-

स्वप्नभ्रमेऽथ सङ्कल्पे पदार्थाः पर्वतादयः ।

संविदोऽन्तर्हितन्त्येते स्पन्दनान्यनिले यथा ॥१॥ (३।५७।४४)

असन्दस्य यथा वायोः सस्पन्दोऽन्तर्विशत्यलम् ।

अनन्यात्मा तथैवायं स्वप्नार्थः संविदो मलम् ॥२॥ (३।५७।४५)

स्वप्नाद्यर्थाविभासेन संविदेव स्फुरत्यलम् ।

अस्फुरन्ती तु तेनैव यात्येकत्वं तदात्मिका ॥३॥ (३।५७।४६)

१५—परा दृष्टिः (अज्ञातवादः)

जगच्छब्दस्य नामार्थो ननु नास्त्येव कथन । (३।४।६७)
वस्तुतस्तु जगन्नास्ति सर्वं ब्रह्मैव केवलम् ॥ १ ॥ (४।४०।३०)

[१] अप्रबुद्धबोधायैव भेदकल्पना :-

अप्रबुद्धदृष्ट्यां पन्ने तत्प्रबोधाय केवलम् ।
वाच्यवाचकसम्बन्धकृती भेदः प्रकल्प्यते ॥ १ ॥ (३।१००।४)
अविधेयमयं जीव इत्यादिकल्पनाक्रमः ।
अप्रबुद्धप्रबोधाय कल्पितो वाग्विदां वरैः ॥ २ ॥ (३।४६।१७)
काचिद्वा कल्पना यावन्न नीता राघव प्रथाम् ।
उपदेशोपदेशश्रीस्तावल्लोके न शोभते ॥ ३ ॥ (३।६५।५)
अतो भेददृशादीनामङ्गीकृत्योपदिश्यते ।
अप्रेदमेते जीवा वै वेति वाचमयं क्रमः ॥ ४ ॥ (३।६५।६)
अप्रबुद्धजनाचारो यत्र राघव दृश्यते ।
तत्र ब्रह्मण्य उत्पन्ना जीवा इत्युक्तयः स्थिताः ॥ ५ ॥ (३।६५।३)
उपदेशाय शास्त्रेषु जातः शब्दोऽप्यवार्ज्यजः ।
प्रतियोगिव्यवच्छेदसंख्यालक्षणापत्तवान् ॥ ६ ॥ (३।८४।१६)
भेदो दृश्यत एवायं व्यवहारान्न वास्तवः ।
घेतालो घालकस्येव कार्यार्थं परिकल्पितः ॥ ७ ॥ (३।८४।२०)

कार्यकारणभावो हि तथा स्वस्वामिलक्षणम् ।

हेतुश्च हेतुमांशैवावयवाद्यविविक्रमः ॥ ८ ॥ (३।८४।२२)

व्यतिरेकाव्यतिरेकौ परिग्रामादिविभ्रमः ।

तथा भावविलासादि विद्याविद्ये सुखामुखे ॥९॥ (३।८४।२३)

एवमादिमयो मिथ्यासङ्कल्पकलना मित्ता ।

अज्ञानमवबोधार्थं न तु भेदोऽस्ति वस्तुनि ॥१०॥ (३।८४।२४)

[२] परमः सिद्धान्तः :—

सिद्धान्तोऽध्यात्मशास्त्राणां सर्वापहव एव हि ।

नाविद्यास्तीह नो माया शान्तं ब्रह्मेदमक्रमम् ॥१॥ (३।१२५।१)

सर्वं च खल्विदं ब्रह्म नित्यं चिद्घनमक्षतम् ।

कल्पनान्या मनोनाम्नो विद्यते नहि काचन ॥२॥ (३।११४।१४)

परं ब्रह्मैव तत्सर्वमनरामरमव्ययम् । (३।४।६८)

सर्वमेकमनाद्यन्तमविभागमस्वगिदतम् ॥ ३ ॥ (३।८४।२६)

केवलं केवलाभासं सर्वसामान्यमक्षतम् ।

चेत्यानुपावरहितं चिन्मात्रमिह विद्यते ॥ ४ ॥ (३।११४।१६)

चेत्यानुपातरहितं सामान्येन च सर्वगम् ।

यच्चित्तधमनाव्येयं स आत्मा परमेश्वरः ॥५॥ (३।११४।१२)

तस्मान्मैवाविचारोऽस्ति नाऽविद्यास्ति न वन्धनम् ।

न मोक्षोऽस्ति निरायार्थं शुद्धरोचमिदं जगत् ॥६॥ (३।२१।७२)

पुषानामस्मदादीनां न किञ्चिन्नाम जायते ।

न च नश्यति वा किञ्चित्सर्वशान्तमजं च सत् ॥७॥ (३।१४६।११)

परे शान्ते परं नाम स्थितमित्यभिदन्तया ।
 नेह सर्गो न सर्गाख्या काचिदस्ति कदाचन ॥८॥ (३।१।१६।२५)
 न जायते न म्रियते किञ्चिदत्र जगत्त्रये ।
 न च भावविकारणां सत्ता कचन विन्यते ॥९॥ (३।१।१४।१५)
 न जगन्नापि जगती शान्तमेवाखिल स्थितम् ।
 ब्रह्मैव कचति स्वच्छमित्यमात्मात्मनात्मनि ॥१०॥ (३।१।३।११)
 नाधेयं तत्र नाधारो न दृश्यं न च द्रष्टृता ।
 ब्रह्माण्डं नास्ति न ब्रह्मा न च धैतयिडका कचिद् ११ (३।१।३।१०)
 तेन जातं तत्रो जातमितीयं रचना गिराम् ।
 श्राद्धसंस्वपवहारार्थं न राम परमार्थतः ॥ १२ ॥ (४।४०।१७)
 न दृश्यमस्ति सद्रूपं न द्रष्टा न च दर्शनम् ।
 न शून्यं न जडं नो चिच्छान्तमेवेदमाततम् ॥१३॥ (३।४।७०)
 जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तादि परमार्थविदां विदाम् ।
 न विद्यते किञ्चिदपि यथास्थितमवस्थितम् ॥१४॥ (३।१।४६।२१)
 वस्तुतस्त्वस्ति न स्वप्नो न जाग्रत् सुषुप्ताता ।
 न तुर्यं न ततोऽजीतं सर्वं शान्तं परं नमः ॥१५॥ (३।१।६७।१८)

[३] ब्रह्मणः कर्तृत्वनिषेधः :—

भनाख्योऽप्रतिघः स्वात्मा निराकारो य ईश्वरः ।
 स करोति जगदिति हासायैव वचोऽधियाम् ॥१॥ (३।६८।८)
 नेदं कर्तृकृतं किञ्चिन्न वा कर्तृकृतक्रमम् ।
 स्वपमाभासते चेदं कर्तृकर्तृपदं गतम् ॥ २ ॥ (४।५६।५)

अकर्तृकर्मकरणमकारणमबीजकम् ।

अप्रतर्क्यमविशेष ब्रह्म कर्तृ कथं भवेत् ॥ ३ ॥ (१।१६५।१३)

[४] ब्रह्मणो विकारनिषेधः.—

अपुनः प्रागवस्थान यत्स्वरूपविवर्ययः ।

तद्विकारादिक तात यत्क्षीरादिषु वर्तते ॥ १ ॥ (१।१६६।२)

पयस्ता पुनरभ्येति दधित्वान्न पुनः पयः ।

शुद्धमाद्यन्तमध्येषु ब्रह्म ब्रह्मैव निर्भूलम् ॥ २ ॥ (१।१६६।३)

क्षीरादेरिव तेनास्त्रि ब्रह्मणो न विकारिता ।

अनाद्यन्तविभागस्य न चैषोज्ययविक्रमः ॥ ३ ॥ (१।१६६।४)

आत्मा त्वाद्यन्तमध्येषु समः सर्वत्र सर्वदा ।

स्वप्न्यन्त्यत्वमायाति नात्मतत्त्व पदाचन ॥ ४ ॥ (१।१६६।५)

अरूपत्वाच्चैकत्वाच्चित्तत्वादपमीश्वरः ।

वश भावविकाराणां न कदाचन गच्छति ॥ ५ ॥ (१।१६६।६)

न चाविकारमजर सविकार क्षयाहते ।

कारणं क्वचिदेवेह किंचिद्भवितुमर्हति ॥ ६ ॥ (१।१६६।७)

न जन्यजनकाद्यास्ताः सम्भवन्त्युक्तयः परे ।

एकमेव ह्यनन्तत्वात्किं कथं जनयिष्यति ॥ ७ ॥ (४।४०।२६)

सर्वस्मात्सर्वगात्समादनन्ताद्रज्जगणः पदात् ।

नान्यत्किञ्चित्सभवति तदुत्थ यच्चदेव तत् ॥ ८ ॥ (४।४०।३४)

यादृगाद्यन्तपोर्वस्तु तादृगेव तदुच्यते ।

मध्ये यस्य यदन्यत्वं तदबोधाद्विजृम्भितम् ॥ ९ ॥ (१।१६६।७)

समस्याद्यन्तपोर्येयं दृश्यते विकृतिः क्षणात् ।

संविदः सम्भ्रमं विधिं नाऽविकारेऽस्ति विक्रिया ॥१०॥ (३।४६।५)

[५] ब्रह्मणः कारणत्वनिषेधः—

नित्यानन्दतयाऽजस्य कारणं नास्ति कार्यकृत् । (३।१०।१०)

स्वसत्तायां स्थितं ब्रह्म न बीजं न च कारणम् ॥१॥ (३।६७।२)

संस्रियतं सर्वदा स^१ सर्वाकारमिवोदितम् ।

अदृश्यत्वाद्बलभ्यत्वान्न तत्कार्यं न कारणम् ॥२॥ (३।६६।२६)

आख्यानाख्यास्वरूपस्य निराभासमभादृशः ।

सतो धाप्यसतो वायु कथं कारणात्ता भवेत् ॥३॥ (३।६६।२८)

यदि कारणात्तापत्तियोग्यं शान्तं पदं भवेत् । (३।६७।८)

अनिहितप्रनाभासप्रतर्क्यं कथं भवेत् ॥ ४ ॥ (३।६७।६)

न च शून्यमनाद्यन्तं जगतः कारणं भवेत् ।

ब्रह्मामूर्तं समूर्तस्य दृश्यस्याब्रह्मरूपिणः ॥ ५ ॥ (३।६३।१७)

न चाविकारमजरं सविकारं ह्यादृते ।

कारणं क्वचिद्देहेह किञ्चिद्भ्रवितुमर्हति ॥ ६ ॥ (३।१६५।१४)

न हि कारणात्तः कार्यमुदेत्यसदृशं क्वचित् । (३।१८।१८)

ज्ञानस्य हेपता नास्ति केवलं ज्ञानमव्ययम् ॥७॥ (३।१६०।५)

सम्पद्यते हि यत्कार्यं कारणैः सहकारिभिः ।

मुख्यकारणवैचित्र्यं किञ्चित्प्रायलोच्यते ॥ ८ ॥ (३।१८।२०)

न ब्रह्मनगतामस्ति कार्यकारणतोदयः ।

कारणानामभावेन सर्वेषां सहकारिणाम् ॥ ९ ॥ (३।१९।३७)

[६] ब्रह्मणो वीजत्वनिषेधः :—

(इदं बीजेऽङ्कुर इव दृश्यमास्ते महाशये ।

वृते य एवमब्रह्ममेतत्तस्यास्ति शैशवम् ॥ १ ॥ (४।१।२१)

(मनःपट्टेन्द्रियातीतं यत्स्यादतितरामणु ।

(बीजं तद्भवित शक्त स्वयंभूर्जगता कथम् ॥ २ ॥ (४।१।२५)

आकाशादपि सूक्ष्मस्थ परस्य परमात्मनः ।

१ सर्वाल्पानुपलभस्य कीदृशी बीजता कथम् ॥ ३ ॥ (४।१।२६)

गगनाद्गादपि स्वच्छे शून्ये तत्र परे पदे ।

(कथं सन्ति जगन्नेष्टसुद्रगमनादयः ॥ ४ ॥ (४।१।२८)

(मेरुवास्ते कथमणौ कृतः किञ्चिदनाकृतौ ।

(तदतद्रूपयोरैक्यं क्व च्छायातपयोरिव ॥ ५ ॥ (४।१।३२)

साकारवटधानादावङ्कुराः सन्ति युक्तिमत् ।

(नाकारे तन्महाकारे जगदस्तित्ययुक्तिकम् ॥ ६ ॥ ४।१।३३)

यत्तु परं शान्तं ब्रह्म का तत्राकारकल्पना ।

(परमाणुत्वयोगेऽपि नान्न केवान् बीजता ॥ ७ ॥ (४।५।२२)

(अगदास्ते परस्याणोरन्तरित्यपि नोचितम् ।

(सार्षपे कण्ठके मेरुवास्त इत्यङ्कुरकल्पना ॥ ८ ॥ (४।५।२४)

सति बीजे प्रवर्तन्ते कार्यकारणद्वयः ।

(निराकारस्य किं बीजं क्व जन्मजनकक्रमः ॥ ९ ॥ (४।५।२५)

यत्रास्ति बीजं तत्र स्याच्छास्त्वा विततरूपिणी ।

(अन्यते कारणैः सा च वितता सदकारिभिः ॥ १० ॥ (४।५।२०)

सहकारिकारणानामभावे स्वङ्कुरोद्गतिः ।

यन्ध्याकन्येव दृष्टेह न कदाचन केनचित् ॥ ११ ॥ (४।२।३)

समस्तभूतमलये बीजमाकारि किं भवेत् ।

सहकार्येय किं तस्य जायते यद्वशाज्जगत् ॥१२॥ (३।५४।२१)

बीजं जहद्वीजवपुः फलीभूतं विलोक्यते ।

ब्रह्माजहन्निजवपुः फलं बीजे च संस्थितम् ॥१३॥ (४।१८।२४)

बीजोदरे तु या सत्ता बीजमेव हि सा भवेत् ।

बीजेऽङ्कुरोऽङ्कुरतया सश्रितो नोपलभ्यते ॥१४॥ (३।१६५।३४)

ब्रह्मणोऽन्तर्जगतौ च जगत्तैवोपलभ्यते ।

अस्ति चेत्तद्वेन्नित्यं सा ब्रह्मैवाविकारि तत् ॥१५॥ (३।१६५।३५)

अविकारादनाकाराद्विकार्याकृतिभासुरम् ।

उदेतीति कित्तास्माभिर्नेत्रं दृष्टं न च ध्रुवम् ॥१६॥ (३।१६५।३६)

अनाकृतावाकृतिमथ चैतत्स्यातुमर्हति ।

परमाणौ न चैवान्तरिव सम्भ्रान्ति मेग्वः ॥१७॥ (३।१६५।३७)

समुद्रगके रत्नमिव जगद्ब्रह्मणि तिष्ठति ।

महाकारं निराकारे इत्युन्मत्तवचो भवेत् ॥१८॥ (३।१६५।३८)

शान्तं परं च साकारस्याधार इति राजते ।

न वक्तुं राजते ववेव साकारस्याविनाशिता ॥१९॥ (३।१६५।३९)

[७] अकारणत्वाज्जगतो विभ्रमत्वम् :-

कारणं यस्य कार्यस्य भूमिपाल न विद्यते ।

विद्यते नेह तत्कार्यं तत्संविचिस्तु विभ्रमः ॥ १ ॥ (३।६४।५४)

धकारणं तु यत्कार्यं सदिवाद्येऽनुभूयते ।

तद्द्रष्टुर्विभ्रमाद्विद्धि मृगतृष्णाजलोपमम् ॥ २ ॥ (३।६।४।५६)

कारणाभावतः कार्यमभूत्वा भवतीति यत् ।

मिथ्याज्ञानादृते तस्य न रूपमुपपद्यते ॥ ३ ॥ (३।६।५।५६)

कारणाभावतः कार्यं न कस्यचिदिदं जगत् ।

अकारणत्वादकार्यत्वं भ्रमाद्विद्धि त्विदं जगत् ॥४॥ (३।६।५।१७)

कारणेन विना कार्यं किल किं नाम विद्यते ।

(पदपुत्रस्य सत्युददर्शनं स भ्रमो न सत् ॥ ५ ॥ (३।५।४।१५)

पस्त्वकारणको भाति न स्वभावो विजृम्भते ।

सर्वरूपेण संकल्पगन्धर्वनगराद्रियत् ॥ ६ ॥ (३।५।४।१६)

यादृगेव परं ब्रह्म तादृगेव अगन्नयम् । (३।३।२८)

'स्वरूपमनदृश्येव राजतेर्ज्यविवर्तयत् ॥ ७ ॥ (३।५।४।१७)

[८] स्वप्नवज्जगदाभासः :—

स्वप्ने चिन्मात्रमेवाद्यं स्वयं भाति जगत्तया ।

यथा तथैव सर्गादौ नानान्यदुपपद्यते ॥ १ ॥ (३।१७।६।५)

तस्मात्स्वप्नवदाभासः संविदात्मनि सस्थितः ।

(सर्गादिनानाकृतिना परमात्मा निराकृतिः ॥ २ ॥ (३।१६।५।४४)

[९] जगतोऽजातत्वम् (अजातवादः) :—

न चोत्पन्नं न च ध्वंसि यत्कलादौ न विद्यते ।

(सत्यचिः कीदृशी तस्य नाशशब्दस्य वा कथा ॥१॥ (३।१।१।५)

यथा स्वप्नेज्यनिर्नास्ति स्वानुभूताऽपि कुत्रचित् ।
 तथेयं दृश्यता नास्ति स्वानुभूताप्यसन्मयी ॥२॥ (३।१६।१।२२)
 न किञ्चिदपि सम्पन्नं न च जातं न दृश्यते । (३।१३।४०)
 न मिथ्यात्वं न सत्यत्वं किमपीदमर्जं ततम् ॥३॥ (३।१६।१।२३)
 तत्सर्वं वारणाभावात् न जातं न च विद्यते । (३।१३।१५)
 यदकारणकं तस्य सत्ता नेहोपपद्यते ॥ ४ ॥ (३।१३।१६)
 यथा सौवर्ण्यकटके दृश्यमानमिदं स्फुटम् ।
 कटकत्वं तु नैवास्ति जागर्त्वं न तथा परे ॥ ५ ॥ (३।११।८)
 हेम्यूर्मिकारूपधरेऽप्यूर्मिफातवं न विद्यते ।
 यथा तथा जगद्रूपे जगन्नास्ति च ब्रह्मणि ॥६॥ (३।२।१।३३)
 अत्रुभूतान्यपीमानि जगन्ति व्योमरूपिणि ।
 पृथ्व्यादीनि न सन्त्येव स्वप्नसङ्कल्पयोरिव ॥ ७ ॥ (३।१५।६)
 पिराडग्रहो जगत्स्मिन्त्रिज्ञानाकाशरूपिणि ।
 परुन्त्यां जलमिव न सम्भवति कुत्रचित् ॥ ८ ॥ (३।१५।७)
 जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तादिपरमार्थविदां त्रिदाम् ।
 न विद्यते किञ्चिदपि यथास्थितमवस्थितम् ॥९॥ (३।१४।६।२१)
 स्वप्नसङ्कल्पपुरयोर्नास्त्यप्यनुभवस्वयोः ।
 मनागपि यथा रूपं सर्गादौ जगतस्तथा ॥१०॥ (३।१४।६।२२)
 जगत्संविदि जातायामपि जातं न किञ्चन । (३।१३।४८)
 परमाकाशमाशून्यमच्छमेव व्यवस्थितम् ॥ ११ ॥ (३।१३।४९)
 जातशब्दो हि सन्पात्रपर्यायः श्रूयतां कथम् ।
 प्रादुर्भावे जनिस्तूक्तः प्रादुर्भावस्य भूर्वपुः ॥१२॥(३।१४।६।१६)

सत्तार्थ एव भूः प्रोक्तस्त्वस्मात्सञ्जातमुच्यते ।

सर्गतो ज्ञात इत्युक्ते सन्सर्ग इति शब्दितम् ॥१३॥ (३।१४६।१७)

एव न किञ्चिदुत्पन्नं दृश्यं विज्जगदाद्यपि ।

चिदाकाशे चिदाकाशं केवलं स्वात्मनि स्थितम् ।१४॥ (३।२१।२४)

तस्माद्राम जगन्नासीन्न चास्ति न भविष्यति ।

चेतनाकाशनेत्राशु कचवीत्यमिवात्मनि ॥ १५ ॥ (४।२।८)

[१०] अयं सिद्धान्तोऽनधिकारिणे न वक्तव्यः :-

अर्धव्युत्पन्नबुद्धेस्तु नैतद्व्यक्तं हि शोभते ।

दृश्याभ्यां भोगदृष्ट्या भावपक्षेण नश्यति ॥ १ ॥ (४।३६।२१)

परां दृष्टिं प्रयातस्य भोगेच्छा नाभिजायते ।

सर्वं ब्रह्मेति सिद्धान्तः काले नामास्य युज्यते ॥२॥ (४।३६।२२)

आदौ शमदमपायैर्गुणैः शिष्यं विशोधयेत् ।

पृथात्सर्वमिदं ब्रह्म शुद्धस्त्वमिति बोधयेत् ॥३॥ (४।३६।२३)

ब्रह्मस्यार्धमबुद्धस्य सर्वं ब्रह्मेति यो वदेत् ।

महान्तरकालेषु स तेन विनियोजितः ॥ ४ ॥ (४।३६।२४)

प्रयुद्धबुद्धेः प्रतीगुभोगेच्छस्य निराशिपः ।

नास्त्यविद्याभलमिति युक्तं क्वतुं महात्मनः ॥५॥ (४।३६।२५)

अथ मोक्षो नाम तृतीयोऽध्यायः

१-आनन्दः

आनन्दायैव भूतानि यतन्ते यानि कानिचित् ॥१॥ (१।१०८।२०)

[१] भोगानामापातमात्रमधुरत्वम् :-

आपातमात्रमधुरमावश्यकपरिहृतम् ।

भोगोपभोगमात्रं मे किं नामेदं सुखावहम् ॥ १ ॥ (५।२२।३०)

आपातमधुराम्भा भङ्गुरा भवहेतवः ।

अचिरेण विकारिण्यो भीषणा भोगभूषयः ॥ २ ॥ (१।६।८)

[२] सुखानां दुःखरूपत्वम् :-

सर्वस्या एव पर्यन्ते सुखाशायाश्च संस्थितम् । (४।५६।६)

मालिन्यं दुःखमप्येवं ज्वालाया इव कज्जलम् ॥१॥ (४।५६।७)

सतोऽसत्ता स्थिता मूर्ध्नि, मूर्ध्नि रम्येष्वरम्यता ।

सुखेषु मूर्ध्नि दुःखानि किमेकं संश्रयाम्यहम् ॥२॥ (५।६।४१)

रम्येष्वरम्यता दृष्टा स्थिरेष्वस्थिरतापि च ।

सत्येष्वसत्यतार्थेषु तेनैह विरसा वयम् ॥ ३ ॥ (१।६३।६१)

विषया विषयैर्म्याषायाः कामविमोहदाः ।

रसाः सरसवैरस्या लुठन्नेषु न को हता ॥४॥ (१।६३।३६)

आपदः सम्पदः सर्वाः सुखं दुःखाय केवलम् ।

जीवितं मरणायैव वत मापाविजृम्भितम् ॥ ५ ॥ (३।६३।७३)

भोगा विषयसम्भोगा भोगा एव फणावताम् ।

दशयन्त्येव मनावस्पृष्टा दृष्टा नष्टाः प्रतिक्षणम् ॥६॥ (३।६३।७५)

सम्पदः मनदायैव तरङ्गोत्सङ्गभङ्गुराः ।

कस्तास्वहिकणाच्छत्रच्छायासु रमते युधः ॥७॥ (३।६३।७८)

शरदम्युवरच्छायागतत्रयो यौवनश्रियः ।

आपातरम्या विषयाः पर्यन्तपरितापिनः ॥ ८ ॥ (३।६३।८४)

संसार एव दुःखानां सीमान्त इति कथ्यते ।

तन्मध्ये पतिते देहे सुखभासाद्यते कथम् ॥ ९ ॥ (५।६।५२)

[३] संसारस्यासारत्वम् :-

पातः पकफलास्येव मरणां दुर्निवारणम् । (१।७८।३)

आयुर्गलित्यविरतं जलं करतलादिव ॥ १ ॥ (१।७८।४)

शैलनद्या रय इव सम्भवात्येव यौवनम् । (१।७८।५)

इन्द्रजालमिवास्त्यं जीवन् जीर्णसंस्थिति ॥२॥ (१।७८।६)

सुखानि प्रपलायन्ते शरा इव घनुश्च्युताः । (१।७८।६)

पतन्वि चेतो दुःखानि तृष्णा मृध्न इवापिपम् ॥३॥ (१।७८।७)

सुदुषुदः प्राहृपीवाप्सु शरोरं क्षणभङ्गुरम् । (१।७८।७)

रम्भागर्भ इवासारो ब्यवहारो विचारणः ॥४॥ (१।७८।८)

सत्वरं युववा याति कान्तेवामियक्तामिनः । (१।७८।८)

बलादरक्तिरायाता वैरस्पासिव पादपम् ॥ ५ ॥ (१।७८।९)

[४] अभ्युदयस्य निःसारत्वम् :—

रम्ये धनेज्य दारादौ हर्षस्यावसरो हि कः ।

वृद्धायां मृगतृष्णायां किमानन्दो जलार्थिनाम् ॥१॥ (४।४६।३)

धनदारेषु वृद्धेषु दुःखं युक्तं न तुष्टयः ।

वृद्धायां मोहमायायां कः समाश्वासवानिह ॥२॥ (४।४६।४)

[५] सुखहेतुनिरूपणम् :—

यथा शान्तिक्षणे वस्तु प्रथमे तुष्टये तथा ।

न प्राप्त्येकक्षणादूर्ध्वमिति को नानुभूतवान् ॥१॥ (१।४४।२)

वाञ्छाकाले यथा वस्तु तुष्टये नान्यदा तथा । (१।४४।३)

वाञ्छाकाले तुष्टये यत्तत्र वाञ्छैव कारणम् ॥२॥ (१।४४।४)

वद्विवासनमर्थो यः सेव्यते सुखयत्यसौ ।

यत्सुखाय तदेवाशु वस्तु दुःखाय नाशतः ॥३॥ (१।१२०।१८)

अविनाभावनिष्टत्वं प्रसिद्धं सुखदुःखयोः ।

तनुवासनमर्थो यः सेव्यते वा विवासनम् ॥४॥ (१।१२०।१९)

नासौ सुखायते नासौ नाशकाले न दुःखदः । (१।१२०।२०)

यत्सुखं दुःखमेवाहुः क्षणानाशानुभूतिभिः ॥५॥ (१।६८।३१)

अकृत्रिमपनाद्यन्तं यत्सुखं तत्सुखं विदुः ॥ ६ ॥ (१।६८।३१)

इच्छोदयो यथा दुःखमिच्छाशान्तिर्यथा सुखम् ।

तथा न नरके नापि ब्रह्मलोकैः प्रभूयते ॥ ७ ॥ (१।३६।२४)

यत्र नाभ्युदितं चित्तं तत्सुखमकृत्रिमम् ।

न स्वर्गादौ सम्भवति परौ हिमग्रह यथा ॥ ८ ॥ (६।४४।२६)
 चित्तोपशमन स्फारमवाच्य वचसा सुखम् ।
 क्षयाविशपनिर्मुक्त नोदेति न च शाम्यति ॥९॥ (६।४४।२७)
 आशापरिकरे राम नून परिहृते हृदा ।
 पुमानागतसौन्दर्यो ह्लादमायाति चन्द्रवत् ॥१०॥ (५।७४।२४)
 न तथा सुखयत्यङ्गसंख्या वरवर्णिनी ।
 यया सुखयति स्वान्तमिन्दुशीता निराशता ॥११॥ (५।७४।४०)
 अपि राग्यादपि स्वर्गादपीन्दोरपि माधवात् ।
 अपि कान्तासमासङ्गान्नैराश्य परम सुखम् ॥१२॥ (५।७४।४४)
 इदमेवास्त्विद मास्तु मनेति हृदि रञ्जना ।
 न यस्यास्ति तमात्मेश तोलयन्ति कथं जनः ॥१३॥ (५।७४।५०)

[६] आत्मानन्दः—

क्षण वर्षसहस्र वा तत्र लब्ध्वा स्थितिं मनः ।
 रतिमेति न भोगीचे दृष्टस्वर्ग इवावनौ ॥ १ ॥ (५।५४।६८)
 तत्तदं सा गतिः शान्ता तच्छ्रेय शान्धत शिवम् ।
 तत्र विश्रान्तिमाप्तस्य भूयो नो वाधते भ्रमः ॥२॥ (५।५४।७०)
 सा महानन्दपदवीं चित्तादासाय देहि न ।
 दृश्य न बहु मन्थन्ते राजानो दानतामिव ॥३॥ (५।५४।७२)

२—बन्धमोक्षौ

[१] बन्धस्य स्वरूपम् :—

पदार्थवासनादाढर्घं बन्ध इत्यभिधीयते । (२।२।५)

सुखदुःखैर्धुतो योजसौ स्वयं बन्धानुभूतिमान् ॥१॥ (३।१२५।३४)

उपादेयानुपतनं हेयैकान्तविवर्जनम् ।

यदेतन्मनसो राम तद्बन्धं विद्धि नेतरत् ॥ २ ॥ (५।१३।२०)

द्रष्टुर्दृश्यस्य सत्ताङ्गं बन्ध इत्यभिधीयते । (३।१।२२)

वासनायासने एव कारणं बन्धमोक्षयोः ॥३॥ (३।१२५।६१)

जगत्त्वमहमित्यादिर्मिथ्यात्मा दृश्यमुच्यते ।

यावदेतत्संभवति तावन्मोक्षो न विद्यते ॥ ४ ॥ (३।१।२३)

[२] बन्धकारणानि :—

(अ) वासना :—

वासनातन्तुवद्धा ये आशापाशवशीकृताः ।

वश्यतां यान्ति ते लोके रञ्जुवद्धाः स्वगा इव ॥१॥ (४।२७।१८)

ये भिन्नवासना धीराः सर्वत्रासक्तबुद्धयः ।

न हृष्यन्ति न कुप्यन्ति दुर्जयास्ते महाधिपः ॥२॥ (४।२७।१९)

कोशकारस्वदात्मानं वासनातनुतन्तुभिः ।

षेष्टयत्तैव चेतोऽन्वर्त्तन्त्वान्नावबुध्यते ॥ ३ ॥ (३।१०।८)

(आ) इयत्ता :—

इयन्मात्रपरिच्छिन्नो येनात्मा भव्यभाविनः ।

स सर्वज्ञोऽपि सर्वत्र परां कुपणतां गतः ॥ ४ ॥ (४।२७।२२)

अनन्तस्याप्रेमयस्य येनेयत्ता प्रकल्पिता ।

आत्मनस्तस्य तेनात्मा स्वात्मनैवावशीकृताः ॥५॥ (४।२७।२३)

आस्यामात्रमनन्तानां दुःखानामाकरं विदुः ।

अनास्यामात्रमभितः सुखानामाकरं विदुः ॥ ६ ॥ (४।२७।२५)

अथं सोऽहं ममैवं तदित्याकल्पितरूपिनः ।

आपदां पाततामेति पयसापिब सागरः ॥ ७ ॥ (४।२७।२१)

(इ) मिथ्याभावना :—

मिथ्याभावनया ब्रह्मन्स्वविकल्पकलाङ्किताः ।

न ब्रह्म वयमित्यन्तर्निश्चयेन ह्ययोगताः ॥ ८ ॥ (४।१२।२)

ब्रह्मणो व्यतिरिक्तत्वं ब्रह्मार्णवगता अपि ।

भावयन्त्यो विमुहन्ति भीमानु भवभूमिषु ॥ ९ ॥ (४।१२।३)

(ई) आत्मविस्मरणम् :—

हेतुर्बिहरण्ये तेषामात्मविस्मरणाद्वे ।

न कश्चिल्लक्ष्यते साधो जन्मान्तरफलप्रदः ॥१०॥ (३।१५।१४)

नाहं ब्रह्मेति संकल्पात्सुहृद्ब्रह्मण्यते मनः ॥११॥ (३।११।२३)

(उ) अहंभावना :-

अहमित्येव संकल्पो बन्धायातिविनाशिनै ।

नाहमित्येव संकल्पो मोक्षाय विमलात्मने ॥१२॥ (१/६६।११)

(ऊ) अज्ञानम् :-

जड़ो देहो न दुःखाहो दुःखी देहविचारतः ।

अविचारो घनाज्ञानादज्ञानं दुःखकारणम् ॥१३॥ (३।११५।१६)

अपरिज्ञात आत्मैव भ्रमतां समुपागतः ।

ज्ञात आत्मत्वमायाति सोमान्तः सर्वसंविदाम् ॥१४॥ (१/१०।७)

[३] मोक्षस्वरूपम् :-

सकलाशास्वसंसत्तया यत्स्वयं चेतसः क्षयः ।

स मोक्षनाम्ना कथितस्तच्चैरात्मदर्शिभिः ॥१॥ (५।७३।३६)

जगद्भ्रमं परिहाय यद्वासनमासितम् ।

विरसाशेषविषयं तद्धि निर्वाणमुच्यते ॥ २ ॥ (६।४२।५१)

दीपनिर्वाणनिर्वाणमस्तंगतमनोगतिम् ।

आत्मन्येव शमं यातं सन्तमेवामल विदुः ॥ ३ ॥ (६।३८।३२)

यच्चु चञ्चलताहीनं तन्मनो मृतमुच्यते ।

तदेव च तपःशास्त्रसिद्धान्तो मोक्ष उच्यते ॥ ४ ॥ (३।११२।८)

परस्य पुंसः संकल्पमयत्वं चित्तमुच्यते ।

अचित्तत्वमसकलान्मोक्षस्तेनाभिजायते ॥ ५ ॥ (५।१३।८०)

दृश्यं विरसतां यातं यदा न स्वदते कश्चित् ।

तदा नेच्छा पसरति तद्वै च विमुक्तता ॥ ६ ॥ (३।३७।३३)

अत्यन्तविस्मृतं विश्वं मोक्ष इत्यभिधीयते ।

ईप्सितानीप्सिते तत्र न स्तः केचन कस्यचित् ॥७॥ (३।२१।११)

अज्ञानस्य महाग्रन्थेर्मिव्यायेद्यात्मनोऽस्तः ।

अहमित्यर्थरूपस्य भेदो मोक्ष इति स्मृतः ॥ ८ ॥ (३।२०।१७)

[४] कदा मोक्षोऽनुभूयते :-

यदा ब्रह्मगुणैर्जीवो युक्तस्त्यक्त्वा मनोगुणान् । (३।१२८।४५)

संशान्तकरणग्रामस्तदा स्यात्सर्वगः प्रभुः ॥१॥ (३।१२८।४६)

देहेन्द्रियमनोबुद्धेः परस्तस्माच्च यः परः । (३।१२८।४६)

सोऽहमस्मि यदा ध्यायेत्तदा जीवो विमुच्यते ॥२॥ (३।१२८।४७)

सर्वेषु भूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मानि । (३।१२८।४८)

यदा परस्यभेदेन तदा जीवो विमुच्यते ॥३॥ (३।१२८।४९)

कर्तृभोत्रादिनिर्मुक्तः सर्वोपाधिविवर्जितः । (३।१२८।४७)

सुखदुःखविनिर्मुक्तस्तदानो विमुच्यते ॥४॥ (३।१२८।४९)

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ताख्यं हित्वा स्थानत्रयं यदा । (३।१२८।४९)

विशेत्तुरीयमानन्दं तदा जीवो विमुच्यते ॥ ५ ॥ (३।१२८।५०)

यदि सर्वं परित्यज्य तिम्रस्पृत्कान्तवासनः ।

अमुनैव निमेषेण तन्मुक्तोऽसि न संशयः ॥ ६ ॥ (३।६६।१६)

यदाभिलापस्तद्गूढं संत्यज्य स्थीयते यदि ।

प्राप्त एवाङ्ग तन्मोक्षः किमेतावति दुष्करम् ॥७॥ (३।६६।२१)

[५] द्विविधो मोक्ष : :-

द्विविधा मुक्तता लोके संभ्रम्यनघाकृते ।

सदेहेका विदेहान्या विभागोज्यं तयोः शृणु ॥ १ ॥ (५।४२।११)

(अ) सदेहः :-

असंसक्तमतेर्यस्य त्यागादानेषु कर्षणाम् ।

नैपण्या तत्स्विति विद्धि त्वं जीवन्मुक्ततामिह ॥१॥ (५।४२।१२)

(आ) विदेहः :-

सैव देहक्षये राम पुनर्जननवर्जिता ।

विदेहमुक्तता प्रोक्ता तत्स्या नायान्ति दृश्यताम् ॥२॥ (५।४२।१३)

[६] तयोरभेदः :-

न मनागपि भेदोऽस्ति सदेहादेहमुक्तयोः ।

सस्पन्दोऽप्यथवाऽस्पन्दो वायुरेव यथानिलः ॥ १ ॥ (२।४।५)

[७] स्थावरत्त्वमोक्षयोर्भेदः :-

विच्छक्तिर्वासनावीजरूपिणी स्वापधर्मिणी ।

स्थिता रसतया नित्यं स्थावरादिषु यस्तुषु ॥१॥ (१।१०।२३)

यया वीजेषु पुण्यादि मृदो राशौ घटो यया ।

तयाज्जतः संस्थिता साधो स्यावरेषु स्ववासना ॥२॥ (कै१०।१६)

यत्रास्ति वासनाबीजं तत्सुपुत्रं न सिद्धये ।

निर्बीजा वासना यत्र तत्तुर्षं सिद्धिदं स्मृतम् ॥३॥ (कै१०।२०)

मन्दः सुप्ता स्थिता मन्दा यत्र बीज इवाङ्कुरः ।

वासना तत्सुपुत्रत्वं विद्धि जन्मपदं पुनः ॥ ४ ॥ (कै१०।१६)

स्यावरादय एते हि समस्ता जहधर्मिणः ।

सुपुत्रपदमारूढा जन्मयोग्याः पुनः पुनः ॥ ५ ॥ (कै१०।१८)

वासनायास्तथा बह्वैर्बुध्याधिद्विषामपि ।

स्नेहवैरविषाणां यः शेषः स्वल्बोऽपि वायते ॥६॥ (कै१०।२१)

अन्तः संलीनमननं परितः सुप्तवासनम् ।

सुपुत्रं जहधर्मापि जन्म दुःखशतमदम् ॥ ७ ॥ (कै१०।१७)

यत्र दूरस्थिता मुक्तिर्न्ये चेदविदां वर ।

सुप्तपुत्र्यष्टका यत्र चित्स्थिता दुःखदायिनी ॥८॥ (कै१०।११)

निर्दग्धवासनाबीजसत्तासामान्यरूपवान् ।

सदेहो वा विदेहो वा न भूयो दुःखभाग्भवेत् ॥९॥ (कै१०।२२)

शुद्धिपूर्वं विचार्येदं ययावस्त्ववलोकनात् ।

सत्तासामान्यबीजो यः स मोक्षश्रेयनन्तकः ॥१०॥ (कै१०।१३)

परिज्ञाय परित्यागो वासनानां य उच्यते ।

सत्तासामान्यरूपत्वं तत्कैवल्यपदं विदुः ॥ ११ ॥ (कै१०।१४)

विचार्यादः सहालोचय शास्त्राद्यपध्यात्मभावनात् ।

सत्तासामान्यनिष्ठत्वं यच्चद्रम्य परं विदुः ॥१२॥ (कै१०।१५)

[८] बन्धमोक्षयोर्मिथ्यात्वम् :-

मिथ्याकाल्पनिकीयेयं मूर्खाणां बन्धकल्पना ।

मिथ्यैवाभ्युदिता तेषामितरा माक्षकल्पना ॥ १ ॥ (३।१००।३६)

एवमज्ञानकादेव बन्धमोक्षदृशोऽस्मृतः ।

वस्तुतस्तु न बन्धोऽस्ति न मोक्षोऽस्ति महामते ॥ २ ॥ (३।१००।४०)

बन्धमोक्षादिसंमोहो न प्राज्ञस्थास्ति कश्चन ।

संमोहन्यमोक्षादि ह्यज्ञस्थैवास्ति रायव ॥ ३ ॥ (३।१००।४२)

नित्यासंभवबन्धस्य बद्धोऽस्मीति कुरुल्पना ।

यस्य फाल्पनिकस्तस्य मोक्षो मिथ्या न तच्चतः ॥ ४ ॥ (३।१००।३७)

३—मोक्षोपायः ।

[१] न ज्ञानेतर उपायः :-

संसारोत्तरणे तत्र न हेतुर्वनवासिता ।

नापि स्वदेशावासित्वं न च कष्टतपःक्रियाः ॥१॥ (३।१२६।३०)

न क्रियायाः परित्यागो न क्रियायाः समाश्रयः ।

नाचारेषु समारम्भविचित्रफलपालयः ॥ २ ॥ (३।१६६।३१)

न तीर्थेन न दानेन न स्नानेन न विप्रया ।

न ध्यानेन न योगेन न तपोभिर्न चाध्वरैः ॥३॥ (३।१७४।२४)

न दैवं न च कर्माणि न धनानि न वान्धवाः । (५।१३।८)

किञ्चिन्नोपकरोत्यत्र तपोदानप्रतादिकम् ॥ ४ ॥ (३।६।४)

न शास्त्रान्न गुरोर्वाक्यान्न दानान्नेश्वरार्चनात् । (३।१६७।१८)

तपस्तीर्यादिना स्वर्गाः प्राप्यन्ते न तु मुक्त्वा ॥५॥ (३।१७४।२६)

ततो वच्मि महाबाहो यथा ज्ञानेतरा गतिः ।

नास्ति संसारतरणे पाशबन्धस्य चेतसः ॥ ६ ॥ (५।६।७।२)

[२] ज्ञानमेवोपायः :-

ज्ञानयुक्तिप्लवेनैव संसारान्धि मुदुस्तरम् ।

पदाधियः समुत्तीर्णा निनेपेण रघूद्दह ॥ १ ॥ (२।११।३६)

अत्र ज्ञानमनुष्ठानं न त्वन्यदुपपुञ्जते । (३।६।२)

ज्ञानादेव परा सिद्धिर्न त्वनुष्ठानदुःखतः ॥ २ ॥ (३।६।१)

बहुकालमिष्यं रूढा मित्याज्ञानविपूचिका ।
जगन्नाम्न्यविचाराख्या विना ज्ञानं न शाम्यति ॥३॥ (३।८।२)
अर्थ स देव इत्येव संपरिज्ञानमात्रतः ।
जन्तोर्न जायते दुःखं जीवन्मुक्तत्वमेति च ॥ ४ ॥ (३।६।६)
ज्ञानेन सर्वदुःखानां विनाश उपजायते । (५।६३।१८)
ज्ञानयानुदितानन्दो न क्वचित्परिमञ्जति ॥ ५ ॥ (५।६३।२४)
ज्ञानवानेव सुखवान्ज्ञानवानेव जीवति ।
ज्ञानवानेव बलवान्स्तस्माच्छानमयो भव ॥ ६ ॥ (५।६२।४६)
ज्ञानाग्निर्दुःखतामेति ज्ञानादज्ञानसंक्षयः ।
ज्ञानादेव परा सिद्धिर्नान्यस्पाद्राम वस्तुतः ॥ ७ ॥ (५।८८।१२)
ज्ञायते परमात्मा चेद्राम दुःखस्य संततिः ।
क्षयमेति विषावेशशान्ताविद विपूचिका ॥ ८ ॥ (३।७।१७)
दुरुचरा या विषदो दुःखकल्लोलसंकुलाः ।
तीर्थते प्रज्ञया ताभ्यो नानाऽयद्भयो महापते ॥ ९ ॥ (५।१२।२०)
कलना सर्वजन्तूनां विज्ञानेन शमेन च ।
प्रबुद्धा ब्रह्मतामेति भ्रमतीतरथा जगत् ॥ १० ॥ (५।१३।६८)

[३] मोक्षप्राप्तौ भक्तेरनावश्यकता :-

(अ) आत्मदेवेतरो देवो नाराधनीयः :-

आत्मैव श्वात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ।

आत्मात्मना न चेन्नातस्तदुपायो ऽस्ति नेतरः ॥ १ ॥ (३।१६।२।१८)

अभ्यासवैराग्यपुतादात्रान्तेन्द्रियपन्नगात् ।
 नात्मनः प्राप्यते यत्तत्राप्यते न जगन्नयात् ॥ २ ॥ (५१४३।१८)
 आराधयात्मनात्मानमात्मनात्मानमर्चयेत् ।
 ध्यात्पनात्मानमालोक्य सतिष्ठत्स्वात्मनात्मनि ॥३॥ (५१४३।१८)
 सर्वेषामुत्तमस्यानां सर्वासा चिरसंपदाम् ।
 स्वमनोनिग्रहो भृषिर्भूमिः सस्यत्रियामिव ॥४॥ (५१४३।३५)
 शास्त्रपत्नविचारेभ्यो मूर्खाणां मपलापिनाम् ।
 कल्पिता वैष्णवी भक्तिः प्रवृत्त्यर्थं शुभस्मितौ ॥५॥ (५१४३।२०)
 क्रियते माधवादीनां प्रणयप्रार्थना स्वयम् ।
 तथैव क्रियते कस्मान्न स्वरूपैव चेतसः ॥६॥ (५१४३।२५)
 सर्वस्यैव जनस्यास्य विष्णुरभ्यन्तरे स्थितः ।
 तं परित्यज्य ये यान्ति वहिर्विष्णुं नरायमाः ॥७॥ (५१४३।२६)
 धरमाप्नोति यो वापि विष्णोरमिततेजसः ।
 तेन स्वस्यैव तत्प्राप्तं फलमभ्यासशास्त्रिनः ॥८॥ ५१४३।३४)

(आ) कोऽपि देवोऽविचारवन्तं ज्ञानं दातुं न समर्थः :-

रामापर्यवसानेयं माया समृतिनामिका ।
 आत्मचिञ्जयेनैव क्षयमापाति नान्यथा ॥ ६ ॥ (५१४४।१)
 चिरमाराधितोप्येव परमप्रीतिमानपि ।
 नाविचारवतो ज्ञानं दातुं शक्नोति माधवः ॥१०॥ (५१४३।१०)
 यद्यदासाद्यते किञ्चित्त्वेनचित्त्वचिदेव हि ।
 स्वशक्तिसंभृत्त्या तद्ब्रुभ्यते नाम्यतः वरचित् ॥११॥ (५१४३।१३)

न हरेर्न गुरोर्नार्यात्किञ्चिदासाद्यते महत्
 आक्रान्तमनसः स्वस्पाद्यदासादितमात्मनः ॥ १२ ॥ (५।४३।१७)
 गुरुश्चेदुद्धरत्यङ्गमात्मीयात्पौरुषादृते ।
 उद्ध्रं दान्तं बलीवर्दं तत्कस्मान्नोद्धरत्यसौ ॥ १३ ॥ (५।४३।१६)

(इ) ईश्वरः सर्वस्यान्तरेव वर्तते :-

य एष देवः कथितो नैष दूरेऽवतिष्ठते ।
 शरीरे संस्थितो नित्यं चिन्मात्रमिति विभ्रुतः ॥ १४ ॥ (३।७।२)
 चिन्मात्रमेव शशिमृच्चिन्मात्रं गुरुदेश्वरम् ।
 चिन्मात्रमेव तपनश्चिन्मात्रं कमलोद्भवः ॥ १५ ॥ (३।७।४)
 न ह्येष दूरे नाभ्याशे नालभ्यो विपमे न च ।
 स्वानन्दाभासरूपोऽसौ स्वदेहादेव लभ्यते ॥ १६ ॥ (३।६।३)
 संत्यज्य हृद्गुहेशानं देवमन्य प्रयान्ति ये ।
 ते रजमभिवाञ्छन्ति त्यक्तइस्तस्पकौस्तुभाः ॥ १७ ॥ (५।८।१४)

(ई) ज्ञानादेवेश्वरप्राप्तिः :-

अस्य देवाधिदेवस्य परस्य परमात्मनः ।
 ज्ञानादेव परा सिद्धिर्नत्वनुष्ठानदुःखतः ॥ १८ ॥ (३।६।१)
 विना तेनेतरेणायमात्मा लभ्यत एव नो । (३।३।३०)
 अत्र ज्ञानमनुष्ठानं न त्वन्यदुपयुज्यते ॥ १९ ॥ (३।६।२)

(उ) आत्मदेवपूजनविधिः :-

अध्व्युत्पन्नपियो ये दि बालपेलवनेवसः ।

कृत्रिमार्चयं तेषां देवार्चनमुदाहृतम् ॥ २० ॥ (१।३०।५)

सर्वदेनात्मकतया गतया सर्वगोचरम् ।

न तस्याद्यानमंत्रादि किञ्चिदेवोपयुज्यते ॥ २१ ॥ (१।३५।२४)

न दीपेन न घूपेन न पुष्पविभवापैर्गैः ।

नाभ्रदानादिदानेन न चन्दनविलेपनैः ॥२२॥ (१।३८।२३)

न च ह्यङ्कुमकपूर्भोगैश्चित्रैर्न चेतरेः ।

नित्यमक्लेशलभ्येन शीतलेनाऽधिनाशिना ॥२३॥ (१।३८।२४)

एकेनैवाऽश्रुतेनैव बोधेन स्नेन पूज्यते ।

एतदेव परं ध्यानं पूजैर्षेव परा स्मृता ॥ २४ ॥ (१।३८।२५)

नित्यमेव शरीरस्यामिमं ध्यायेत्परं शिवम् । (१।३६।३)

ऐषोऽस्तौ परमो योग एषा सा परमा क्रिया ॥२५॥ (१।३८।३६)

श्रमबोधादिभिः पुष्पैर्देव आत्मा यदर्च्यते ।

तत्तु देवार्चनं विद्धि नाकारार्चनमर्चनम् ॥२६॥ (१।२६।१२८)

पूजनं ध्यानमेवान्तर्नान्यदस्त्यस्य पूजनम् । (१।३८।६)

स्वसंविदात्मा देवोऽयं नोपहारेण पूज्यते ॥२७॥ (१।३८।२२)

परमश्रुतवदन्स्पृशाञ्जिघ्रच्छननाच्छन्स्वपन्वसन् । (१।३८।२६)

प्रलपन्विसृजन्मृहन्शुद्धसंविन्मयो भवेत् ॥२८॥ (१।३८।२७)

ध्यानामृतैर्न सम्पूज्य स्वपमात्मानमीश्वरम् । (१।३८।२७)

ध्यानोपहार एवात्मा ध्यानं दास्य समीहितम् ॥२६॥ (१।३८।२८)

ध्यानमर्च्यं च पाद्यं च शुद्धसंवेदनात्मकम् ।

ध्यानसंवेदनं पुष्पं सर्वं ध्यानपरं विदुः ॥३०॥ (१।३८।२६)

विना तेनेतरेणापमात्मा लभ्यत एव नो ।

ध्यानात्प्रसादमायान्ति सर्वभोगसुखत्रियः ॥३१॥ (१।३८।३०)

(ऊ) ज्ञानिनां देवार्चनम् :—

यथाप्राप्तेन सर्वेण तमर्चयति वस्तुना ।

समया सर्वया शुद्धया चिन्माश्रं देवचित्तरम् ॥३२॥ (१।३६।३०)

यथाप्राप्तक्रमोत्थेन सर्वार्थेन समर्चयेत् ।

मनागपि न कर्तव्यो यत्रोज्जापूर्ध्ववस्तुनि ॥ ३३ ॥ (१।३६।३१)

प्राप्तदेहतया नित्यं यथार्थक्रिययाऽनया ।

कामसंसेवनेनाथ पूजयेच्छ्रोभनं विद्युम् ॥ ३४ ॥ (१।३६।३२)

मद्यभोग्यान्नपानेन नानाविभवशालिना ।

शयनासनपानेन यथाप्राप्तेनार्चयेच्छिवम् ॥३५॥ (१।३६।३३)

कान्ताभ्रपानसंभोगसंभारादिविलासिना ।

सुखेन सर्वरूपेण सम्बुद्धयाऽऽत्मानमर्चयेत् ॥३६॥ (१।३६।३४)

आधिब्याधिप्रीतेन मोहसंरम्भशालिना ।

सर्वोपद्रवदुःखेन प्राप्तेनात्मानमर्चयेत् ॥ ३७ ॥ (१।३६।३५)

दारिद्र्येणैवाय राज्येन प्रवाहपतितात्मना ।

विचित्रचेष्टापुष्पेण शुद्धात्मानं समर्चयेत् ॥ ३८ ॥ (१।३६।३७)

रागद्वेषविलासेन शुद्धात्मानं समर्चयेत् । (१।३६।३८)

मैत्र्या माधुर्यधर्मिण्या हृत्स्यमात्मानमर्चयेत् ॥३९॥(१।३६।३६)

उपेक्षया करुणया सदा मुदितया हृदि ।
 शुद्धया शक्तिपद्धत्या बोधेनात्मानमर्चयेत् ॥ ४० ॥ (१।३६।४०)
 आकस्मिकोपयातेन स्थितेनानियतेन च ।
 भोगामोगैकभोगेन प्राप्तेनात्मानमर्चयेत् ॥ ४१ ॥ (१।३६।४१)
 भोगानामनिपिद्धानां निपिद्धानां च सर्वदा ।
 त्यागेन धीतरागेण स्वात्मानं शुद्धमर्चयेत् ॥ ४२ ॥ (१।३६।४२)
 ईहितानीहितौघेन युक्तायुक्तमपात्मना । (१।३६।४३)
 निर्विकारतयैतद्धि परमार्चनमात्मनः ॥ ४३ ॥ (१।३६।४४)
 सर्वदेव समग्रासु चेष्टानिष्टासु दृष्टिषु ।
 परमं साम्यमाधाय नित्यात्मार्यां चरेत् ॥ ४४ ॥ (१।३६।४५)
 त्यक्तेनात्तेन चार्थेन द्वयानामोशमर्चयेत् । (१।३६।४६)
 नष्टं नष्टमुपेक्षेत प्राप्तं प्राप्तमुपाहरेत् ॥ ४५ ॥ (१।३६।४७)
 ध्यापातरमणीयं यच्चचापातसुदुःसहम् ।
 तत्सर्वं सुसमं बुद्ध्या नित्यात्मार्यां चरेत् ॥ (१।३६।४८)
 अयं सोऽहमयं नाहं विभागमिति सन्त्यजेत् ।
 सर्वं ब्रह्मेति निश्चित्य शुद्धात्मानं समर्चयेत् ॥ ४७ ॥ (१।३६।४९)
 सर्वदा सर्वरूपेण सर्वाकारविकारिणा ।
 सर्वं सर्वप्रकारेण प्राप्तेनात्मानमर्चयेत् ॥ ४८ ॥ (१।३६।५०)
 अनीहितं परित्यज्य परित्यज्य तयेहितम् ।
 उभयाभयेणापि नित्यमात्मानमर्चयेत् ॥ ४९ ॥ (१।३६।५०)
 देशकालक्रियायोगाद्यदुर्षति शुभाशुभम् ।
 अविकारं गृहीतेन तेनैवात्मानमर्चयेत् ॥ ५० ॥ (१।३६।५३)

(५) बाह्यदेवार्चनस्य गौणत्वम् :-

हृद्गुहावासिचित्तत्वं मुख्यं सानातनं षष्ठुः ।
 शंखचक्रगदाहस्तो गौण आकार आत्मनः ॥ ५१ ॥ (५।४३।२७)
 यो हि मुख्यं परित्यज्य गौणं समनुधावति ।
 त्यक्त्वा रसायनं सिद्ध साध्यं ससाधयत्यसौ ॥५२॥(५।४३।२८)
 मुख्यः पुरुषयत्नोत्यो विचारः स्वात्मदर्शने ।
 गौणो वरादिको हेतुर्मुख्यहेतुपरो भव ॥ ५३ ॥ (५।४३।११)
 अभ्यासयत्नौ प्रथमं मुख्यो विधिरुदाहृतः ।
 तदभावे तु गौणः स्यात्पूज्यपूजाप्रयक्रमः ॥५४॥ (५।४३।२१)
 अभासात्मविवेकोऽन्तरङ्गचित्तवशीकृतः ।
 शंखचक्रगदापाणिमर्चायेत्यमेश्वरम् ॥ ५५ ॥ (५।४३।४०)
 तत्पूजनेन फष्टेन तपसा तस्य राघव ।
 फाल्से निर्मलतामेति चित्त वैराग्यकारिणा ॥५६॥ (५।४३।३१)
 नित्याभ्यासविवेकाभ्या चित्तमाशु प्रसीदति ।
 आत्र एव दशामेति साहकारौ शनैः शनैः ॥५७॥ (५।४३।३२)
 एतत्प्यात्मनैवात्मा फलमाप्नोति भाषितम् ।
 हरिपूजाक्रमाख्येन निमित्तेनारिसूदन ॥ ५८ ॥ (५।४३।३३)

[४] आजौवनं कर्मत्यागो न युज्यते तस्मात्कर्म-
 त्यागोऽपि न मोक्षे कारणम् :-

कर्मैव पुरुषो राम पुरुषस्यैव कर्मता ।

एतन्नभिन्ने विद्धि त्वं यथा तुद्दिनशीतवते ॥ १ ॥ (३।२८।८)

मनागपि न भेदोऽस्ति संवित्स्पन्दमयात्मनोः ।

कल्पनांशादृते राम छष्टौ पुरुषकर्मणोः ॥ २ ॥ (३।२८।९)

(अस्य राघवं सूक्ष्मस्य कर्मणो वेदनात्मनः ।

कस्त्यागः किमलुष्टानं यावद्देहमिति स्थितम् ॥३॥ (३।२।३१)

एतच्चेतनमेवान्नार्विकसत्युद्भवधर्मैः ।

वासनेच्छामनःकर्मसङ्कल्पाद्यभिधात्यभिः ॥ ४ ॥ (३।२।३४)

प्रबुद्धस्याप्रबुद्धस्य देहिनो देहगेहके ।

आदेहं विद्यते चिचं त्यागस्तस्य न विद्यते ॥ ५ ॥ (३।२।३५)

जीवतां तस्य संत्यागः कथं नामोपपद्यते । (३।२।३६)

त्यागो हि कर्मणां तस्मादादेहं नोपपद्यते ॥ ६ ॥ (३।२।४२)

मूलं स्वकर्मणः संविन्मनसो वासनात्मनः । (३।२।४३)

सा चादेहं समुच्छेद्युमृते बोधात् शक्यते ॥ ७ ॥ (३।२।४४)

कुर्वतोऽकुर्वतो वापि स्वर्गेऽपि नरकेऽपि वा ।

(यादम्वासनमेतत्स्यान्मनस्वदनुभूयते ॥ ८ ॥ (४।३।८)

तस्माद्वाववचानां पुंसां कुर्वतामकुर्वतां च

कर्तृता न तु ह्यातवचानामवासनत्वात् ॥ ९ ॥ (४।३।९)

राजन्यावदर्थं देहस्तावन्मुक्तायिवापि ।

यथाभासक्रियात्यागो रोचते न स्वभावतः ॥१०॥ (५।०६।१६)

पावदायुर्दिदं राम निश्चितं स्पन्दते तनुः ।

तद्यथावास्तवव्यग्रं स्पन्दतामपरेण किम् ॥ ११ ॥ (३।१६६।१५)

[५] सम्यग्ज्ञानस्वरूपम्—

अनाद्यन्तावभासात्मा परमात्मेह विद्यते ।

इत्येको निश्चयः स्फारः सम्यग्ज्ञानं विदुर्बुधाः ॥१॥ (५।७६।२)

इमा घटपटाकाराः पदार्थशतपंक्तयः ।

आत्मैव नान्यदस्तीति निश्चयः सम्यगीक्षणम् ॥२॥ (५।७६।३)

ज्ञानस्य हेयता नास्ति केषलं ज्ञानमव्ययम् ।

अवाच्यमिति बोधोऽन्तः सम्यग्ज्ञानमिति स्मृतम् ॥३॥ (५।१९०।५)

[६] स्वपौरुषविचाराभ्यामेवात्मज्ञानं जायते :-

स्वपौरुषप्रयत्नेन विवेकेन विकासिना ।

स देवो ज्ञापते राम न तपःस्नानकर्मभिः ॥ १ ॥ (३।६।६)

दृश्यते स्वात्मनैवात्मा स्वया सत्त्वस्वया धिया । (३।११८।४)

सर्वदा सर्वथा सर्वं स प्रत्यक्षोऽनुभूतितः ॥२॥ (५।७३।१५)

सुन्दर्या निजया बुद्ध्या प्रज्ञयैव वयस्यया ।

पदमासाद्यते राम न नाम क्रिययान्यया ॥ ३ ॥ (५।१२।१८)

स्वयमेव विचारेण विचार्यात्मानमात्मना ।

यावद्वाचिगतं हेयं न तावदधिगम्यते ॥ ४ ॥ (५।५।६)

स्वयमालोक्य प्राज्ञ संसाराग्ममृष्टिषु ।

किं सत्त्वं किमसत्त्वं वा भव सत्प्रपराषणः ॥ ५ ॥ (५।५।८)

विचारेणावदातेन पश्यत्यात्मानमात्मना । (५।५।१७)

संसारमननं चित्रं विचारेण विलीयते ॥ ६ ॥ (५।१३।१३)

[७] विचारार्थं चित्तशुद्धिरपेक्षिता :-

शास्त्रसंजनसत्कार्यसङ्गेनोपहतैःसाम् ।

सारावलोकिनी बुद्धिर्जापते दीपकोपमा ॥ १ ॥ (५।५।५)

पूर्वं राघव शास्त्रेण वैराग्येण परेण च ।

तथा सञ्जनसंज्ञेन नीयतां पुण्यतां मनः ॥ २ ॥ (५।५।१४)

वैराग्येणाय शास्त्रेण महत्त्वादिगुरोरपि ।

यत्नेनापद्विघातार्थं स्वयमेवोन्नयेन्ममः ॥ ३ ॥ (५।२।११)

[८] विचारविषयाः :-

कोऽहं कथमिदं किञ्च कथं मरणजन्मनी ।

विचारयान्त्रेवं त्वं महत्तामलमेव्यसि ॥ १ ॥ (५।५।३२)

येषु येषु पदार्थेषु धृतिं बध्नाति मानवः ।

तेषु तेषु तस्यार्थं दृष्टो नाशोदयो भृशम् ॥ २ ॥ (५।५।३४)

आगमापापि विरसं दशावैषम्यदूषितम् ।

आसारसारं संसारं किं तत्पश्यति दुर्मतिः ॥ ३ ॥ (५।५।३७)

सुखदुःखानुभावित्वमत्तमनोत्पन्नमुच्यते ।

असत्यमेव गगने विन्दुताम्लानते यथा ॥ ४ ॥ (५।५।३३)

सुखदुःखे न देहस्य सर्वातीवस्य नात्मनः ।

पते क्लृप्तानकस्यैव तस्मिन्नष्टे न कस्य चित् ॥ ५ ॥ (५।५।३४)

पिथोभूतमिवानेन देहेनोपहतात्मना ।

अप्यत्कीकृत्य स्वमात्मानं स्वस्यो भवत वा चिरम् ॥ ६ ॥ (५।५।२४)

[९] अविद्ययैवाविद्यानाशः :-

यो ह्युत्तुरविद्यांशः केवलो नाम सात्त्विकः ।
 सात्त्विकैरेव सोऽविद्याभागैः शास्त्रादिनामभिः ॥१॥ (६।४१।५)
 अविद्यां श्रेष्ठयाऽश्रेष्ठं ज्ञालयन्निह तिष्ठति ।
 मलं मलेनापहरन्मुक्तिज्ञो रजको यथा ॥ २ ॥ (६।४२।६)
 काकतालीयवत्पश्चादविद्याक्षय आगते ।
 प्रपश्यत्यात्मनैवान्मा विचारयति चात्मना ॥ ३ ॥ (६।४१।७)
 पश्यत्यात्मानमात्मैव विचारयति चात्मना ।
 आत्मैवेहास्ति नाविद्या इत्यविद्याक्षयं विदुः ॥४॥ (६।४१।१०)

[१०] ज्ञानप्राप्तौ शास्त्रत्योपयोगः :-

वर्गत्रयोपवेशो हि शास्त्रादिष्वस्ति राघव ।
 ब्रह्मप्राप्तिस्त्ववाच्यत्वाच्चास्ति तच्छ्रासनेष्वपि ॥१॥ (६।१६७।१५)
 केवलं सर्ववाक्यार्थैर्ध्वन्यमानाऽगम्यते ।
 कालश्रीः प्रसवेनेव स्वयं स्वानुभवेन सा ॥२॥ (६।१६७।१६)
 सर्वाद्यातिगतं शास्त्रे विद्यते ब्रह्मपेदनम् ।
 सर्वगातिगतं स्वच्छं लावण्यमित्र योषिति ॥३॥ (६।१६७।१७)
 न शास्त्राच्च गुरोर्वाङ्मयाच्च दानान्नेश्वरार्चनात् ।
 एष सर्वपदातीतो घोषः सम्प्राप्यते परः ॥४॥ (६।१६७।१८)
 एतान्यकरणाण्येव कारणात्त्वं गतान्यलम् ।
 परमात्मैकविभ्रान्तौ यथा राघव तच्छृणु ॥५॥ (६।१६७।१९)

शास्त्रादभ्यासयोगेन चित्तं यात विशुद्धताम् ।
 अनिच्छदेवमेवाशु पदं पश्यति पावनम् ॥६॥ (३।१६७।२०)
 एतच्छास्त्रादविद्यायाः सात्त्विको भाग उच्यते ।
 तामसः सात्त्विकेनास्या भागेनायाति संक्षयम् ७ (३।१६७।२१)
 नूनं मलं प्रधानेन क्षालयच्छास्त्ररूपिणा ।
 पुरुषः शुद्धतामेति परमा वस्तुशक्तिः ॥ ८ ॥ (३।१६७।२२)
 सुसुक्ष्मास्त्रयोरेव मिथः सम्बन्धमात्रतः ।
 सर्वसवित्यदातीतमात्मज्ञानं प्रवर्तते ॥ ९ ॥ (३।१६७।२५)
 लोष्ट्रेण लोष्ट्रं सलिले क्षालयन्बालको यथा ।
 क्षयेण लोष्ट्रयोर्हस्तनैर्मल्यं लभते परम् ॥ १० ॥ (३।१६७।२७)
 तथा शास्त्रविकल्पौर्धैर्विकल्पान्चेतनाद्बुधः ।
 क्षालयन्स्वविचारेण परमा याति शुद्धताम् ॥११॥ (३।१९७।२८)
 महावाक्यार्थनिप्यन्दं स्वात्मज्ञानमवाप्यते ।
 शास्त्रादेरिच्छुरसतः स्वाद्विष्वानुभूतितः ॥१२॥ (३।१६७।२६)
 शास्त्रार्थैर्दुध्यते नात्मा गुरोर्वचनतो न च ।
 दुध्यते स्वयमेवैष स्वबोधवशावस्ततः ॥ १३ ॥ (३।४१।१५)
 गुरूपदेशशास्त्रार्थैर्विना चात्मा न दुध्यते ।
 एतत्सयोगसत्त्वं स्वात्मज्ञानमकाशिनी ॥ १४ ॥ (३।४१।१६)

४-ज्ञानसिद्धिः

[१] ज्ञानबन्धुः :-

अज्ञातारं वरं मन्ये न पुनर्ज्ञानमनुताम् । (३।२१।१)
व्याचष्टे यः पठति शास्त्रं भोगाय शिल्पिवत् ॥ १ ॥ (३।२१।३)
यतते न त्वनुष्ठाने ज्ञानमनुः स उच्यते । (३।२१।३)
कर्मस्पन्देषु नो बोधः फलितो यस्य दृश्यते ॥२॥ (३।२१।४)
वासनाशनपारेण तुष्टाः शास्त्रफलानि ये ।
जानन्ति ज्ञानमनुस्तान्विद्याच्छास्त्रार्थशिल्पिनः ॥३॥ (३।२१।५)
प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो वर्तते यः श्रुतोचिते ।
अदूरवर्तिज्ञानत्वाज्ज्ञानमनुः स उच्यते ॥ ४ ॥ (३।२१।६)
आत्मज्ञानं विदुर्ज्ञानं ज्ञानान्यन्यानि यानि तु ।
तानि ज्ञानावभासनानि सारस्यानवबोधनात् ॥५॥ (३।२१।७)
आत्मज्ञानपनासाद्य ज्ञानान्तरलक्षणेन ये ।
सन्तुष्टाः फलनेष्टं ते ते स्मृता ज्ञानबन्धवः ॥६॥ (३।२१।८)

[२] ज्ञानी :-

ज्ञानेन ज्ञेयनिवृत्ताद्योजचित्तं चित्तमेव च ।
न बुध्यते कर्मफलं स ज्ञानीत्यभिधीयते ॥ १ ॥ (३।२२।१)

ज्ञात्वा सम्यगनुज्ञाने दृश्यते येन कर्मसु ।
 निर्वासनात्मकं ह्यस्य स ज्ञानीत्यभिधीयते ॥ २ ॥ (३।२२।२)
 अन्तःशीतलदेहासु प्राज्ञैर्धस्यावलोचयते ।
 प्रकृत्रिमैकशान्तस्य स ज्ञानीत्यभिधीयते ॥ ३ ॥ (३।२२।३)
 अप्रुनर्जन्मने यः स्याद्बोधः स ज्ञानशब्दभाक् ।
 वसनाशनदारोषा व्यवस्था शिल्पजीविका ॥ ४ ॥ (३।२२।४)
 मवाहपतिते कार्ये कामसंकल्पयर्जितः ।
 तिष्ठत्याकाशहृदयो यः स परिदल उच्यते ॥ ५ ॥ (३।२२।५)

[३] नाम्यासेन विना ज्ञानसिद्धिः—

जन्मान्तरशताभ्यस्ता राम संसारसंस्थितिः ।
 सा चिराभ्यासयोगेन विना न क्षीयते क्वचित् ॥ १ ॥ (५।६२।२३)
 पौनःपुन्येन कारणाभ्यास इति कथ्यते । (५।६७।४३)
 अभ्यासेन विना साधो नाभ्युदेत्यात्मभावना ॥ २ ॥ (५।११।१)
 तच्चिन्तनं तत्कथनमन्योन्यं तत्प्रबोधनम् ।
 एतदेकपरत्वं च तदभ्यासं विदुर्बुधाः ॥ ३ ॥ (३।२२।२४)
 उदितौदार्यसौन्दर्यैर्वैराग्यरसरञ्जिता ।
 ध्यानन्दस्यन्दिनो येषां मतिस्तैः अभ्यासिनः परे ॥ ४ ॥ (३।२२।२६)
 अत्यन्ताभावसम्पच्चौ ज्ञातृज्ञेयस्य वस्तुनः ।
 प्रुक्त्या शास्त्रैर्धत्न्ते ये ते ब्रह्माभ्यासिनः स्थिताः ५ (३।२२।२७)
 नाम्यासेन विना ज्ञाने शिवे विश्रान्तवानसि ।
 अभ्यासेन तु कालेन भृशं विभ्रान्तमेभ्येसि ॥ ६ ॥ (५।१५।१३)

[४] संसारोत्तरणे युक्तियोग इति कथ्यते :—

संसारोत्तरणे युक्तियोगशब्देन कथ्यते ।
 तां विद्धि द्विपकारां स्वं चित्तोपशमधर्मिणीम् ॥१॥ (६।१३।३)
 आत्मज्ञानं प्रकारोऽस्या एकः प्रकटितो भुवि ।
 द्वितीयः प्राणसरोधः शृणु योऽयं मयोच्यते ॥२॥ (६।१३।४)
 प्रकारौ ह्यवपि प्रोक्तौ योगशब्देन यद्यपि ।
 तथापि रूढिमायातः प्राणयुक्तावसौ भृशम् ॥ ३ ॥ (६।१२।६)
 असाध्यः कस्यचिद्योगः कस्यचिज्ज्ञाननिश्चयः ।
 मम त्वभिमतः साधो सुसाध्यो हाननिश्चयः ॥४॥ (६।१३।८)
 द्वौ क्रमौ चित्तनाशस्य योगो ज्ञानं च शक्यम् ।
 योगस्तद्ब्रह्मचिरोधो हि ज्ञानं सम्पगवेक्षणम् ॥ ५ ॥ (५।७८।८)
 चित्तचित्तपरिस्पन्दपक्षयोरेकसंज्ञये ।
 स्वयं गुणो गुणो स्थित्वा नश्यतो द्वौ न संशयः ॥६॥ (५।७८।७)

[५] योगनिष्ठा :—

जीवस्य च तुरीयाख्या स्थितिर्या परमात्मनि ।
 अवस्थाधीजनिद्रादिनिर्मुक्ता चित्सुखात्मिका ॥१॥ (६।१२८।५०)
 योगस्य सेयं वा निष्ठा सुखं संवेदनं महत् ॥२॥ (६।१२८।५१)
 मनस्यस्तं गते पुंसां तदन्यन्नोपलभ्यते ।
 प्रशान्तामृतकल्तोले केवलामृतवारिधौ ॥ ३ ॥ (६।१२८।५२)

[६] योगाभ्यासत्रयम् :-

एतकृतत्वघनाभ्यासः प्राणाना विलयस्तथा ।
 मनोविनिग्रहश्चेति योगशब्दार्थसंग्रहः ॥ १ ॥ (१।६६।२७)
 एकस्मिन्नेव रसिष्ठे संसिध्यन्ति परस्परम् ।
 एकार्याभ्यासनप्राणुरोधवेतःपरिज्ञयाः ॥ २ ॥ (१।६६।४०)
 त्रिप्येतेषु प्रयोगेषु मनःप्रशमनं वरम् ।
 साध्यं विद्धि तदेवाशु यथा भवति तच्छिष्यम् ॥३॥(१।६६।२६)

[७] एकतत्त्वघनाभ्यासः :-

एकतत्त्वघनाभ्यासाच्छान्तं शाम्यत्यन्तं मनः ।
 तद्धोनत्वात्स्वभावस्य तेन प्राणोऽपि शाम्यति ॥१॥ (१।६६।४८)

(अ) ब्रह्मभावना :-

विचार्यं यदनन्तात्मतत्त्वं तन्मयतां नय ।
 मनस्ततस्तद्धयेन तदेव भवति स्थिरम् ॥ २ ॥ (१।६६।४६)
 प्रत्याहारवता चैतः स्वयं भोग्यक्षयादिषु ।
 विलीयते सह प्राणैः परमेवावशिष्यते ॥ ३ ॥ (१।६६।५२)
 यथैव भावयत्यात्मा सततं भविष्यति स्वयम् ।
 तथैवापूर्यते शक्त्या शीघ्रमेव महानपि ॥ ४ ॥ (४।११।५६)
 भाविता शक्तिरात्मानमात्मता नयति क्षणात् ।
 अनन्तमखिलं प्राहृद् विदिका महतो यथा ॥५॥ (४।११।६०)

(आ) पदार्थभावनात्यागः (अभावभावना) :-

सत्यदृष्टौ प्रपन्नायामसत्ये क्षयमागते ।

निर्विकल्पचिदच्छात्मा स आत्मा समवाप्नोते ॥६॥ (३।२१।४३)

ध्रुवस्य जागतस्यास्य जातस्याकाशवर्णावत् ।

अत्यन्ताभावसम्बोधे यदि रूडिरलं भवेत् ॥७॥ (३।७।२७)

तज्ज्ञातं ब्रह्मणो रूपं भवेन्नान्येन कर्माणा ।

दृश्यात्यन्ताभावतस्तु ऋते नान्पा शुभा गतिः ॥८॥ (३।७।२८)

जगन्नाम्नोऽस्य दृश्यस्य स्वसत्तासम्भवं विना ।

बुध्यते परमं तत्त्वं न कदाचन केनचित् ॥ ९ ॥ (३।७।३०)

अत्यन्ताभावसम्पत्तौ द्रष्टृदृश्यदृशां मनः ।

एकध्याने परे रूढे निर्विकल्पसमाधिनि ॥१०॥ (३।२१।७६)

वासनाक्षयधीजेऽस्मिन्किञ्चिद्भ्रुरिते इदि ।

क्रमान्नोदयमेष्यन्ति रागद्वेषादिका दृशः ॥११॥ (३।२१।७७)

संसारसम्भवथाय निर्भूलत्वमुपेष्यति ।

निर्विकल्पसमाधानं प्रतिष्ठामलमेष्यति ॥१२॥ (३।२१।७८)

अत्यन्ताभावसम्पत्तिं विनाइन्ताजगत्स्थितेः ।

अनुत्पादमयी ह्येषा नोदेल्लेख चिसुक्तता ॥१३॥ (३।२१।१२)

अत्यन्ताभावसम्पत्तौ ज्ञातृद्वेषस्य वस्तुनः ।

युक्त्या शास्त्रैर्व्यतन्ते ये ते ब्रह्माभ्यासिनःस्थिताः ॥१४॥ (३।२२।२७)

सर्गादावेव नोत्पन्नं दृश्यं नास्त्येव तत्सदा ।

इदं जगदहं चेति बोधाभ्यास उदाहृतः ॥ १५ ॥ (३।२२।२८)

दृश्यासम्भवबोधो हि ज्ञानं हेयं च कथ्यते ।

तदभ्यासेन निर्वाणमित्यभ्यासो महोदयः ॥१६॥ (३।२२।३१)

(इ) केवलीभावः :-

यद्द्रष्टुरस्याद्रष्टृत्वं दृश्याभाये भवेद्बलात् ।

तद्विद्धि केवलीभावं तत एवासतः सतः ॥ १७ ॥ (३।४।५३)

तच्चासुपगते भाये रागद्वेषादिवासनाः ।

शाम्यन्त्यसन्दिग्धे बाते स्पन्दननुबन्धता यथा ॥१८॥ (३।४।५४)

त्रिजगत्त्रयमहं चेति श्येऽसच्चासुपगते ।

दृष्टुः स्यात्केवलीभावस्तादृशो विमलात्मनः ॥१९॥ (३।४।५६)

ग्रहं त्वं जगदित्यादौ पशान्ते दृश्यसंभ्रमे ।

स्यात्तादृशी केवलता स्थिते द्रष्टृर्दबोक्तारो ॥ २० ॥ (३।४।५८)

[८] प्राणस्पन्दनिरोधः :-

तालहन्तस्य संस्पन्दे शान्ते शान्तो यथानिलः ।

प्राणानिलपरिस्पन्दे शान्ते शान्तं तथा मनः ॥१॥ (६।६६।४१)

तस्मिन्संरोधिते नूनमुपशान्तं भयेन्मनः । (५।७८।१५)

मनःस्पन्दोपशान्त्यार्थं संसारः प्रविलीयते ॥२॥ (५।७८।१६)

प्राणशक्ती निरुद्धायां मनो राय विलीयते ।

द्रव्यच्छायास्तु तद्द्रव्यं प्राणरूपं हिमानसम् ॥३॥ (५।१३।८३)

(अ) चित्तसंकल्पितोऽयं सम्बन्धः—

तेन सङ्कल्पितः प्राणः प्राणो मे गतिरित्यपि ।

न भवाभि विनानेन तेन तत्तत्परायणम् ॥ ४ ॥ (११३६।२)

एवं यन्मनसाभ्यस्तमुपलब्धं तथैव तद् ।

तेन मे जीवितं प्राणा इति प्राणो मनः स्थितम् ॥५॥ (११३६।१०)

(आ) प्राणविद्याः—

सर्वदुःखक्षयकरो सर्वसौभाग्यवर्धिनी । (११२४।८)

फारणं जीवितस्येह प्राणचिन्ता समाश्रिता ॥ ६ ॥ (११२४।९)

इडा च पिङ्गला चास्य देहस्य मुनिनायक ।

मुस्तियते कोमले मध्ये पार्श्वकोष्ठे निमीलिते ॥ ७ ॥ (११२४।२०)

पञ्चयुग्मत्रयं यन्त्रमस्त्यमांसमयं मृदु ।

ऊर्ध्वाधोनालमन्योन्यमिलत्कोमलसदलम् ॥८॥ (११२४।२१)

सोकेन विकसत्पत्रं सकलाकाशचारिणा ।

चलन्ति तस्य पत्राणि मृदु व्याप्तानि वायुना ॥९॥ (११२४।२२)

चलत्सु तेषु पत्रेषु स मरुत्परिवर्धते ।

वाताहते लतापत्रजाले वहिरिवाभितः ॥ १० ॥ (११२४।२३)

धृद्धिं नीतः स नाडीषु कृत्वा स्थानमनेकधा ।

ऊर्ध्वाधोवर्तमानासु देहेऽस्मिन्प्रसरत्यथ ॥११॥ (११२४।२४)

प्राणपानसमानार्थैस्ततः स हृदयानिलः ।

संकेतैः प्रोच्यते तज्ज्ञैर्विचित्राकारवेष्टितैः ॥१२॥ (११२४।२५)

हृत्पञ्चयन्त्रत्रितये समस्ताः प्राणशक्तयः ।

ऊर्ध्वाधः प्रसृता देहे चन्द्रनिम्बादिवासवः ॥१३॥ (१।२४।२६)

यान्त्यायान्ति विकर्षन्ति हरन्ति विदूरन्ति च ।

१ वसुवन्ति पतन्त्यागु ता एताः प्राणशक्तयः ॥१४॥ (१।२४।२७)

स एष हृत्पद्मगतः प्राण इत्युच्यते बुधैः ।

१ अस्य काचिन्मुने शक्तिः प्रसन्दपति लोचने ॥१५॥ (१।२४।२८)

काचिस्पर्शमुपादत्ते काचिद्वहति नासया ।

काचिद्वं जरयति काचिद्वक्ति वचांसि च ॥१६॥ (१।२४।२९)

बहुनात्र किमुत्तेन सर्वमेव शरीरके ।

फरोति भगवान्वायुर्यन्त्रेहापि यान्त्रिकः ॥१७॥ (१।२४।३०)

तत्रोर्ध्वाधो द्विसकेतौ प्रसृताचनिलो मुने ।

प्राणोपानविति ख्यातौ मरुदौ द्वौ वरानिलौ ॥१८॥ (१।२४।३१)

सहस्रविनिष्कृच्छाङ्गाद्विसतन्तुलवादिपि ।

दुर्लभ्या विद्यमानापि गतिः सूक्ष्मतराज्जयोः ॥१९॥ (१।२४।३२)

प्राणोऽपनिश ब्रह्मन्सन्दशक्तिः सदागतिः ।

सनाहाभ्यन्तरे देहे प्राणोऽप्यगति स्थितः ॥२०॥ (१।२५।३)

अपानोऽपनिश ब्रह्मन्सन्दशक्तिः सदागतिः ।

सनाथाभ्यन्तरे देहे त्वपानोऽप्यपवाकिस्थितः ॥२१॥ (१।२५।४)

प्राणोपानगति प्राप्य गुस्वस्यः सुखमेवते ।

प्राणस्याभ्युदयो ब्रह्मन्वचराद्गृदि स्थितान् ॥२२॥ (१।२५।२६)

द्वादशाहुलपर्यन्ते प्राणोऽस्त यात्वर्थं बहिः ।

अपानस्योदयो बाह्याद्द्वादशान्तान्महासुने ॥२३॥ (१।२५।३०)

अस्तङ्गतिर्याम्भोजमध्ये हृदयस्यस्यते ।

प्राणो यत्र समायाति द्वादशान्ते नभःपदे ॥२४॥ (१।२५।३१)
पद्माचस्मादपानोऽयं खादेति समनन्वरम् ।

वाह्याकाशोन्मुखो प्राणो बहत्प्रशिक्षा यथा ॥२५॥ (१।२५।३२)
हृदाकाशोन्मुखोऽपानो निम्ने बहति वारिवद् । (१।२५।३३)

अपानशशिनोऽन्तस्था कला प्राणविवस्वता ॥२६॥ (१।२५।३६)
यत्र अस्ता तदासाद्य पदं भूयो न शोच्यते ।

प्राणार्कस्य तयाऽन्तस्था यत्रापानसिताशुना ॥२७॥ (१।२५।३७)
अस्ता तत्पदमासाद्य न भूयो जन्मभाङ्गरः ।

प्राण एवार्कतां याति सत्राह्याभ्यन्तरेऽम्बरे ॥२८॥ (१।२५।३८)
आप्यायनरुरीं पश्चाच्छक्तितामधितिष्ठति ।

प्राण एवेन्दुतां त्यक्त्वा शरीराप्यायकारिणीम् ॥२९॥ (१।२५।३९)
क्षणादायाति सूर्यस्थं संशोषणकरं पदम् ।

अर्कतां सम्परित्यज्य न यावच्चन्द्रता गतः ॥३०॥ (१।२५।४०)
प्राणस्तावद्विचार्यान्तैः ज्वेशकाले न शोच्यते ।

हृदि चन्द्रार्कयोर्ज्ञात्वा नित्यमस्तमयोदयम् ॥३१॥ (१।२५।४१)
आत्मनो निजमाधारं न भूयो जायते मनः ।

सोदयास्तमयं सेन्दुं सरश्मि सगमागमम् ॥३२॥ (१।२५।४२)
अपानेऽस्तङ्गते प्राणः समुदेति हृदन्तुजात् । (१।२५।४३)

प्राणो त्वस्तङ्गते वाह्यादपानः प्रोदितः क्षणात् ॥३३॥ (१।२५।४८)

(इ) प्राणायामः :—

जाग्रतःस्वपतश्चैव प्राणायामोऽयमुत्तमः ।

भवतीति यतस्तच्छ तत्तावच्छेयसे शृणु ॥ ३४ ॥ (३।२५।५)
 वाघोन्मुखत्वं प्राणानां यद्दृष्टदम्बुजकोटरात् ।
 स्वरसेनास्तपत्रानां तं धीरा रेचकं विदुः ॥ ३५ ॥ (३।२५।६)
 द्वादशाहुत्तपर्यन्तं बाह्यमाक्रमतामघः ।
 प्राणानामङ्गसंस्पर्शो यः स पूरक उच्यते ॥ ३६ ॥ (३।२५।७)
 बाह्यात्परापतत्यन्तरपाने यत्रवर्जितः ।
 योज्य प्रपूरणः स्पर्शो विदुस्तमपि पूरकम् ॥ ३७ ॥ (३।२५।८)
 अपानेऽस्तङ्गते प्राणो भावनाभ्युदितो हृदि ।
 तावत्सा कुम्भकावस्था योगिभिर्यानुभूयते ॥ ३८ ॥ (३।२५।९)
 रेचकः कुम्भकश्चैव पूरकश्च त्रिधा स्थितः ।
 अपानस्यादयस्याने द्वादशान्तादयो षड्भिः ॥ ३९ ॥ (३।२५।१०)
 स्वभावाः सर्वकालस्थाः सम्यग्गतविवर्जिताः ।
 ये प्रोक्ताः स्फारमतिभिस्ताञ्छृणुत महामते ॥ ४० ॥ (३।२५।११)
 द्वादशाहुत्तपर्यन्ताद्बाह्यादभ्युदितः प्रभो ।
 यो वातस्तस्य तत्रैव स्वभावात्पूरकादयः ॥ ४१ ॥ (३।२५।१२)
 मुदन्तरस्यानिष्पन्नघटव्या स्थितिर्दृष्टिः ।
 द्वादशाहुत्तपर्यन्ते नासामसप्तसंमुखे ॥ ४२ ॥ (३।२५।१३)
 योऽत्रि नित्यमपानस्य तं विदुः कुम्भकं घुषाः ।
 वाघोन्मुखस्य वायोर्मा नासिकामावधिर्गतिः ॥ ४३ ॥ (३।२५।१४)
 तं बाह्यपूरकं त्वायं विदुर्योगविदो जनाः ।
 नासामादपि निर्गत्य द्वादशान्तावधिर्गतिः ॥ ४४ ॥ (३।२५।१५)
 या वायोर्षं विदुर्षीरा अपरं पादापूरकम् ।

वहिरस्तङ्गते प्राणो यावन्नापान उद्वतः ॥४५॥ (१/२५/१६)
 तावत्पूर्णा समावस्थं वहिष्ठं कुम्भकं विदुः ।
 यच्चदन्तर्मुत्खल्यं स्यादपानस्योदयं विना ॥४६॥ (१/२५/१७)
 तं बाह्यरेचकं विद्याच्चिन्त्यमानं विमुक्तिदम् ।
 द्वादशान्ताद्यदुत्पायं रूपोवरता परा ॥ ४७ ॥ (१/२५/१८)
 अपानस्य वहिष्ठं तमपरं पूरकं विदुः ।
 बाह्यानाभ्यन्तरांश्रैतान्कुम्भकादीननास्तम् ॥४८॥ (१/२५/१९)
 प्राणापानस्वभावान्स्तान्ब्रुध्वा भूयो न जायते । (१/२५/२०)
 गच्छतस्तिष्ठतो वापि जाग्रतः स्वपतोऽपि वा ॥४९॥ (१/२५/२१)
 एते निरोधमायान्ति मरुत्याऽतिचलानिलाः ।
 यत्करोति यदश्नाति बुद्ध्यैवात्मनुस्मरन् ॥५०॥ (१/२५/२२)
 कुम्भकादीन्नरः स्वान्तस्तत्र कर्तान किञ्चन ।
 अव्यग्रमस्मिन्व्यापारे बाह्यं परिजहन्मनः ॥५१॥ (१/२५/२३)
 दिनैः कतिपर्यैरेव पदमाप्नोति केवलम् ।
 एतदभ्यसतः पुंसो बाह्ये विषयवृत्तिषु ॥५२॥ (१/२५/२४)
 न बध्नाति रतिं चेतः श्वदती ब्राह्मणो यथा । (१/२५/२५)
 अस्तङ्गतवति प्राणो स्वपानेऽभ्युदयोन्मुखे ॥५३॥ (१/२५/२६)
 वहिः कुम्भकमालम्ब्य चिरं भूयो न शोच्यते ।
 अपानेऽस्तङ्गते प्राणो किञ्चिदभ्युदयोन्मुखे ॥५४॥ (१/२५/२७)
 अन्तःकुम्भकमालम्ब्य चिरं भूयो न शोच्यते ।
 प्राणरेचकमालम्ब्य अपानाद्दूरकोटिगम् ॥५५॥ (१/२५/२८)
 स्वच्छं कुम्भकमभ्यस्य न भूयः परितप्यते ।

अपाने रेचकाधारं प्राणपुरान्तरस्थितम् ॥५६॥ (३।२५।५३)
 स्वसंस्थं पूर्कं दृष्ट्वा न भूयो जायते नरः ।
 प्राणपानानुभावन्तर्ध्वत्रैतौ विलयं गतौ ॥ ५७ ॥ (३।२५।५४)
 तदालम्ब्य पदं शान्तश्चात्मानं नानुत्तप्यते ।
 प्राणभक्तोन्मुखेऽपाने देशं कालं च निष्कलम् ॥५८॥ (३।२५।५५)
 विचार्य बहिरन्तर्वा न भूयः परिशोच्यते ।
 अपानभक्षणपरे प्राणो हृदि तथा बहिः ॥५९॥ (३।२५।५६)
 देशं कालं च सम्प्रेक्ष्य न भूयो जायते मनः ।
 यत्र प्राणो ह्यपानेन प्राणोनापान एव च ॥ ६० ॥ (३।२५।५७)
 निगीर्णौ बहिरन्तश्च देशकालौ च पश्य तौ ।
 क्षणमस्तं गतप्राणमपानोदयवर्जितम् ॥ ६१ ॥ (३।२५।५८)
 अथत्रसिद्धवाद्यस्थं कुम्भकं तत्पदं विदुः ।
 अपलसिद्धो ह्यन्तस्यकुम्भकः परमं पदम् ॥६२॥ (३।२५।५९)
 एतच्चदात्मनो रूपं शुद्धैषा परमैव चित् ।
 एतच्चत्सदाभासमेतत्प्राप्य न शोच्यते ॥ ६३ ॥ (३।२५।६०)

(ई) प्राणस्पन्दनिरोधयुक्तयः ।

वैराग्यात्कारणाभ्यासाशुक्तिवो व्यसनक्षयात् ।
 परमार्थाविभोधाव रोध्यन्ते प्राणवायवः ॥ ६४ ॥ (५।१३।८५)
 शास्त्रसंजनसंपर्कवैरागाभ्यासयोगतः ।
 अनास्यायां कृतास्यायां पूर्वसंसारवृत्तिषु ॥६५॥ (५।७८।१८)

ययाभिवाञ्छितध्यानाचिरमेकतयोदितात् ।

एकतत्त्वयनाभ्यासात्प्राणस्पन्दो निरुद्धयते ॥६६॥ (५।७८।१६)

पूरकादिनिजायामाद्दृढाभ्यासादखेदजात् ।

एकान्तध्यानसंयोगात्प्राणस्पन्दो निरुद्धयते ॥६७॥ (५।७८।२०)

धोद्धारोच्चारणप्रान्तशब्दतत्त्वानुभवनात् ।

सुषुप्ते संविदो जाते प्राणस्पन्दो निरुद्धयते ॥६८॥ (५।७८।२१)

रेचके नूतमभ्यस्ते प्राण्ये स्फारे खमागते ।

न स्पृशत्यङ्गरंध्राणि प्राणस्पन्दो निरुद्धयते ॥६९॥ (५।७८।२२)

पूरके नूतमभ्यस्ते पूराद्विरिघनस्थिते ।

प्राण्ये प्रशान्तसञ्चारे प्राणस्पन्दो निरुद्धयते ॥७०॥ (५।७८।२३)

कुम्भके कुम्भवत्कालमनन्तं परितिष्ठति ।

अभ्यासात्संभिते प्राण्ये प्राणस्पन्दो निरुद्धयते ॥७१॥ (५।७८।२४)

तालुमूलगतां यत्राञ्जिद्वयाक्रम्य घंटिकाम् ।

ऊर्ध्वरन्ध्रगते प्राण्ये प्राणस्पन्दो निरुद्धयते ॥७२॥ (५।७८।२५)

समस्तकलनोन्मुक्तते न किञ्चिन्नाम सूक्ष्मस्ते ।

ध्यानात्संविद्धि लीनायां प्राणस्पन्दो निरुद्धयते ॥७३॥ (५।७८।२६)

द्वादशाहुलपर्यन्ते नासाग्रे विमलाम्बरे ।

संविद्धृशि प्रशाम्यन्त्यां प्राणस्पन्दो निरुद्धयते ॥७४॥ (५।७८।२७)

धूमध्ये तारकालोकशान्तावन्तमुपागते ।

चेतने केतने बुद्धे प्राणस्पन्दो निरुद्धयते ॥ ७५ ॥ (५।७८।२८)

अभ्यासाद्ऊर्ध्वरन्ध्रेण तालुर्ध्वं द्वादशान्तगे ।

प्राण्ये गलितसंघत्ते प्राणस्पन्दो निरुद्धयते ॥७६॥ (५।७८।२८)

अपाने रेचकाधारं प्राणपुरान्तरस्मितम् ॥५६॥ (३।२५।५३)

स्वसंस्थं पूर्कं दृष्ट्वा न भूयो जायते नरः ।

प्राणायानायुभावन्तर्यत्रैतौ विलयं गतौ ॥ ५७ ॥ (३।२५।५४)

तदालम्ब्य पदं शान्तमात्मानं नानुत्प्यते ।

(प्राणभक्तोन्मुलेप्राने देशं कालं च निष्फलम् ॥५८॥ (३।२५।५५)

विचार्य बहिरन्तर्वा न भूयः परिशोच्यते ।

अपानभक्ष्यापरे प्राणो हृदि तथा बहिः ॥५९॥ (३।२५।५६)

देशं कालं च सम्प्रेक्ष्य न भूयो जायते मनः ।

यत्र प्राणो क्षपानेन प्राणोनापान एव च ॥ ६० ॥ (३।२५।५७)

निगीर्णौ बहिरन्तश्च देशकालौ च परम तौ ।

क्षणमस्तं गतप्राणमपानोदयवर्जितम् ॥ ६१ ॥ (३।२५।५८)

अपन्नसिद्धवाहस्थं कुम्भकं तत्पदं विदुः ।

अपत्नसिद्धो ह्यन्तस्यकुम्भकः परमं पदम् ॥६२॥ (३।२५।५९)

एतच्चदात्मनो रूपं शुद्धैवा परमैव चित् ।

एतच्चतसदाभासमेतराप्य न शोच्यते ॥ ६३ ॥ (३।२५।६०)

(ई) प्राणरपन्दनिरोधयुक्तयः ।

वैराग्यात्कारणाभ्यासाद्युक्तितो व्यसनक्षयात् ।

परमार्थावबोधोद्यो रोप्यन्ते प्राणवायवः ॥ ६४ ॥ (५।१३।८५)

शास्त्रसम्जनसंपर्कवैराहाभ्यासयोगतः ।

अनास्यायां कृतास्यायां पूर्वसंसारवृत्तिषु ॥६५॥ (५।७।१८)

ययाभिवाञ्छितध्यानाच्चिरमेकत्रयोदितात् ।
 एकतत्रयधनाभ्यासात्प्राणस्पन्दो निरुद्धयते ॥६६॥ (५।७८।१६)
 पूरकादिनिजायामाद्दृढाभ्यासादखेदजात् ।
 एकान्तध्यानसंयोगात्प्राणस्पन्दो निरुद्धयते ॥६७॥ (५।७८।२०)
 श्लोकारोचाराणामान्तशब्दतत्त्वानुभवनात् ।
 सुषुप्ते संविदो जाते प्राणस्पन्दो निरुद्धयते ॥६८॥ (५।७८।२१)
 रेचके नूनमभ्यस्ते प्राणो स्फारे खपागते ।
 न स्पृशत्यङ्गरंध्राणि प्राणस्पन्दो निरुद्धयते ॥६९॥ (५।७८।२२)
 पुरके नूनमभ्यस्ते पूराद्विरिचनस्यते ।
 प्राणो प्रशान्तसञ्चारे प्राणस्पन्दो निरुद्धयते ॥७०॥ (५।७८।२३)
 कुम्भके कुम्भवत्कालमनन्तं परितिष्ठति ।
 अभ्यासात्स्तंभिते प्राणो प्राणस्पन्दो निरुद्धयते ॥७१॥ (५।७८।२४)
 तालुमूलगतां पद्माज्जिह्वाक्रम्य घटिकाम् ।
 ऊर्ध्वरन्ध्रगते प्राणो प्राणस्पन्दो निरुद्धयते ॥७२॥ (५।७८।२५)
 समस्तफलनोन्मुक्ते न किञ्चिन्नाम सूचमखे ।
 ध्यानात्संविदि लीनायां प्राणस्पन्दो निरुद्धयते ॥७३॥ (५।७८।२६)
 द्वादशाङ्गुलपर्यन्ते नासाग्रे विमलाम्बरे ।
 संविद्द्रवशि मशाम्यन्त्यां प्राणस्पन्दो निरुद्धयते ॥७४॥ (५।७८।२७)
 भ्रूमध्ये तारकालोकशान्तावन्तमुपागते ।
 चेतने केतने युक्ते प्राणस्पन्दो निरुद्धयते ॥ ७५ ॥ (५।७८।२८)
 अभ्यासाद्ऊर्ध्वरन्ध्रेण तालुर्ध्वं द्वादशान्तगे ।
 प्राणो गलितसंघृष्टे प्राणस्पन्दो निरुद्धयते ॥७६॥ (५।७८।२८)

ऋतित्येवं यदुद्भूतं ज्ञानं तस्मिन्ददायिते ।

असंश्लिष्टविरूपांशौ प्राणस्पन्दो निरुद्ध्यते ॥७७॥ (५।७८।३१)

तस्मात्संविन्मये शुद्धे हृदये हृत्वासनः ।

षलानियोजिते चित्ते प्राणस्पन्दो निरुद्ध्यते ॥७८॥ (५।७८।३८)

एभिः क्रमैस्तयान्यैश्च नानासङ्कल्पकल्पितैः ।

नानादेशिकब्रह्मस्थैः प्राणस्पन्दो निरुद्ध्यते ॥७९॥ (५।७८।३९)

अभ्यासेन परिसन्वे प्राणानां क्षयामागते ।

मनः प्रशामयायाति निर्वाणमवशिष्यते ॥ ८० ॥ (५।७८।४६)

[९] मनोविलयः :—

२ (अ) मनो नाभिः संसारचक्रस्य :—

(१) चित्तं नाभिः किलास्येह मायाचक्रस्य सर्वतः ।

स्योपते चेत्तद्राक्रम्य तन्न किञ्चित्प्रवाधते ॥१॥ (५।४६।७०)

तस्मिन्द्रुतमवृष्ट्ये धिया पुरूपयव्रतः ।

घृहीतनाभिवहनाग्नापाचक्रं निरुद्ध्यते ॥ २ ॥ (५।५०।७)

इदं संसारचक्रं हि नाभौ सङ्कल्पमात्रके । (५।२६।५)

संरोधितायां बहनाद्रघुनन्दन रुद्ध्यते ॥ ३ ॥ (५।२६।६)

परं पौरुषमास्थाय धत्तं प्रज्ञां च युक्तिवः । (५।२६।७)

नाभिं संसारचक्रस्य चित्तमेव निरोधयेत् ॥ ४ ॥ (५।२६।८)

मनोनिष्ठतया विश्वमिदं परिणतिं गत्वम् । (५।२४।१४)

तस्मिञ्जिते जितं सर्वं सर्वमासादितं भवेत् ॥५॥ (५।२४।१५)

चित्तसत्तैव जगत्सत्ता जगत्सत्तैव चित्तकम् ।

एकाभावाद्वृद्धयोर्नाशः स च सत्यविचारणात् ॥६॥ (४।१७।१९)

चित्तान्तरेव संसारः कुम्भान्तः कुम्भखं यथा ।

चित्तनाशे न संसारः कुम्भनाशे न कुम्भखम् ॥७॥ (५।५०।१४)

शान्ते वातपरिस्पन्दे यथा गन्धः प्रशाम्यति ।

तथा शान्ते मनःस्पन्दे शाम्यन्ति प्राणवायवः ॥८॥ (१।६६।४४)

चित्ते व्यवृते लयं याति द्वैतमैक्यं च सर्वतः ।

शिष्यते परमं शान्तमच्छमेकमनामयम् ॥ ९ ॥ (१।६३।४४)

अस्याधिकं विदुः क्षेत्रे संछतेः सस्यसन्ततेः ।

क्षेत्रे त्वक्षेत्रतां याते शालेः क इव सम्भवः ॥१०॥ (१।६३।४५)

चित्तमेव विचित्रेहं भावाभावविलासिना ।

विवर्ततेर्धभावेन जलमूर्धितया यथा ॥ ११ ॥ (१।६३।४६)

चित्तोत्सादनरूपेण सर्वत्यागेन भूपते ।

सर्वमासाद्यते सम्यक्साम्राज्येनेव सर्वदा ॥१२॥ (१।६३।४७)

संसारस्यास्य दुःखस्य सर्वोपद्रववदायिनः ।

उपाय एक एवास्ति मनसः स्वस्य निग्रहः ॥१३॥ (४।३५।२)

मनोविलयमात्रेण दुःखशान्तिरवाप्यते । (३।११२।६)

सर्वं सर्वगतं शान्तं ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥ १४ ॥ (३।१११।१५)

स्वपौरुषैकसाध्येन स्वेषितवत्यागरूपिणा ।

मनः प्रशममात्रेण विना नास्ति शुभागतिः ॥१५॥ (३।१११।१२)

(आ) चेतसः पीनतावाप्तिः :-

- अन्यात्पन्यात्प्रभावेन देहमात्रास्यपानपा ।
 पुनदारकुटुम्बैश्च चेतो गच्छति पीनताम् ॥१६॥ (५।५०।५७)
 अद्भकारविकारेण ममतामलहेलया ।
 इदं मन्येति भावेन चेतो गच्छति पीनताम् ॥१७॥ (५।५०।५८)
 जलामरणदुःखेन व्यर्धमुन्नतिमीषुषा ।
 देवाशोचिपक्वोशेन चेतो गच्छति पीनताम् ॥१८॥ (५।५०।५९)
 आधिष्ण्याधिबिलासेन समाश्रवासेन संसृतेः ।
 हेयोपादेयप्रयत्नेन चेतो गच्छति पीनताम् ॥१९॥ (५।५०।६०)
 स्नेहेन धनलोभेन लाभेन मण्डिपोषिताम् ।
 आपातरमखीयेन चेतो गच्छति पीनताम् ॥२०॥ (५।५०।६१)
 दुराशाक्षीरपानेन भोगानिलदलेन च ।
 आस्यादानेन चारेण चित्तादिर्याति पीनताम् ॥२१॥ (५।५०।६२)
 आगमापायवपुषा विषवैपन्यशंसिना ।
 भोगाभोगेन भीमेन चेतो गच्छति पीनताम् ॥२२॥ (५।५०।६३)

(इ) मनसो ब्रह्मत्वाप्तिः :-

- संयोजितं परे चिच्चं शुद्धं निर्वासनं भवेत् ।
 तत्रस्तु कल्पनाशून्यमात्मतां याति रायव ॥२३॥ (३।६८।२)
 मन एव विचारेण मन्ये विलयमेव्यति ।
 मनोविलयमात्रेण ततः श्रेयो भविष्यति ॥ २४ ॥ (३।६७।१०)

मनोनाम्नि परिचीणे कर्मण्याहितसंभ्रमे ।
 मुक्त इत्युच्यते जन्तुः पुनर्नाम न जायते ॥२५॥ (३।६७।११)
 मबुद्धानां मनो राम ब्रह्मैवेह हि नेतरत् ।
 जलसामान्यबुद्धीनामध्वेर्नान्यस्तरङ्गकः ॥ २६ ॥ (३।१००।२)
 यदा संज्ञीयते चित्तमभावात्यन्तभावनात् ।
 चित्तासामान्यस्वरूपस्य सत्तासामान्यता तदा ॥२७॥ (५।५५।२)

(ई) मनोनिरोधयुक्तयः :-

अङ्कुशेन विना पत्तं यथा दुष्टं यतङ्गजम् । (५।६२।३५)
 न शक्यते मनो जेतुं विना युक्तिमनिन्दताम् ॥२८॥ (५।६२।३४)
 साधयन्ति समुत्सृज्य मुक्तिं ये तान्दृगान्विदुः ।
 भयाद्भयमुपायान्ति यज्जेशात्क्लेशं व्रजन्ति ते ॥२९॥ (५।६२।४०)
 विमूढाः कर्तुमुद्युक्ता ये दृढाच्चेतसो जयम् । (५।६२।३८)
 ते निवध्नन्ति नागेन्द्रमुन्मत्तं विसतन्तुभिः ॥३०॥ (५।६२।३६)
 अध्यात्मविद्याधिगमः साधुसङ्गम एव च ।
 वासनासम्परित्यागः प्राणस्पन्दनिरोधनम् ।
 एवास्वा युक्तयः पुष्टाः सन्ति चित्तजये किल ॥३१॥ (५।६२।३६)
 स्वसंविद्यस्नसंरोधाद्यया चेतः प्रशाम्पति ।
 न तथाङ्ग तपस्तीर्षविद्यायज्ञक्रियागणैः ॥ ३२ ॥ (६।१६३।८)
 स्वेनैव पौरुषेणाशु स्वसंवेदनरूपिणा ।
 यत्नेन चित्तयेवालस्त्यक्त्वेष्वं यस्तु जीयते ॥३३॥ (३।१११।२)
 विषेकैकानुसंधानाच्चिदंशात्मतया मनः ।

चिदेकतामुपायाति दृढाभ्यासवशादिह ॥३४॥ (३।११२।१५)
 त्यजन्नभिमत वस्तु यस्तिष्ठति निरामयः ।
 नितमेव मनस्तेन हुदन्त इव दन्विना ॥ ३५ ॥ (३।१११।३)
 तस्य चञ्चलता यैषा त्वविद्या राम सोच्यते ।
 वासनापदनाम्नीं ता विचारेण विनाशय ॥३६॥(३।११२।११)
 या योदेति मनोनाम्नी वासना वासितान्तरा ।
 ता ता परिहरेत्माङ्गस्ततोऽविद्याक्षयो भवेत् ॥३७॥ (३।११२।२२)
 विषयान्प्रति भोः पुत्र सर्वानेव हि सर्वथा ।
 धनास्यो परमा धेपा सा युक्तिर्मनसो जये ॥३८॥(५।२४।१७)
 ज्ञानादवसानोभाव स्वनाश प्राप्नुयान्मनः ।
 प्राणस्यन्द च नादत्ते ततः शान्तिर्हि सिध्यते ॥३९॥ (१।६६।३५)
 ज्ञानात्सर्वपदार्थानामसत्त्वमुदेत्यलम् ।
 ततोऽङ्ग वासनानाशाद्वियोगः प्राणचेतसोः ॥४०॥ (१।६६।३६)
 राजन्स्वात्मविचारोऽयं कोऽहं स्यामिति रूपधृक् ।
 चिच्चतुर्दुर्मर्षीत्यस्य दहने दहनः स्मृतः ॥ ४१ ॥ (१।६४।२६)
 यस्य मौर्ख्यं क्षयं यातु सर्वं ब्रह्मेति भावनात् ।
 नोदेति वासना तस्य प्राङ्मुख्येवाङ्गुलिर्मरी ॥४२॥ (१।८७।२५)

१-ज्ञानयुक्तिः :-

अपि पुष्पावदलनादपि लोचनमोलनात् ।
 मुक्त्रोऽङ्गुलैस्त्रयाणो न ह्येशोऽयं मनागपि ॥४३॥ (१। २११।३१)
 यथैतदेव तनय तया शृणु वदामि ते ।

अज्ञानमात्रसंसिद्धं वस्तु ज्ञानेन नश्यति ॥४४॥ (१।१११।३२)

यथा रज्ज्वां भुजङ्गत्वं मरावम्बुमतिर्यथा ।

मिथ्यावभासः स्फुरति तथा मिथ्याप्यहंकृतिः ॥४५॥ (१।१११।३४)

मननं कृत्रिमं रूपं मयैतन्न यतोऽस्म्यहम् ।

इति तत्रागतः शान्तं चेतो ब्रह्म सनातनम् ॥४६॥ (४।११।२७)

२-सङ्कल्पोच्छेदः :—

सङ्कल्पनं मनोबन्धस्तदभावो विमुक्तता । (३।१।२७)

अचित्तत्वमसङ्कल्पान्मोक्षस्तेनाभिजायते ॥४७॥ (५।१३।८०)

सङ्कल्पमात्रमेवेदं जगन्मिथ्यात्वमुत्पितम् ।

असङ्कल्पनमात्रेण ब्रह्मन्कापि विलायते ॥ ४८ ॥ (१।३३।४२)

उपशान्ते हि सङ्कल्पे उपशान्तमिदं भवेत् ।

संसारदुःखमखिलं मूलादपि महामते ॥ ४९ ॥ (४।५४।१६)

सङ्कल्पेनैव सङ्कल्पं मनसा स्वमतो मुने ।

छित्त्वा स्वात्मनि तिष्ठ त्वं किमेतावति दुःकरम् ॥५०॥ (४।५४।१८)

भावनाभावमात्रेण सङ्कल्पः क्षीयते स्वयम् ।

सङ्कल्पनाशयत्नेन न भयान्यनुमच्छति ॥५१॥ (४।५४।१३)

सङ्कल्पो येन हन्तव्यस्तेन भावविर्ययात् ।

अप्यर्थेन निमेषेण लीलयेव निश्चयते ॥ ५२ ॥ (४।५४।१६)

अईभावनमेवाहुः कल्पनं कल्पनाचिदः ।

नभोऽर्थभावनं तस्य सङ्कल्पत्याग उच्यते ॥ ५३ ॥ (३।१।३)

३-भोगेष्वरतिः :-

भोगेच्छामात्रको दग्धस्वत्त्यागो मोक्ष उच्यते । (४।३।३)
 यतो यतो विरज्यते ततस्ततो विमुच्यते ॥५४॥ (३।६।३५)
 किंपन्थैः शास्त्रसन्दर्भैः क्रियतामिदमेव तु ।
 यद्यत्स्वाद्विद् तत्सर्वं दृश्यता विपवद्विवत् ॥ ५५ ॥ (४।३।४)
 जाता चेदरतिर्जन्तोः भोगान्प्रति मनागपि ।
 तदसौ तावत्तैवोर्चैः पद प्राप्त इति श्रुतिः ॥५६॥ (३।६।३४)
 न भोगेष्वरतिर्याज्जायते भवनाशिनी । (५।२।४।३७)
 न परा निर्द्विस्तावत्स्याप्यते जयदापिनी ॥५७॥ (५।२।४।३८)
 तावद्भ्रमन्ति दुःखेषु ससारायतवातिनः ।
 विरतिं विपपेज्ज्वेते यावन्नायान्ति देहिनः ॥५८॥ (५।२।४।२२)
 आत्मावलोकनेनैषा विषयारतिरुत्तमा ।
 हृदये स्थितिमायाति श्रीरिवाम्भोजकोटरे ॥५९॥ (५।२।४।५३)
 परदृष्टो विदुष्यत्वं तृषणाभावे च दृश्यता ।
 एते मियः स्थिते दृष्टी तेजोदीपदशे यथा ॥ ६० ॥ (५।२।४।५३)
 विचारो भोगगर्हातो विचाराल्लोगगर्हणम् । (५।२।४।६२)
 पर पौरुषमाश्रित्य भोगेष्वरविमादरेत् ॥६१॥ (५।२।४।३७)
 क्रमाद्भ्यस्यमानैषा विषयारतिरात्मज ।
 सर्वतः स्फुटतामेति सेरुसिका लता यथा ॥६२॥ (५।२।४।२०)
 पुरुषार्थादते पुत्र नेह सम्प्राप्यते शुभम् । (५।२।४।२५)
 नासायते ह्यनभ्यस्ता पादुतापि शठालना ॥६३॥ (५।२।४।२१)

४—इन्द्रियनिग्रहविधिः :-

मनो यदनुसंधत्ते तत्सर्देन्द्रियवृत्तयः ।

क्षणात्संपादयन्त्येता राजाङ्गामिव संश्लिष्टः ॥६४॥ (३।११४।४७)

तस्मान्मनोनुसंधानं भावेषु न करोति यः ।

अन्तश्चेतनयत्नेन स शान्तिमधिगच्छति ॥६५॥ (३।११४।४८)

परं पौरुषमाश्रित्य यत्नात्परमया धिया ।

भोगाशाभावनं चित्तात्समूलामलमुद्धरेत् ॥६६॥ (३।११४।५१)

चित्तमिन्द्रियसेनाया नायकं तज्जयाञ्जयः ।

उपानद्रूढवादस्य ननु सर्पाद्यैव भूः ॥ ६७ ॥ (३।१६३।६)

विवेकवानुदारात्पा विजितेन्द्रिय उच्यते ।

वासनावीधिवेगेन भवान्धौ न स मुह्यते ॥६८॥ (३।१६३।१५)

५—वासनात्यागः :-

वासनैव महाराज स्वरूपं विद्धि चेतसः ।

चित्तशब्दस्तु पर्यायो वासनाया उदाहृतः ॥६९॥ (३।१६४।५)

यथा स्वप्नपरिज्ञानात्स्वप्नदेहो न वास्तवः ।

अनुभूतोऽप्ययं तद्दृष्ट्वासनातान्नादसत् ॥ ७० ॥ (३।२२।१)

प्रक्षीणवासना येह जीवतां जीवनस्थितिः ।

अमूर्त्तरपरिहाता सा जीवन्मुक्तोच्यते ॥ ७१ ॥ (३।२२।८)

सर्वेषणानां संशान्तौ शुद्धचित्तस्य चा स्थितिः ।

तत्सत्यमुच्यते सैषा विमला चिदुदाहृता ॥ ७२ ॥ (४।१७।३)

इदमस्तु ममेत्यन्तर्यैषा राघव भावना ।

ता तृष्णां शृङ्खलां विद्धि फलाना च महामते ॥७३॥ (५।१७।७)

वामेतां सर्वभावेषु सन्स्वसस्तु च सर्वदा ।

संत्यज्य परमोदारः परमेति महामनाः ॥ ७४ ॥ (५।१७।८)

बन्धाशामथ मोक्षाशां तुखदुःखदशामपि ।

त्यक्त्वा सदसदाशां च तिष्ठान्नुग्रहमहाशिवत् ॥७५॥ (५।१७।९)

(अ) तृष्णानिन्दा :-

जरापरणादुःखानामेका रजसमुद्रिका ।

आश्रिव्याशिविलासानां नित्यमत्ता विलासिनी ॥७६॥ (१।१७।३६)

हादांग्यकारशर्कर्यां तृष्णाद्येह दुरन्तया ।

स्फुरन्ति चेतनाकाशे दोषकौशिकपङ्क्तयः ॥७७॥ (१।१७।१)

दृष्टदैन्यो हवस्वान्तो हतौजा याति नीचताम् ।

मुह्यति रीति पतति तृष्णापामिहतो जनः ॥७८॥ (५।१५।१०)

जीर्यन्ते जीर्यतः केशा दन्ता जीर्यन्ति जीर्यतः ।

क्षीयते जीर्यते सर्वं तृष्णैकान जीर्यते ॥ ७९ ॥ (३।६३।८६)

(आ) संसारेऽस्मिन्न किमपि हेयोपादेयम् :-

मनःप्रकल्पिते मग्ने हृदि विस्तीर्णपत्तने ।

वृद्धिं चोपगते वृद्धिं किं वृद्धं कस्य किं क्षतम् ॥८०॥ (४।४५।३५)

सर्वत्रासत्यभृतेऽस्मिन्प्रपञ्चकान्तकारिणि ।

संसारे निमुपादेयं प्राज्ञो यदभिवाञ्छतु ॥ ८१ ॥ (४।४५।४२)

सर्वत्र सत्यभूतेऽस्मिन्ब्रह्मतत्त्वमयेऽपि च ।
 किं स्यान्नृषिबुवने हेयं प्राज्ञाः परिहरन्तु यत् ॥८२॥ (४।४५।४३)
 आधुर्वापुविषट्विताभ्रपटलीलम्बाम्बुवद्भ्रुम् ।
 भोगा भेषवितानमध्यविलसत्सौदामनोचञ्चला ।
 लोला यौवनलालना जलरयः कायः क्षणापयवान्
 पुत्र प्रासङ्गपेत्य संसृतिवशान्निर्वाणमन्त्रिष्यताम् ॥८३॥ (३।१३६।३३)

(इ) वासनात्यागो द्विविधः :-

सर्वत्र वासनात्यागो राम राजीवलोचन ।
 द्विविधः कथ्यते तज्ज्ञैर्हेयो ध्येयश्च मानद् ॥८४॥ (५।१६।६)
 द्वावेव राघव त्यागौ सयौ मुक्तपदे स्थितौ ।
 द्वावेतौ ब्रह्मतां यातौ द्वावेव विगतज्वरी ॥८५॥ (५।१६।१५)

(१) ध्येयत्यागः :-

अहमेपां पदार्यानामेते च मम जीवितम् ।
 नाहमेभिर्विना कश्चिन्न मयेते विना किल ॥८६॥ (५।१६।७)
 इत्यन्तर्निश्चयं कृत्वा विचार्य मनसा सह ।
 नाहं पदार्थस्य न मे पदार्थ इति भाविने ॥८७॥ (५।१६।८)
 अन्तः शीतलया बुद्ध्या कुर्वत्या लीलया क्रियाम् ।
 यो नून वासनात्यागो ध्येयो राम स कीर्तितः ॥८८॥ (५।१६।९)
 अहंकारमयीं त्यक्त्वा वासनां लीलयैव यः ।
 तिष्ठति ध्येयसंत्यागा जीवन्मुक्तः स उच्यते ॥८९॥ (५।१६।११)

(२) ज्ञेयत्यागः :-

सर्वं सप्ततया बुद्ध्या यं कृत्वा वासनाक्षयम् ।

जहाति निर्ममो देहं ज्ञेयोऽसौ वासनाक्षयः ॥ ६० ॥ (५।१६।१०)

निर्मूलकलनां त्यक्त्वा वासनां यः शुभं गतः ।

ज्ञेयत्यागपर्यं विद्धि मुक्तं तं रघुनन्दन ॥ ६१ ॥ (५।१६।१२)

(३) वासनात्यागयुक्तिः :-

बद्धो हि वासनावद्धो मोक्षः स्याद्वासनाक्षयः ।

वासनास्त्वं परित्यज्य मोक्षार्थित्वमपि त्यज ॥ ६२ ॥ (४।५७।१६)

तामसीर्वासनाः पूर्वं त्यक्त्वा विषयवासिताः ।

मैत्र्यादिभावनानाम्नां गृहाणामलवासनाम् ॥ ६३ ॥ (४।५७।२०)

तामप्यन्तः परित्यज्य ताभिर्न्यवहरन्नपि ।

अन्तःशान्तसमस्तेहो भव चिन्मयवासनः ॥ ६४ ॥ (४।५७।२१)

तामप्यथ परित्यज्य मनोबुद्धिसमन्विताम् ।

शेषे स्थिरसमाधानो येन त्यजसि तत्त्वज ॥ ६५ ॥ (४।५७।२२)

चिन्मयः फलनाकालप्रकाशतिमिरादिकम् ।

वासना वासितारं च प्राणस्पन्दनपूर्वकम् ॥ ६६ ॥ (४।५७।२३)

समूलमपि संत्यक्त्वा व्योमसौम्यप्रशान्तधीः ।

यस्त्वं भवसि सद्बुद्धे स भावनस्तु सत्कृतः ॥ ६७ ॥ (५।५७।२४)

हृदयात्सपरित्यज्य सर्वमेव महामतिः ।

यस्तिष्ठति गत्वव्ययः स मुक्तः परमेश्वरः ॥ ६८ ॥ (५।५७।२५)

समाधिमथ कर्माणि मा करोतु करोतु वा ।

हृदयेनास्तसर्वास्यो मुक्त एवोत्तमाशयः ॥६६॥ (४।५७।२६)

नैष्कर्म्येण न तस्यार्थो न तस्यार्थो ऽस्ति कर्मभिः ।

न समाधानजप्याभ्यां यस्य निर्वासनं मनः ॥१००॥ (४।५७।२७)

यस्य मौर्ख्यं क्षयं यातं सर्वं ब्रह्मेति भावनात् ।

नोदेति वासना तस्य प्राणस्येवाम्बुधिर्मरौ ॥१०१॥ (६।८७।२५)

परमार्थावबोधेन समूलं राम वासना ।

दीपेनेवान्धकारश्रीर्गलत्यालोक एति च ॥१०२॥ (५।७४।२१)

६-अहंकारोन्मूलनम् :—

अहंकाराम्बुदे क्षीणे चिद्ब्योत्रि विमले तते ।

नूनं सम्प्रौढतामेति स्वालोको भास्करः परः ॥१०३॥ (५।१३।१७)

चिञ्जयोत्सना याविदेवान्तरहंकारघनावृता ।

विकासयति नो तावत्परमार्थकुमुदतीम् ॥१०४॥ (४।३३।२८)

अहंजीजथित्तद्रुमः सशाखाफलपल्लवः ।

उन्मूलय समूलं तमाकाशहृदयो भव ॥१०५॥ (६।६४।१३)

अहंत्वोल्लेखतः सत्ता भ्रमभावविकारिणी ।

तदभावात्स्वभावैकनिष्ठता शमशालिनी ॥१०६॥ (६।२६।२६)

भ्रमस्य जागतस्यास्य जातस्थाकाशवर्णवत् ।

अहंभावोऽभिमन्तात्मा मूलमाद्यमुदाहृतम् ॥१०७॥ (६।१५।२)

ईदृशोऽयं जगद्भ्रुक्षो जायतेऽहंत्ववीजतः ।

बीजे ज्ञानाग्निर्दग्धे नैव किञ्चन जायते ॥१०८॥ (६।८।२)

(अ) अहंकारोन्मूलनविधिः :-

मेक्षमाणं च तत्रास्ति किलाहंत्वं कदाचन ।

एतावदेव तज्ज्ञानमनेनैव प्रदह्यते ॥ १०३ ॥ (३।८।३)

चिन्मात्रदर्पणाकारे निर्मले स्वात्मनि स्थिते ।

इति भावानुसंधानादहंकारो न जायते ॥११०॥ (४।३३।४३)

मिथ्येषामिन्द्रजालश्रीः किं मे स्नेहविरागयोः ।

इत्यन्तरानुसंधानादहंकारो न जायते ॥१११॥ (४।३३।४४)

ब्रह्म हि जगदित्यन्तर्हेषादेयदृशोः क्षये ।

समताया मसन्नायां नाहंभावः प्रवर्धते ॥११२॥ (४।३३।४६)

(आ) परमानुभवासिद्धिः :-

शान्तो दान्तश्रोपरतो निपिद्राकाम्यकर्मणः ।

विषयेन्द्रियसंश्लेषसुखाच्च श्रद्धयान्वितः ॥११३॥ (६।१२८।२)

मृद्रास्ते समासीनो जितचित्तेन्द्रियक्रियः ।

श्रोमित्युच्चारयेत्तावन्मनो यावत्प्रसीदति ॥११४॥ (६।१२८।२)

प्राणायामं ततः कुर्यादन्तःकरणशुद्धये ।

इन्द्रियाण्यहरेत्पश्चाद्विषयेभ्यः शनैः शनैः ॥११५॥ (६।१२८।४)

देहेन्द्रियमनोबुद्धिचित्तज्ञाना च सम्भवः ।

यस्मान्भवति तज्ज्ञात्वा तेषु पश्चाद्विलापयेत् ॥११६॥ (६।१२८।४)

विराजि पथमं स्थित्वा तत्रात्मनि ततः परम् ।

अन्याकृते स्थितः पश्चात्स्थितः परमकारणो ॥११७॥ (६।१२८।५)

यांसादियादिवं भानं पृथिव्यां प्रविलापयेत् ।
 आप्यं रक्तादिषु चाप्सु तैजसं तेजसि क्षिपेत् ॥ ११८ ॥ (१) १२८ ॥ ६)
 वायव्यं च महावायौ नभसं नभसि क्षिपेत् ।
 पृथिव्यादिषु विन्यस्य चेन्द्रियाख्यात्मयोनिषु ॥ ११९ ॥ (१) १२८ ॥ ७)
 श्रोत्रादिलक्षणोपेतां कर्तुर्भोगप्रसिद्धये ।
 दिक्षु न्यस्यात्मनः श्रोत्रं त्वचं विद्युति निक्षिपेत् ॥ १२० ॥ (१) १२८ ॥ ८)
 चक्षुरादित्यधिम्ये च जिह्वामप्सु विनिक्षिपेत् ।
 ग्राणं वायौ वाचमग्नौ पाणिमिन्ध्रे विनिक्षिपेत् ॥ १२१ ॥ (१) १२८ ॥ ९)
 विष्णौ तथाऽग्निः पादौ षण्डं मित्रे तथैव च ।
 उपस्थं कश्यपे न्यस्य मनश्चन्द्रे निवेशयेत् ॥ १२२ ॥ (१) १२८ ॥ १०)
 बुद्धिं ब्रह्मणि संयच्छेदेताः करणदेवताः । (१) १२८ ॥ ११)
 एवं न्यस्यात्मनो देहं विराडस्मीति चिन्तयेत् ॥ १२३ ॥ (१) १२८ ॥ १२)
 ब्रह्माख्यानतः स्थितो योऽसावर्धनासीश्वरः प्रभुः ।
 आधारः सर्वभूतानां कारणं तद्गुदाहृतम् ॥ १२४ ॥ (१) १२८ ॥ १३)
 स यज्ञसृष्टिरूपोऽसौ जगद्बृहत्तौ व्यवस्थितः । (१) १२८ ॥ १४)
 क्षितिं चाप्सु समावेश्य सलिलं चानले क्षिपेत् ॥ १२५ ॥ (१) १२८ ॥ १६)
 अग्निं वायौ समावेश्य वायुं च नभसि क्षिपेत् ।
 नभश्च महादाकाशे समस्तोत्पत्तिकारण्ये ॥ १२६ ॥ (१) १२८ ॥ १७)
 स्थित्वा तस्मिन्क्षणं योगी लिङ्गमात्रशरीरधृक् ।
 वासना भूतमूढमाश्च कर्मविद्ये तथैव च ॥ १२७ ॥ (१) १२८ ॥ १८)
 दशेन्द्रियमनोबुद्धिरेतल्लिङ्गं विदुर्बुधाः ।
 ततोऽर्थोऽद्याद्ब्रह्मिह्यातस्तत्रात्मास्मीति चिन्तयेत् ॥ १२८ ॥ (१) १२८ ॥ १९)

चतुर्भुल्लोमके चायं भूतमूढमव्यवस्थितः ।

लिङ्गव्याकृत्ये मूढमे न्यस्याव्यक्ते च बुद्धिमान् १२६ (१/१२८।२०)

नामरूपविनिर्मुक्तं यस्मिन्सन्तिप्रवृत्ते जगत् ।

तमाहुः प्रकृतिं कैचिन्मापामेके परे त्वणान् ॥१३०॥ (१/१२८।२१)

अविद्यामपरे प्राहुस्तर्भविभ्रान्तचेतसः ।

तत्र सर्वे लयं गत्वा तिष्ठन्त्यव्यक्तरूपिणः ॥१३१॥ (१/१२८।२२)

निःसम्बन्धा निरास्वादाः सम्भवन्ति ततः पुनः ।

तत्स्वरूपा हि तिष्ठन्ति यावत्सृष्टिः प्रवर्तते ॥१३२॥ (१/१२८।२३)

अतः स्थानप्रयं त्यक्त्वा तुरीयं पदमव्ययम् । (१/१२८।२४)

ध्यायेत्तत्प्राप्तये लिङ्गं प्रविलाप्य परं विशेत् ॥१३३॥ (१/१२८।२५)

(३) अहंभावे गालिते सर्वदोषापगमः :-

यत्किञ्चिदिदमायाति सुखदुःखमलं भवे ।

तदहंकारचक्रस्य प्रविकारो विवृम्भते ॥१३४॥ (४।३३।३५)

गालिते वा गलद्रूपे चिच्छेदहंकारनामनि । (१/११६।१)

बलादपि हि संजाता न लिम्पन्त्याशयं सितम् १३५ (१/११६।२)

लोभमोहादयो दोषाः पपासीव सरोरुहम् । (१/११६।२)

मुदितायाः श्रियो धकं न मुञ्चन्ति फदापन ॥१३६॥ (१/११६।३)

वासनामन्यपरिच्छिन्ना इव मुञ्चन्त्यलं शनैः ।

फोरस्तानवमायाति मोहो मान्द्यं हि गच्छति ॥१३७॥ (१/११६।४)

फामः क्लमं गच्छति च लोभः पचापि पलायते ।

नोत्तसन्वीन्द्रियायपुच्छैः खेदः स्फुरति मोक्षकैः १३८ (१/११६।५)

न दुःखान्युपबृंहन्ति न घणान्ति मुखानि च ।

सर्वत्र समतोदेति हृदि शैत्यवदयायिनी ॥१४६॥ (१।११६।६)

७—असङ्गाभ्यासः :—

सम्बिचेर्जन्मबीजस्य योऽन्तस्थो वासनारसः ।

स करोत्यङ्कुरोद्भासं तमसङ्गाग्निना दह ॥१४७॥ (५।२८।२३)

अन्तःसङ्गवाञ्छन्तुर्मग्नः संसारसागरे ।

अन्तःसंसक्तिमुक्तस्तु तोरुः संसारसागरात् ॥१४१॥ (५।६७।३०)

असक्तं निर्मलं चित्तं मुक्तं संसार्यपि स्फुटम् ।

सक्तं तु दीर्घतपसा युक्तमप्यतिबन्धवत् ॥१४२॥ (५।६७।३३)

संसक्तिवशातः सर्वे वितता दुःखराशयः । (५।६८।१०)

संसक्तचित्तपायान्ति सर्वा दुःखपरम्पराः ॥१४३॥ (५।६८।४७)

असत्प्रायो हि सम्बन्धो यया सलिलकाण्डयोः ।

तथैव मिथ्यासम्बन्धः शरीरपरमात्मनोः ॥१४४॥ (५।६७।२४)

देहभावनयैवात्मा देहदुःखवशे स्थितः ।

तन्नागेन ततो मुक्तो भवतीति विदुर्बुधाः ॥१४५॥ (५।६७।२६)

चिदात्मा निर्मलो नित्यः स्वावभासो निरामयः ।

देहस्त्वनित्यो मलवांस्तेन सम्बध्यते कथम् ॥१४६॥ (५।७१।२४)

केवलं चित्ति विधम्य किञ्चिच्चैत्यावलम्बिनि ।

सर्वत्र नीरसमिव तिष्ठत्वात्परसं मत्तः ॥१४७॥ (५।६६।८)

तत्रस्थो विगतासङ्गो जीवोऽजीवत्वमागतः ।

व्यवहारमिदं सर्वं मा करोतु करोतु वा ॥१४८॥ (५।५६।६)

नाभिनन्दति नैष्कर्म्ये न कर्मस्वनुपज्जते ।

सुसभो यः फलत्यागी सोऽसंसक्त इति स्मृतः ॥१४६॥(५।६।८।६)

सर्वपात्मेदमखिलं किं वाञ्छामि त्यजामि किम् ।

इत्यसङ्गस्थितिं विद्धि जीवन्मुक्ततनुस्थितिम् ॥१५०॥(५।६।८।४)

सर्वकर्मफलादीनां मनसैव न कर्मणा ।

निपुणां यः परित्यागी सोऽसंसक्त इति स्मृतः ॥१५१॥(५।६।८।८)

भाषाभावे पदार्थानां हर्षामर्षविकारता ।

मलिना वासना येषां सा सङ्ग इति फध्यते ॥१५२॥(५।६।३।८४)

मुक्ता हर्षविषादाभ्यां शुद्धा भवति वासना । (५।६।३।८५)

तामसङ्गाभिधां विद्धि यावदेहं च भाविनी ॥१५३॥(५।६।३।८६)

कुर्वतोऽकुर्वन्तश्चैव मनसा यदपज्जगम् ।

शुभाशुभेषु कार्येषु तदसङ्गं विदुर्बुधाः ॥ १५४ ॥(६।२।२।४)

अपवा वासनोत्साद एवासङ्ग इति स्मृतः ।

यया कपाचिद्युत्तपान्तः सम्पादय तमेव हि ॥१५५॥(६।२।२।५)

८-समभावप्राप्तिः :-

या स्वेदं भज हेयेषु नोपादेयपरो भव ।

हेयोपादेयदृशौ त्यक्त्वा शेषस्यः स्वच्छता व्रजा ॥१५६॥(५।१३।२१)

हेयोपादेयकलने क्षीणे पावन्न चेतसः ।

न तावत्समवा भाति साध्रे व्योम्नीव चन्द्रिका ॥१५७॥(५।१३।२३)

अवस्त्वदमिदं वस्तु यस्येति लुलितं मनः ।

तस्मिन्नेवेति समता शास्त्रोद इव मञ्जरी ॥१५८॥(५।१३।२४)

पुक्तापुक्तैपणा यत्र लाभालाभविलासिनो ।

समता स्वच्छता तत्र कुतो वैराग्यभासिनो ॥१५६॥ (५।१३।२४)

(अ) समतानन्दः :-

न तदासाद्यते राज्यान्न कान्ताजनसङ्गमात् ।

अनयायि सुखं सारं समत्वाद्यदवाप्यते ॥१६०॥ (६।१६८।१०)

द्वन्दोपशमसीमान्तं संरम्भञ्जरनाशनम् ।

सर्वदुःखातशाम्भोदं समत्वं त्रिद्धि राघव ॥१६१॥ (६।१६८।११)

सुखदुःखेषु भीमेषु सन्ततेषु महत्स्वपि ।

यनागपि न वैरस्यं प्रयान्ति समदृष्टयः ॥१६२॥ (६।१६८।२७)

(आ) सर्वबन्धुत्वम् :-

अयं बन्धुरयं नेति गणना लघुचेतसाम् ।

उदारचरितानां तु विगतावरणैव धीः ॥१६३॥ (५।१८।६१)

न तदस्ति यत्राहं न तदस्ति न यन्मम ।

इति निर्णीय धीराणां विगतावरणैव धीः ॥१६४॥ (५।१८।६२)

सर्वा एव हि ते भूतजातयो राम बन्धवः ।

अत्यन्तासंयुता एवास्तव राम न काञ्चन ॥१६५॥ (५।१८।६४)

एकत्वे विद्यमानस्य सर्वेणस्य किलात्मनः ।

अयं बन्धुः परथायमित्यसौ कलना कुतः ॥१६६॥ (५।२०।४)

९-कर्माभावः :-

कृष्णतासंक्षये यद्वन्नीयते फज्जलं स्वयम् ।
 सन्दात्मकर्मविगमे तद्वत्प्रनीयते मनः ॥१६७॥ (३।६५।२५)
 यद्दयौष्ण्ययोरिव सदा श्लिष्टयोश्चित्तकर्मणोः ।
 द्वयोरेव तरामाये द्वयमेव विलीयते ॥ १६८ ॥ (३।६५।३७)
 आत्मज्ञानात्समुत्पन्नः सङ्कल्पः कर्मकारणम् । (३।१२४।५)
 सङ्कल्पिरसं हि यन्मस्य कारणं तत्परित्यज ॥१६९॥(३।१२४।६)
 अवेदनमसम्बन्धं यदवाप्तनभासितम् ।
 शान्तं समप्रनुल्लेखं स कर्त्याग उच्यते ॥१७०॥ (३।३।२४)

१०-सर्वत्यागः :-

यावत्सर्वं न संत्यक्तं तावदात्मा न लभ्यते ।
 सर्वावस्थापरित्यागे शेष आत्मेति कथ्यते ॥१७१॥(५।५८।४४)
 यत्र सर्वात्मनैवात्मा लाभाय यतति स्वयम् ।
 त्यक्तान्यकार्यं प्राप्नोति तन्नाम नृप नेतरत् ॥१७२॥(५।५८।४६)
 न किञ्चिद्येन सम्प्राप्तं तेनेह परमामृतम् ।
 सम्प्राप्यन्तः प्रपूर्णेन सर्वं प्राप्तमस्वयिदतम् ॥१७३॥(५।३४।७६)
 विटि चिन्तामणिं साधो सर्वत्यागमक्रतिमम् ।
 तमन्तं सर्वदुःखानां त्वं साधयसि शुद्धधीः ॥१७४॥ (५।६०।५)
 सर्वत्यागेन शुद्धेन सर्वपास्तयनेऽनत्र ।
 सर्वत्यागो हि मात्राज्यं किं चिन्तामणिलो भवेत् ॥ १७५॥(५।६०।५)

(अ) सर्वत्यागस्वरूपम् :—

साधो न देहत्यागेन न राज्यत्यजनेन च ।

न चोदजादिशोपेण सर्वत्यागो भवेन्नृप ॥१७६॥ (६।६३।२६)

सर्वस्यैव मनो बीजं तस्यबीजं तरोरिव । (६।६३।३४)

सर्वस्य बीजे संत्यक्ते सर्वं त्यक्तं भवत्यलम् ॥१७७॥ (६।६३।३५)

दित्तं सर्वमिति प्राहुस्त्यक्त्वा पुत्र राजसे ।

दित्तत्यागं विदुः सर्वत्यागं सर्वविदो जनाः ॥१७८॥ (६।१११।२१)

यत्सर्वं सर्वतो यद्य तस्मिन्सर्वैककारणे ।

सर्वस्मिन्संपरित्यक्ते सर्वत्यागः कृतो भवेत् ॥१७९॥ (६।६३।३०)

सूत्रं मुक्ताफलेनेव जगज्जालं त्रिकालकम् ।

सर्वमन्तः कृतं तेन येन सर्वं समुज्झितम् ॥१८०॥ (६।६३।४६)

(आ) महात्यागी :—

धर्माधर्मौ सुखं दुःखं तथा मरणजन्मनी ।

धिया येनेति सन्त्यक्तं महात्यागी स उच्यते ॥१८१॥ (६।११५।३३)

सर्वेच्छाः सकलाः शङ्काः सर्वेहाः सर्वनिश्चयाः ।

धिया येन परित्यक्त्वा महात्यागी स उच्यते ॥१८२॥ (६।११५।३४)

न मे देहो न जन्मापि युक्तायुक्ते न कर्मणी ।

इति निश्चयवानन्तर्महात्यागी स उच्यते ॥१८३॥ (६।११५।३६)

देहस्य मनसो दुःखैरिन्द्रियाणां मनःस्थितः ।

नूनं येनोज्झिता सत्ता महात्यागी स उच्यते ॥१८४॥ (६।११५।३५)

येन धर्ममवर्षं च मनोमननमीहितम् ।

सर्वमन्तः परित्यक्तं महात्पापी स उच्यते ॥१८५॥ (३।११५।३७)

यावती दृश्यरुलना सरुलेयं विलोक्यते ।

सा येन सुष्ठु संत्यक्ता महात्पापी स उच्यते ॥१८६॥ (३।११५।३८)

(इ) त्यागफलम् :—

न गृह्णाति हि यत्किञ्चित्सर्वं तस्मै प्रदोषते । (३।१३।६२)

सर्वं त्यजति यस्तस्य सर्वमेवोपतिष्ठते ॥१८७॥ (३।१३।६६)

११—समाधानम् (समाधिः) :—

यदि वापि समाधाने निर्विकल्पे स्थितिं ग्रहेत् ।

तदक्षयसुष्ठुत्तमं तन्मन्येतामलं षट् ॥१८८॥ (३।१।३६)

(अ) समाधिस्वरूपम् :—

षट्षपञ्चासनस्यापि कृतमहाज्जलेरपि ।

अविश्रान्तस्वभावस्य फः समाधिः कथं च वा ॥१८९॥ (५।६२।७)

तत्त्वावरोधो भगवन्सर्वांशात्तृष्णपावकः ।

प्रोक्ताः समाधिशब्देन न तु तूष्णीमवस्थितिः ॥१९०॥ (५।६२।८)

समाहिता नित्यतृप्ता पवाभूत्पार्थदर्शिनो ।

साधो समाधिश्चन्द्रेण परा प्रहोच्यते बुधैः ॥१९१॥ (५।६२।९)

अनुप्या निरहङ्कारा द्रष्टृष्वननुपातिनो ।

प्रोक्ता समाधिश्चन्द्रेण मेरोः स्थिरवराकृतिः ॥१९२॥ (५।६२।१०)

निश्चिन्ताधिगताभोष्टा हेयोपादेयवर्जिता ।

प्रोक्ता समाधिश्चन्द्रेण परिपूर्या पनोगतिः ॥१६३॥ (५।६।२।११)

यतःप्रभृति बोधेन युक्तमात्यन्तिकं मनः ।

तदारभ्य समाधानमव्युच्छिन्नं महात्मनः ॥१६४॥ (५।६।२।१२)

परं विषयवैतृष्यं समाधानमुदाहृतम् । (५।३५।४६)

द्वंदं विषयवैरस्यमेव ध्यानमुदाहृतम् ॥१६५॥ (५।४६।१६)

सर्वार्थज्ञातलत्येन वलाद्दधाने यदाऽऽगतम् ।

ज्ञानाद्विषयवैरस्यं स समाधिर्हि नेतरः ॥ १६६ ॥ (५।४६।१५)

सम्यग्ज्ञानं समुच्छून सदैवोज्ज्वलतवासनम् ।

ध्यानं भवति निर्वाणमानन्दपदमगतम् ॥१६७॥ (५।४६।१८)

[१०] चित्तनाशानन्दः :-

संशान्ते चित्तवेताले यामानन्दकला तनुः ।

याति तामपि राज्येन जागतेन न गच्छति ॥ १ ॥ (४।१५।२०)

सर्वाशाञ्जरसंमोहमिहिकाशरदागमम् ।

अचित्तत्वं विना नान्यच्छ्रेयः पश्यामि जन्तुषु ॥२॥ (४।१५।२४)

त एव सुखसंभोगसीमान्तं समुपागताः ।

महाधिया शान्तधियो ये याता विपनस्कृताम् ॥३॥ (४।१५।२५)

चित्तताम्रे शोधिते हि परमार्थसुवर्णाताम् ।

गतेऽऽत्रिम आनन्दः किं देहोपल्लखण्डफैः ॥ ४ ॥ (३।६।१।४६)

५—सप्त ज्ञानभूमयः

इमां सप्तपदां ज्ञानभूमिमानर्णयानघ ।

नानया ज्ञानया भूयो मोक्षपङ्के निमज्जसि ॥ १ ॥ (३।११८।१)

वदन्ति बहुभेदेन वादिनो योगभूमिकाः ।

मम त्वभिपत्ता नूनमिषा एव शुभप्रदाः ॥ २ ॥ (३।११८।२)

[१] प्रथमं मतम्:--

श्रवणोपधं विदुर्ज्ञानं तदिदं सप्तभूमिकम् ।

भुक्तिस्तु ज्ञेयमित्युक्तं भूमिकासप्तकात्परम् ॥१॥ (३।११८।३)

सत्पाववोषो मोक्षश्चैवेति पर्यायनामनी ।

सत्याववोषो जीवोर्ज्यं नेह भूयः प्ररोहति ॥ २ ॥ (३।११८।४)

ज्ञानभूमिः शुभेच्छाख्या प्रथमा समुदाहृता ।

विचारणा द्वितीया तु तृतीया तनुमानसा ॥३॥ (३।११८।५)

सत्त्वापत्तिश्चतुर्थी स्यात्ततोऽसंसक्तिनामिका ।

पदार्थाभावनी पष्ठो मत्तपी तुर्यगा स्मृता ॥४॥ (३।११८।६)

आसामन्ते स्थिता भुक्तिस्तस्यां भूयो न शोच्यते ।

एतासां भूमिकानां त्वमिदं निर्वचनं शृणु ॥५॥ (३।११८।७)

स्थितः किं मूढ एवास्मि भेदयेज्ज्ञं शास्त्रसज्जनैः ।

वैराग्यपूर्वमिच्छेति शुभेच्छेत्युच्यते बुधैः ॥६॥ (३।११८।८)

शास्त्रसज्जनसंपर्कवैराग्याभ्यासपूर्वकम् ।

सदाचारप्रवृत्तिर्वा प्रोच्यते सा विचारणा ॥ ७ ॥ (३।११८।९)

विचारणाशुभेच्छाभ्यामिन्द्रियायैष्वसक्तता ।

यात्र सा तनुताभावात्प्रोच्यते तनुमानसा ॥८॥ (३।११८।१०)

भूमिकात्रितयाभ्यासाच्चित्तैर्जे विरतेर्धशात् ।

सत्यात्मनि स्थितिः शुद्धे सत्त्वापत्तिरुदाहता ॥९॥ (३।११८।११)

दशाचतुष्टयाभ्यासादससङ्गफलेन च ।

रूढसत्त्वचमत्कारात्प्रोक्ता ससक्तिनामिका ॥१०॥ (३।११८।१२)

भूमिरूपञ्चकाभ्यासात्स्वात्मरामतया दृढम् ।

ग्राभ्यन्तराणां वाहाना पदार्थानामभावनत् ॥११॥ (३।११८।१३)

परमयुक्तेन चिरं प्रयत्नेनार्थभावनत् ।

पदार्थभावनानाम्नी पृष्ठी संजायते गतिः ॥१२॥ (३।११८।१४)

भूमिपट्कविराभ्यासाद्भेदस्यानुपलम्भतः ।

यत्स्वभा 'कनिष्ठ' सा हेया तुर्यगा गतिः ॥१३॥ (३।११८।१५)

एषा हि जीवन्मुक्तेषु तुर्यावस्थेह विद्यते ।

विदेहमुक्तिविषयस्तुर्पातीतमतः परम् ॥ १४ ॥ (३।११८।१६)

[२] द्वितीयं मतम् :—

शास्त्रसञ्जनसम्पर्कैः प्रज्ञामादौ विवर्धयेत् ।

प्रथमा भूमिकैपोक्ता योगस्यैव च योगिनः ॥१॥ (३।१२०।१)

विचारणा द्वितीया स्यात्तृतीयाऽसङ्गभावना ।

विलापनी चतुर्था स्याद्वासनाविलयात्मिका ॥२॥ (३।१२०।२)

शुद्धसन्निभयानन्दरूपा भवति पञ्चमी ।

अर्धसुप्तगुदाभो जीवन्मुक्तोऽत्र तिष्ठति ॥३॥ (३।१२०।३)

स्वसंवेदनरूपा च पृथ्वी भवति भूमिका ।
 आनन्दैकधनानारा सुपुत्रसदृशस्थितिः ॥४॥ (३।१२०।४)
 तुर्यावस्योपशान्ताय मृत्तितरेवेह कैवलम् ।
 समता स्वच्छता सौम्या सप्तमी भूमिका भवेत् ॥५॥ (३।१२०।५)
 तुर्यातीता तु यावस्या परा निर्वाणरूपिणी ।
 सप्तमी सा परिमौढा विषयः स्यान्न जीवताम् ॥६॥ (३।१२०।६)
 पूर्वावस्थात्रयं तत्र जाग्रदित्येव संस्थितम् ।
 चतुर्थी स्वप्नइत्युक्ता स्वप्नाभ यत्र वै जगद् ॥७॥ (३।१२०।७)
 आनन्दैकधनीभावात्सुपुत्राख्या तु पञ्चमी ।
 असंवेदनरूपाथ पृथ्वी तुर्यपदाभिधा ॥ ८ ॥ (३।१२०।८)
 तुर्यातीतपदावस्या सप्तमी भूमिकोत्तमा ।
 मनोवचोभिरयाद्या स्वप्रकाशपदात्मिका ॥९॥ (३।१२०।९)

[३] तृतीयं मतम् :—

(१) प्रथमा भूमिका :—

अनेरजन्मनामन्ते विनेको जायते शुमान् । (३।१२६।४)
 असारं वद ससारव्यवस्थाल मर्मेतया ॥ १ ॥ (३।१२६।५)
 यथं विरागवान्भूत्वा ससारान्धि तराम्यहम् ।
 एव विचारणपरौ यदा भवति सन्धतिः ॥ २ ॥ (३।१२६।७)
 विरागमुपपात्यन्तर्भावनास्सुवासरम् ।
 क्वियामूदाहरूपासु क्वयतेमोदतेऽब्रह्मम् ॥ ३ ॥ (३।१२६।८)

ग्राम्यासु जडचेष्टासु सततं विचिकित्सति ।
 नोदाहरति मर्माणि पुण्यकर्माणि सेवते ॥ ४ ॥ (६।१२६।६)
 मनोनुद्वेगकारीणि मृदुकर्माणि सेवते ।
 पापाद्भिभेति सततं न च भोगप्रपेक्षते ॥ ५ ॥ (६।१२६।१०)
 स्नेहमण्यगर्माणि पेशलान्युचितानि च ।
 देशकालोपपन्नानि वचनान्यभिभाषते ॥ ६ ॥ (६।१२६।११)
 मनसा कर्मणा वाचा सज्जनानुपसेवते । (६।१२६।१२)
 धतः कुतश्चिदानीय ज्ञानशास्त्रागवेषेक्षते ॥७॥ (६।१२६।१३)

(२) द्वितीया भूमिका :—

श्रुतिस्मृतिसदाचारधारणाध्यानवर्षणाम् ।
 मुख्यया व्याख्यया ख्याताञ्छ्रयते श्रेष्ठपरिदत्तान् ॥ (६।१२६।१५)
 पदार्थप्रविभागतः कार्याकार्यविनिर्णयम् ।
 जानात्यधिगत्वश्रव्यो शृङ्गं शृङ्गतिर्यथा ॥६॥ (६।१२६।१६)
 मदाभिमानमात्सर्यमोहलोभातिशायिताम् ।
 बहिरूप्याश्रितामीपत्यजत्वहिरिव त्वचम् ॥ १० ॥ (६।१२६।१७)
 इत्यंभूतमतिः शास्त्रगुरुसज्जनसेवनात् ।
 सरहस्यमशेषेण यथावदधिगच्छति ॥ ११ ॥ (६।१२६।१८)

(३) तृतीया भूमिका :—

यथावच्छात्रवाक्यार्थे मतिमाधाय निश्चलम् ।
 तापसाश्रमविश्रामैरध्यात्मवधनक्रमैः ॥ १२ ॥ (६।१२६।२०)

संसारनिन्दकैस्तद्द्वैराग्यररण्यक्रमैः ।

शिलाशय्यासमासीनो जलयत्यायुरावृतम् ॥१३॥ (१।१२६।२१)

वनवासविहारेण चिचोपशमशोभिना ।

असङ्गसुखसौम्येन कालं नयति नीतिमान् ॥१४॥ (१।१२६।२२)

द्विविधोऽयमसंज्ञः सामान्यः श्रेष्ठ एव च । (१।१२६।२५)

(अ) सामान्योऽसङ्गः :-

माहर्षिनिर्मितं सर्वमीश्वराधीनमेव च ॥ १५ ॥ (१।१२६।२६)

सुखं वा यदि वा दुःखं कैवान्न मम कर्तव्यम् ।

भोगाभोगा महारोगाः सम्पदः परमापदः ॥१६॥ (१।१२६।२७)

वियोगायैव सयोगा आघयो व्याघयो धियः ।

कालः कवलनोयुक्तः सर्वभावाननारवम् ॥१७॥ (१।१२६।२८)

अनास्थयेति भावानां यदभावनमान्तरम् ।

वाक्यार्थलक्षणसः सामान्योऽसावसङ्गमः ॥१८॥ (१।१२६।२९)

(आ) श्रेष्ठोऽसङ्गः :-

अनेषुक्रमयोगेन संयोगेन महात्त्वनाम् ।

त्रियोगेनासतामन्तः प्रयोगेणात्मसंविदाम् ॥१९॥ (१।१२६।३०)

पौरुषेण प्रपत्नेन संतताभ्यासयोगतः ।

करामलकचदस्तुन्यागते स्फुटतां ददम् ॥२०॥ (१।१२६।३१)

संसाराम्बुनिधेः पारे सारे परमकारणे ।

नार्ह कर्तेश्वरः कर्ता कर्म वा प्राकृतं मम ॥२१॥ (१।१२६।३२)

कृत्वा दूरवरे नूनमिति शब्दार्थभावनम् ।

यन्मौनमासनं शान्तं तच्छ्रेष्ठासङ्ग उच्यते ॥२२॥ (क।१२६।३३)

(४) चतुर्थी भूमिका :-

भूमिकात्रितयाभ्यासादज्ञाने क्षयमागते ।

सम्यग्ज्ञानोदये चित्ते पूर्णचन्द्रोदयोपमे ॥२३॥ (क।१२६।५८)

निर्विभागमनाद्यन्तं योगिनो युक्तचेतसः ।

समं सर्वं प्रपश्यन्ति चतुर्थीं भूमिकामिताः ॥२४॥ (क।१२६।५६)

अद्वैते स्थैर्यमायाते द्वैते प्रथममागते ।

पश्यन्ति स्वप्नबुद्धोकांश्चतुर्थीं भूमिकामिताः ॥२५॥ (क।१२६।६०)

(५) पञ्चमी भूमिका :-

सत्तावशेष एवास्ते पञ्चमीं भूमिकां गतः ।

पञ्चमीं भूमिकामेत्य सुप्तपदनामिकाम् ॥२६॥ (क।१२६।६२)

शान्ताशेषविशेषांशस्तिष्ठत्यद्वैतमात्रके ।

गलितद्वैतनिर्भासमुदितोऽन्तः प्रबुद्धवान् ॥२७॥ (क।१२६।६३)

सुप्तपदन एवास्ते पञ्चमीं भूमिकामितः ।

अन्तर्गुह्यतया तिष्ठन्वर्हिर्द्वैतपरोऽपि सन् ॥२८॥ (क।१२६।६४)

परिशान्ततया नित्यं निद्रालुरिव लक्ष्यते ।

कुर्वन्प्रभ्यासमेतस्यां भूमिकायां विवासनः ॥२९॥ (क।१२६।६५)

(६) पृष्ठी भूमिका :-

पृष्ठीं तुर्यामिधामन्यां क्रमात्क्रपति भूमिकाम् ।

यत्र नासन्न सद्वृषो नाहं नाप्यनङ्कृतिः ॥३०॥ (१।१२६।६६)

केवलं स्त्रीणामननमास्ते द्वैतैक्यनिर्गतः ।

निर्मन्विःशान्तसन्देशो जीवन्मुक्तो विभायनः ॥३१॥ (१।१२६।६७)

अनिर्वाणोऽपि निर्वाणश्चिददीप इव स्थितः ।

अन्तःशून्यो वहिःशून्यः शून्यः कुम्भ इवान्वरे ॥३२॥ (१।१२६।६८)

अन्तःपूर्वो वहिःपूर्णाः पूर्णकुम्भ इवार्णवे ।

किञ्चिदेवैप सम्यन्नस्त्वथ वैप न मिञ्चन ॥३३॥ (१।१२६।६९)

(७) सप्तमी भूमिका :-

पृष्ठ्यां भूम्यापसौ स्थित्वा सप्तमी भूमिमाप्नुयात् ।

विदेहमुक्तता तूक्ता सप्तमी योगभूमिका ॥३४॥ (१।१२६।७०)

अगम्या वचसां शान्ता सा सीमा भवभूमिषु । (१।१२६।७१)

नित्यमव्ययदेश्यापि कथंचिदुपदिश्यते ॥३५॥ (१।१२६।७२)

मुक्तिरेपोच्यते राम ब्रह्मैतत्समुदाहृतम् ।

निर्वाणमेतत्कथितं पूर्णात्पूर्णातराकृति ॥३६॥ (३।६।२५)

विदेहमुक्तो नोदेति नास्तमेति न शान्यति ।

न सन्नासन्न दूरस्थो नवाहं न च नेतरः ॥३७॥ (३।६।२५)

६-कर्मपाशोच्छेदः

[१] कर्मफलनियमः :-

न स शैलो न तद्द्रव्यो न सोऽन्विथ न विष्टपम् ।

अस्ति यत्र फलं नास्ति कृतानामात्मकर्मणाम् ॥१॥ (३।६।५।३३)

ऐहिकं प्राक्तनं वापि कर्म यद्रचितं स्फुरत् ।

पौरुषोऽसौ परो यत्रो न कदाचन निष्फलः ॥२॥ (३।६।५।३४)

[२] कर्मस्वरूपम् :-

क्रियास्पन्दो जगत्यस्मिन्कर्मोति कथितो बुधैः ।

पूर्वं तस्य मनो देहं चर्मावधित्तमेव हि ॥ १ ॥ (३।६।५।३२)

मानसोज्यं समुन्मेषः फलाकलनरूपतः ।

एतत्तरुर्मणां बीजं फलमस्यैव विद्यते ॥२॥ (३।६।५।२६)

कर्मबीजं मनःस्पन्दः कथ्यतेऽज्यानुभूयते ।

क्रियास्तु विविधास्तस्य शाखाश्चित्रफलास्तरोः ॥३॥ (३।६।६।११)

[३] पुरुषकर्मणोरभेदः :-

कुसुमाशययोर्भेदो न यथा भिन्नयोरिह ।

तथैव कर्ममनसोर्भेदो नास्त्यविभिन्नयोः ॥ १ ॥ (३।६।५।३१)

फलनात्मिकया कर्मशक्त्या विरहितं मनः ।

न सम्भवति लोकेऽस्मिन्गुणहीनो गुणी यथा ॥२॥ (३।६।६।६)

यथा बह्व्यौष्ण्योः सत्ता न सम्भवति भिन्नयोः ।
 तथैव कर्ममनसोस्तथात्मनसोरपि ॥ ३ ॥ (३।६६।७)
 मनागपि न भेदोऽस्ति संवित्स्पन्दमयात्मनोः ।
 कल्पनांशादते राम सृष्टौ पुरुषकर्मणोः ॥ ४ ॥ (३।२८।६)
 कर्मैव पुरुषो राम पुरुषस्यैव कर्मता ।
 एते ह्यभिन्ने विद्धि त्वं यथा तुहिनशीतते ॥ ५ ॥ (३।२८।८)
 संवित्स्पन्दरसस्यैव देवकर्मनरादयः ।
 पर्षापशब्दा न पुनः पृथक्कर्मादयः स्थिताः ॥ ६ ॥ (३।२८।१०)
 बीजाङ्कुरविकल्पानां क्रियापुरुषकर्मणाम् ।
 ऊर्मिवीचितरङ्गाणां नास्ति भेदो न वस्तुनि ॥७॥ (३।२८।११)

[४] सर्गादौ जवानां प्राक्तनानि कर्माणि न सन्ति :-

सर्गादिषु स्वयं भान्ति ब्रह्माद्या ये स्वयम्भुवः ।
 विश्वस्रिपात्रदेहास्ते न तेषां जन्मकर्मणी ॥ १ ॥ (३।१४२।२४)
 सर्गादौ प्राक्तनं कर्म विद्यते नेह कस्यचित् ।
 सर्गादौ सर्गरूपेण ब्रह्मैवेत्यं विजृम्भते ॥ २ ॥ (३।१४२।२६)
 अकारणसुपायान्ति सर्वे जीवाः परात्पदात् । (३।१२४।४)
 पश्वात्तेषां स्वकर्पाणि कारणां सुखदुःखयोः ॥३॥ (३।१२४।५)
 यथा ब्रह्मादयो भान्ति सर्गादौ ब्रह्मरूपिणः ।
 भान्ति जीवास्वपान्येऽपि शतशोऽप्य सहस्रशः ॥४॥(३।१४२।२७)
 किन्तु ये ब्रह्मणोऽन्यत्वं बुध्यन्ते सात्विकोद्भवाः ।

अयोधा येत्वचिदाख्यं गुदूच्या द्वैतमिदं स्वयम् ॥५॥ (३।१४२।२८)

तेषामुत्तरकालं तत्कर्मभिर्जन्म दृश्यते ।

स्वयमेव तथा भूतैस्तैरवस्तुत्वमाश्रितम् ॥ ६ ॥ (३।१४२।२९)

यैस्तु न ब्रह्मणोऽन्यत्वं युद्धं घोषमहात्मनि ।

निरवद्यास्त एतेऽत्र ब्रह्मविष्णुहरादयः ॥ ७ ॥ (३।१४२।३०)

न सम्भवति जीवस्य सर्गादौ कर्म कस्यचित् ।

पश्चात्स्वकर्म निर्माय भुङ्क्ते कल्यनया स चित् ॥८॥ (३।१४२।३८)

सर्गे सर्गतया रूढे भयेत्पावकर्मकल्पना ।

पश्चाज्जीवा भ्रमन्तीने कर्मपाशवशीकृताः ॥ ९ ॥ (३।१४२।४१)

स्वप्नद्रष्टुर्दृश्यवृत्तामस्ति काल्पनिकं यथा ।

न वास्तवं पूर्वकामं जाग्रत्स्वप्ने तथा वृत्ताम् ॥१०॥ (३।१४३।१०)

यथा पावकर्म पुंस्त्वे च स्वप्ने पुंसां न विद्यते ।

इह जाग्रत्स्वप्नवृत्तां भातानामपि नो तथा ॥११॥ (३।१४३।११)

जीवः सर्वेषु सर्गेषु स्वप्नार्थान्निखिलान्मिथः ।

माकर्षसत्त्वं मिथ्यात्म यथावासनमेषु च ॥१२॥ (३।१४३।१२)

ब्रह्मणो हृदि सर्गोऽर्थं हृदि ते स्वप्नपूर्वथा ।

कार्यकारणता तत्र तथास्तेऽभिहिता यथा ॥१३॥ (३।१४३।२३)

[५] वासनैव कर्मफलेषु बध्नाति :-

वासनामात्रसारत्वाद्वास्य सफलाः क्रियाः ।

सर्वा एवाफला इत्यत्र वासनमात्रसंज्ञयात् ॥१॥ (३।८७।१८)

सर्वा हि वासनाभावे प्रयान्त्यफलता क्रियाः ।

अशुभाः फलवन्त्योऽपि सेकाभावे लता इव ॥२॥ (६।८७।१६)

मृत्वन्तरे यथा याति विलयं पूर्वमार्त्तवम् ।

तथैव वासनानाशे नाशमेति क्रियाफलम् ॥ ३ ॥ (६।८७।२०)

न स्वभावेन फलति यथा शरलता फलम् ।

क्रिया निर्वासना पुन फलं फलति नो तथा ॥ ४ ॥ (६।८७।२१)

[६] कर्मबन्धनान्मुक्तेर्विधिः :-

प्रात्मज्ञानात्समुत्पन्नः संकल्पः कर्मकारणम् । (६।१२४।५)

सकल्पित्वं हि बन्धस्य कारणं तत्परित्यज ॥१॥ (६।१२४।६)

कर्मकल्पनया संवित्स्वकर्मफलभागिनी ।

कर्मकल्पनयोन्मुक्ता न कर्मफलभागिनी ॥ २ ॥ (६।१४६।२३)

सर्वा हि वासनाभावे प्रयान्त्यफलता क्रियाः ।

अशुभाः फलवन्त्योऽपि सेकाभावे लता इव ॥३॥ (६।८७।१६)

समया स्वच्छया बुद्ध्या सततं निर्विकारया ।

यथा यत्क्रियते राम तद्दोषाय सर्वदा ॥ ४ ॥ (६।१६६।७)

शुभाशुभाः क्रिया नित्यं कुर्वन्परिहरन्नापि ।

पुनरेति न संसारमसंसक्तमना मुनिः ॥ ५ ॥ (६।१६६।३३)

शुभाशुभाः क्रिया नित्यमकुर्वन्पि दुर्मतिः ।

नियञ्जत्येव संसारे परित्यक्तपनाः शठः ॥६॥ (६।१६६।३४)

यो ह्यन्तस्थाया मनोदृष्टेर्मिश्रय जपादेयताप्रत्ययो वासनाभि-

धानस्तत्कर्तृत्वशब्देनोच्यते ॥ ७ ॥ (४।३८।२)

चेष्टावशात्तादृक्फलभोक्तृत्वं वासनानुरूपं स्पन्दते पुरुषः
स्पन्दानुरूपं फलमनुभवति । फलभोक्तृत्वं नाम कर्तृत्वादिति
सिद्धान्तः ॥ ८ ॥ (४।३८।३)

कुर्यतोऽकुर्वतो वापि स्वर्गोऽपि नरकेऽपि वा ।

यादृग्वासनमेतत्स्पान्मनस्तदनुभूयते ॥ ९ ॥ (४।३८।४)

तस्मादज्ञाततत्त्वानां पुंसां कुर्यतामकुर्वतां च कर्तृता नतु ज्ञातत-
त्वानामवासनत्वात् ॥ १० ॥ (४।३८।५)

ज्ञाततत्त्वो हि शिथिलीभूतवासनः दुर्धन्नपि फलं नानुसं-
धाति । अथच स्पन्दमात्रं केवलं करोत्यसक्तबुद्धिः सम्प्राप्तमपि
फलमात्मैवेदं सर्वमेव कर्मफलमनुभवति ॥ ११ ॥ (४।३८।६)

मनो यत्करोति तत्कृतं भवति यन्न करोति तन्न कृतं भवति
अतो मन एव कर्तृ न देहः ॥ १२ ॥ (४।३८।७)

अकुर्वन्नपि श्वभ्रपतनं शय्यासनगतोऽपि श्वभ्रपातवासनावा-
सिते चेतसि श्वभ्रपतनदुःखमनुभवति । अपरस्तु कुर्वन्नपि श्वभ्रप-
तनं परमपशुपशुपगतवति मनसि शय्यासनलुखमनुभवति । एवमनयोः
शय्यासनश्वभ्रपातयोरेकः श्वभ्रपतनस्याकर्तापि कर्ता संपन्नो द्विती-
यश्चश्वभ्रपतनस्य कर्ताप्यकर्ता सम्पन्नश्चित्तवशात्तस्माद्यच्चित्तं तन्मयो
भवति पुरुष इति सिद्धान्तः । तेन तत्र कर्तुरकर्तुर्वा नित्यमसंसक्तं
भवतु चेतः ॥१३॥ (४।३८।१२-१३)

एवं मनः सर्वकर्षणा सर्वहिताना सर्वभावाना सर्वलोकाना
सर्वगताना योज तस्मिन्परिहृते सर्वकर्माणि परिहृतानि भवन्ति
सर्वदुःखानि क्षीयन्ते सर्वकर्माणि लयमुपयान्ति । मानसेनापि
कर्मेणा यत्कृतेनापि हो नाक्रम्यते न विवशीक्रियते न रञ्जनाद्युपैत्य-
व्यतिरिक्तात् ॥ १४ ॥ (४।३८।१६)

यथा बालो मनसा नगरस्य निर्माणं निर्मृष्टं च कुर्वन्नगरनिर्मा-
णं मनःकृतमकृतमिव लीलयानुभवति नोपदेयतया सुखदुःखमकृत्रिम
मिति पश्यति नगरनिर्माणेन च मनःकृतं कृतमिति पश्यतीति दुःखमपि
लीलयानुभवन्नपि न दुःखमिति पश्यति । एवमसौ परमार्थतः
कुर्वन्नपि न लिप्यत एवेति ॥ १५ ॥ (४।३८।१७)

शुभाशुभात्मकर्म स्व नाशनीय विपैकिना ।

तन्नास्तोत्पन्नोपेन तच्चहानेन तिष्ठति ॥ १६ ॥ (५।३।७)

अपेक्षनमसवेय यदवासनमासितम् ।

शान्त समप्रतुलनेन स कर्मत्याग उच्यते ॥ १७ ॥ (५।३।७)

समूलकर्मसंत्यागेनैव ये शान्तिमास्थिताः ।

नैव तेषां कृतेनार्यो नाकृतेनेह फलन ॥ १८ ॥ (५।३।२७)

इत्येव नियमनामप भावयित्वा

स्ववत्त्वा भृश पुरुषकर्मविचारशङ्काम् ।

निर्वासनः सकलसंफलनाविमुक्तः

संविदुर्ननु यथाभिमतच्छमास्व ॥१९॥ (५।३८।३२)

ये त्वेव कर्मसंत्यागमकृत्वान्यत्प्रकुर्वते ।

अत्यागं त्यागरूपात्म गगनं धारयन्ति ते ॥ २० ॥ (६।३।३४)

कर्मत्यागे स्थिते बोधाज्जीवन्मुक्तो विवातनः ।

शूढे तिष्ठत्वरगपे वा शाम्यत्वभ्येतु बोद्धवम् ॥२१॥ (६।३।३७)

मेहमेवोपशान्तस्य विजनं दूरकाननम् ।

अशान्तस्याप्परग्यानि विजना सजना पुरी ॥२२॥ (६।३।३८)

[७] कर्मयोगः :-

अलब्धज्ञानदृष्टीनां क्रिया पुत्र परायणाम् ।

यस्य नास्त्यम्बरं पटं कम्बलं किं त्यज्यत्यसौ ॥ १ ॥ (६।८।१७)

बहुनात्र किमुक्तेन सत्तेषादिदमुच्यते ।

संकल्पनं मनोबन्धस्तदभावो विमुक्तता ॥ २ ॥ (६।१।२७)

नेह कार्यं न वाकार्यमस्ति किञ्चिन्न कुत्रचित् ।

सर्वं शिवमर्जं शान्तमनन्तं प्राग्ब्रह्मास्यताम् ॥ ३ ॥ (६।१।२८)

सर्वकर्मफलाभोगमर्लं विस्मृत्य सुप्तवत् ।

मवाहपविते कार्ये स्पन्दस्व गतवेदनम् ॥ ४ ॥ (६।१।२९)

ययाप्राप्तं हि कर्तव्यमसक्तेन सदा सता ।

सुकुरेणाकलङ्गेन प्रतिबिम्बक्रिया यया ॥ ५ ॥ (३।८।११)

एतदेव परं धैर्यं जन्मञ्जरनिवारणम् ।

यदवासनपभ्यस्ता निजकर्मसु कर्तृता ॥ ६ ॥ (६।१।२४)

प्रतिषेधविधीनां तु तद्गो न विषयः क्वचित् ।

शान्तसर्वैपर्योच्छस्य कोऽस्य किं वक्ति किञ्चते ॥७॥ (६।३।३१)

अहस्तु द्विवचित्वात्क्रियानियमनं विना ।
 गच्छन्न्यायेन मात्स्येन परं दुःखं प्रयाति हि ॥८॥ (३।६।६)
 सुहास्त्विष्टेष्वनिष्टेषु न निमज्जन्ति वस्तुषु ।
 यतेन्द्रियत्वाद्बुद्धत्वाच्चिर्वासनतया तथा ॥ ९ ॥ (३।६।१०)
 न निन्द्यमस्ति नानिन्द्यं नोपादेयं न हेयता ।
 न चात्मीयं न च परं कर्म श्विपयं क्वचित् ॥१०॥ (३।६।१३)
 महाकर्ता महाभोक्ता महात्यागी भवानय ।
 सर्वाः शङ्काः परित्यज्य धैर्यमालम्ब्य शाश्वतम् ॥११॥ (३।११।१)
 रागद्वेषौ सुखं दुःखं धर्माधर्मौ फलाफले ।
 यः करोत्यनपेक्षेण महाकर्ता स उच्यते ॥१२॥ (३।११।१२)
 न किञ्चन द्वेषि न किञ्चिदभिकाङ्क्षति ।
 भुङ्क्ते च प्रकृतं सर्वं महाभोक्ता स उच्यते ॥१३॥ (३।११।२१)
 सर्वेच्छाः सकलाः शङ्काः सर्वेहाः सर्वनिश्चयाः ।
 विद्या येन परित्यक्ता महात्यागी स उच्यते ॥१४॥ (३।११।३४)
 अन्तः संत्यक्तसर्वांशो धीवरागो विवासनः ।
 पटिः सर्वसमाचारो लोके विहर राघव ॥ १५ ॥ (५।१८।१८)
 उदारः पेशलाधारः सर्वाचारानुवृत्तिमान् ।
 अन्तः सर्वपरित्यागी लोके विहर राघव ॥१६॥ (५।१८।२६)
 अन्तर्नैराशयमादाय बहिराशोन्मुखेहितः ।
 परिस्वप्नोऽन्तरा शीतो लोके विहर राघव ॥१७॥ (५।१८।२१)
 पटिः कृत्रिमसंरम्भो हृदि संरम्भवर्जितः ।
 कर्ता बहिरकर्तान्तर्लोके विहर राघव ॥ १८ ॥ (५।१८।२२)

बहिलोऽभोचिताचारस्त्वन्तराचारवर्जितः ।

समो ह्यतीव तिष्ठस्त्वं संश्रान्तसरुलैपणाः ॥१६॥ (४।१५।४४)

सर्वैपणाविष्टुक्तेन स्वात्मनात्मनि तिष्ठता ।

कुरु कर्माणि कार्याणि नूनं देहस्य संस्थितिः ॥२०॥ (४।१५।४५)

शुद्धं सदसतोर्मध्यं पदं युद्धयाज्वलम्ब्य च ।

सवाद्याभ्यन्तरं दृश्यं मागृह्याण विमुञ्च मा ॥२१॥ (४।४६।१४)

अत्यन्तविरतः स्वस्थः सर्ववासविवर्जितः ।

व्योमवत्तिष्ठ नीरागो राम कार्यपरोऽपि सन् ॥२२॥ (४।४६।१५)

यथैव कर्मकरयो कामना नास्ति धीमताम् ।

तथैव कर्मसंत्यागे कामना नास्ति धीमताम् ॥२३॥ (३।८८।१२)

अतः सुपुप्तोपमया धिया निष्कामया तया ।

सुपुप्तयुद्धसमया कुरु कार्यं यथागतम् ॥ २४ ॥ (३।८८।१३)

गन्धवेशैकनिष्ठस्य यथा पान्यस्य पादयोः ।

स्पन्दो विगतसंकल्पस्तथा स्पन्दस्व कर्मसु ॥ २५ ॥ (३।१।१५)

स्पन्दस्वाकृतसंकल्पं सुखदुःखान्पभावयन् ।

प्रवारपतिते कार्ये चेष्टितोन्मुक्तशण्वत् ॥ २६ ॥ (३।१।१७)

रसभावनमन्तस्तै मालं भवतु कर्मसु ।

दारुपन्त्रमयस्येव परार्थमिव कुर्वतः ॥ २७ ॥ (३।१।१८)

नोरसा एव ते सन्तु समस्तेन्द्रियसंविदः । (३।१।१९)

चिदानन्दरसान्येष प्रवृत्तान्यपि धारय ॥ २८ ॥ (३।१।२१)

अवासनमसंकल्पं यथाप्राप्तानुवृत्तिमान् ।

शनैश्चक्रभ्रमाभोग इव स्पन्दस्व कर्मसु ॥ २९ ॥ (३।१।२५)

[८] आर्यलक्षणम् :-

कर्तव्यमाचरन्काप्यकर्तव्यमनाचरन् ।

तिष्ठति प्राकृताचारो यः स आर्य इति स्मृतः ॥१॥ (६।१२६।५४)

ययाचारं ययाशास्त्रं ययाचित्तं ययास्थितम् ।

व्यवहारसुपादत्ते यः स आर्य इति स्मृतः ॥२॥ (३।१२६।५५)

७—आत्मानुभवः

[१] आत्मानुभवोदयलक्षणानि :—

- जन्तोः कृतविचारस्य विगलद्वृत्तिचेतसः ।
मननं त्यजतो ज्ञात्वा किञ्चित्परिणवात्मनः ॥ १ ॥ (४।२२।१)
दृश्यं संत्यजतो हेयमुपादेयमुपेष्टुषः ।
द्रष्टारं पश्यतो दृश्यमद्रष्टारमप्ययतः ॥ २ ॥ (४।२२।२)
जागर्तव्ये परे तस्य जागरूकस्य जीवतः ।
सुप्तस्य घनसंभोहप्रयं संसारवर्त्मनि ॥ ३ ॥ (४।२२।३)
पर्यन्तात्यन्तवराग्यात्सरसेश्वरसेष्वपि ।
भोगेष्वामोगरम्येषु विरक्तस्य निराशिषः ॥ ४ ॥ (४।२२।४)
संसारवासनाजाले खगजाल इवास्तुना ।
शोधिते हृदयग्रन्थौ श्लथे वैराग्यरंहसा ॥ ५ ॥ (४।२२।७)
कातर्कं फलमासाद्य यथा वारिं प्रसीदति ।
तथा विज्ञानवशतः स्वभावः संप्रसीदति ॥ ६ ॥ (४।२२।८)
नारागं निरुपासङ्गं निर्द्वन्द्वं निरुपाश्रयम् ।
विनिर्वाति मनो मोहाद्विद्विगः पञ्चरादिव ॥ ७ ॥ (४।२२।९)
शान्ते संदेहदौरात्म्ये गतकौतुकविध्रमम् ।
परिपूष्णान्तरं चेतः पूर्णेन्दुरिव राजते ॥ ८ ॥ (४।२२।१०)
जनितोत्तमसौन्दर्या दूरादस्तमयोद्भवा ।

सप्तोदेवि सर्वत्र शान्ते वात इवार्थये ॥ ९ ॥ (४।२२।११)
 ग्रन्थकारमयी मूला जाड्यजर्जरितान्तरा ।
 तनुत्वमेति ससारवासनेवोदये क्षपा ॥ १० ॥ (४।२२।१२)
 दृष्टचिन्नास्करा प्रज्ञा परिनी पुण्यपण्डुवा ।
 विकसत्यमलोद्योता प्रातर्द्यौरिव रूपिणी ॥११॥ (४।२२।१३)
 मङ्गाहृदयहारिण्यो सुवनामृदाद्रनक्षमाः ।
 सत्वलघ्वाः प्रवर्धन्ते सरुलेन्दोरिवाश्रवः ॥१२॥ (४।२२।१४)
 तरङ्गवर्दिमे लोकाः प्रयान्त्यायान्ति चेतसः ।
 प्रोदीदुर्वन्ति चाऽऽने न ह्यं मरणजन्मनी ॥१३॥ (४।२२।१५)
 विषेक वदिते शीते मिथ्या भ्रममरूदिता ।
 क्षीपते वासना साधे मृगतण्णा मराविष ॥१४॥ (४।२२।२१)

[२] आत्मस्वरूपे स्थिति :-

प्रषांद्दर्यान्तर चित्ते याति मध्ये हि या स्थितिः ।
 निरस्तमनना पासौ स्वरूपस्थितिरुच्यते ॥१॥ (३।११७।८)
 संशान्तसर्वसङ्कल्पा या शिलान्तरिच स्थितिः ।
 जाड्यनिद्राविनिर्मुक्ता सा स्वरूपस्थितिः स्मृता ॥२॥ (३।११७।९)
 अहतापो क्षते शान्ते भेदे निस्पन्दता गते ।
 अजडा या मरुचति तत्स्वरूपमिति स्थितम् ॥३॥ (३।११७।१०)

[३] आत्मानुभूतेरनुपमेयत्वम् :-

अर्हकारे परिक्षीणे पावस्या सुखमोदना ।

सावस्था भरिताकारा सा सेव्या संपयन्नतः ॥१॥ (५।६।४।४७)

परिपूर्णाणिवपख्या न वा गोचरमेति नः ।

नोपमानमुपादत्ते नानुधावति रञ्जतम् ॥ २ ॥ (५।६।४।४८)

केवलं चित्पकाशांशकलिका स्थिरतां गता ।

तुर्या चेत्याप्यते दृष्टिस्तत्तया सोप्रीयते ॥३॥ (५।६।४।४९)

अदूरगतसादृश्यात्सुपुत्रस्योपलक्ष्यते ।

सावस्था भरिताकारा गगनश्रीरिवावता ॥४॥ (५।६।४।५०)

मनोदंकारविलये सर्वभाषान्तरस्थिता ।

समुदेति परानन्दा या तनुः पास्मेश्वरो ॥ ५ ॥ (५।६।४।५१)

सा स्वयं योगसंसिद्धा सुपुत्रा दूरभाविनी ।

न गम्या वचसां राम हृद्येवेहानुभूयते ॥ ६ ॥ (५।६।४।५२)

अनुभूतिं विना तत्त्वं स्वयदादेर्नानुभूयते ।

अनुभूतिं विना रूपं नात्मनश्चानुभूयते ॥ ७ ॥ (५।६।४।५३)

आत्मद्वानविदो यान्ति यां गतिं गतिकोविदाः ।

पशित्तास्तत्र शकश्रीर्जरचृशालवायते ॥ ८ ॥ (५।६।४।५४)

पाताले भूतले स्वर्गे सुखमैश्वर्यमेव वा ।

न तत्पश्यामि यन्नाम पाण्डित्यादतिरिच्यते ॥९॥ (५।६।४।५५)

[४] परमार्थानुभवे मनसोऽभावः :-

अवियत्वाच्चित्तत्वान्मायात्वाच्चासदेव हि ।

ध्रुवं नास्त्विव वा चित्तं भ्रमादन्यत्त्वदत्तवत् ॥१॥ (५।८।१।३)

चकारोद्भ्रमपस्यान्ते पर्वतस्यन्दनं यथा ।
 शौर्व्यमोद्भ्रमे शान्ते चित्तं नोपलभामहे ॥२॥ (५।८१।५)
 मृतं चित्तं गता तृप्त्वा मत्सोयो मोहपञ्जरः ।
 निरहंकारता जाता जाग्रत्यस्मिन्पशुद्धवान् ॥३॥ (७।८१।६)
 परमार्थफले ज्ञाते मुक्तौ परिणतिं गते ।
 बोधोज्यसद्भवत्पाशु परमार्थो मनोमृगः ॥ ४ ॥ (३।४६।१)
 यथापि सा मृगता याति मत्सोयस्नेहदीपवत् ।
 परमार्थदर्शनास्ते तत्रानन्तावभासिनी ॥ ५ ॥ (३।४६।२)
 मनस्ता कापि संपाति तिष्ठत्यच्छैब बोधता ।
 निबोधा निर्विभागा च सर्वाजलवात्मिका सती ॥६॥ (३।४६।४)
 सुविचिक्तया चित्तसत्ता बोधतयोद्रिता ।
 अनाद्यन्ता भवत्यच्छप्रकाशफलदायिनी ॥७॥ (३।४६।५)
 स्वयमेव ततस्तत्र निरस्तसकलैषणम् ।
 अनाद्यन्तप्रनायासं ध्यानमेवानश्लिष्यते ॥ ८ ॥ (३।४६।६)
 परमार्थैकत्वमेव न जाने क मनो गतम् ।
 क वासना क कर्माणि क हर्षापर्यसंविदः ॥ ९ ॥ (३।४६।८)

[५] नाविद्यायाः पुनर्निवर्तनम् :-

क्षीणे स्वहृदपमन्थौ न बन्धोऽस्ति पुनर्गुणैः ।
 यत्रेनापि पुनर्बद्धं केन हृन्ते श्युतं फलम् ॥ १ ॥ (५।७४।७५)
 परव्यसनिनो नारी व्यथापि गृहकर्मणि ।

तदेवास्यादपत्यन्तः परसङ्गरसायनम् ॥ २ ॥ (५।७४।८३)

एवं तत्त्वे परे शुद्धे धीरो विश्रान्तिमागतः ।

न शक्यते चालयितुं देवैरपि सवासवैः ॥३॥ (४।७४।८४)

अविद्या संपरिज्ञाता न चैनं परिकर्षति ।

मृगतृष्णा परिज्ञाता तर्पुलं नावकर्षति ॥ ४ ॥ (५।७४।२०)

अविद्या संपरिज्ञाता यदैव हि तदैव हि ।

सा परिक्षीयते भूयः स्वप्नेनेव हि भोगभूः ॥५॥ (५।६४।१३)

[६] परमा तृप्तिः :—

मोक्षमिच्छाम्यहं कस्माद्भद्रः केनास्मि वै पुरा ।

अवद्वो मोक्षमिच्छामि केथं बालविडम्बना ॥१॥ (५।२६।१०)

न बन्धोऽस्ति न मोक्षोऽस्ति मौर्ख्यं मे क्षयमागतम् ।

किं मे ध्यानविलासेन किं वा ध्यानेन मे भवेत् ॥२॥ (५।२६।११)

ध्यानाध्यानभ्रमौ त्यक्त्वा पुंस्त्वं स्वमवलोकयत् ।

यदायाति तदायातु न मे वृद्धिर्न वा क्षयः ॥३॥ (५।२६।१२)

न ध्यानं नापि वाऽध्यानं न भोगान्नाप्यभोगिताम् ।

अभिवाञ्छामि तिष्ठामि सममेव गतञ्जरः ॥४॥ (५।२६।१३)

न मे वाञ्छा परे तत्त्वे न मे वाञ्छा जगत्स्वितौ ।

न मे ध्यानदशाकार्यं न कार्यं विभवेन मे ॥५॥ (५।२६।१४)

नाहं मृतो न जीवामि न सन्नासन्न सन्मयः ।

नेहं मे नैव चान्यन्मे नमो महामहं बृहत् ॥६॥ (५।२६।१५)

इदमस्तु जगद्राज्यं तिष्ठाम्यत्र तु संस्थितः ।

नेह वास्तु जगद्राज्यं तिष्ठाम्यात्मनि शीतलः ॥७॥ (५।२६।१६)
 किं मे ध्यानदशा कार्यं किं राज्यविभवश्रिया ।
 यदापाति तदापातु नाहं किञ्चन मे क्वचित् ॥८॥ (५।२६।१७)
 न किञ्चिदपि कर्तव्यं यदि नाम मयाधुना ।
 तत्कस्मान्न करोमीदं किञ्चित्प्रकृतकर्म वै ॥९॥ (५।२६।१८)
 न मे भोगस्थितौ वाञ्छा न च भोगविवर्जने । (५।३५।३८)
 अस्ति सर्वत्र मे स्वर्गो नियतो नतु कुत्रचित् ॥१०॥ (६।१०७।२६)
 यदापाति तदापातु यत्प्रपाति प्रपातु तद् ।
 सुखेषु मम नापेक्षा नोपेक्षा दुःखवृत्तिषु ॥११॥ (५।३५।३६)
 मुखदुःखान्युपायान्तु यान्तु वाप्यहमेषु कः ।
 वासना विचिधा देहे त्वस्त चोदयमेव वा ।१२॥ (५।३५।४०)
 देहस्याहमहं देहीति क्षीणे चित्तविभ्रमे ।
 त्यजामि न त्यजामीति किं मुधा कलनोदिता ॥१३॥ (५।४०।१२)
 प्राप्तानुत्तमविश्रान्तिर्लब्धालम्बपरस्पर्शदः ।
 शनिवृत्तिषट्कं प्राप्तो मनसा कर्मणा गिरा ॥ १४ ॥ (५।७४।३५)
 सर्वत्रैव हि तुष्यामि सर्वत्रैव रमे प्रभो ।
 अवाञ्छन्त्वान्मनसः सर्वत्रानन्दवानहम् ॥१५॥ (६।१०७।२७)
 इदं सुख इदं नेति पियुने क्षयपागते ।
 सममेव पदे शान्ते तिष्ठामीह ययासुखम् ॥१६॥ (६।१०६।७०)

—जीवन्मुक्तिः

[१] जीवन्मुक्तलक्षणानि :—

न सुखाय सुखं यस्य दुःखं दुःखाय यस्य नो ।
 अन्तर्मुखमतेर्नित्यं स मुक्त इति कथ्यते ॥ १ ॥ (ई।१६६।१)
 सुखदुःखेषु भीमेषु संततेषु महत्स्वपि ।
 मनागपि न वैरस्यं प्रयान्ति समदृष्टयः ॥ २ ॥ (ई।१६८।२७)
 यस्य कस्मिंश्चिदप्यर्थे क्वचिद्रसिकतास्ति नो ।
 व्यवहारवतोऽप्यन्तः स विश्रान्त उदाहृतः ॥ ३ ॥ (ई।१६६।८)
 यस्य सर्वे समारम्भाः कामसंकल्पवर्जिताः ।
 यथाप्राप्तं विहरतः स विश्रान्त इति स्मृतः ॥ ४ ॥ (ई।१६६।९)
 नालम्बते रसिकतां न च नीरसतां क्वचित् ।
 नार्थेषु विचरत्यर्थी वीतरागः सरागवत् ॥ ५ ॥ (ई।१०२।१३)
 उद्विजन्तेऽपि नो लोकास्त्रोकाच्चोद्वेजयन्ति च । (ई।१६८।२)
 तेषां तनुत्वमायान्ति लोभमोहादयोऽजयः ॥ ६ ॥ (ई।१६८।१)
 मनोहमधुराचाराः प्रियपेश्रलवादिनः । (ई।१६८।३)
 विपेचितारः कार्याणां निर्णेतारः क्षणादपि ॥ ७ ॥ (ई।१६८।४)
 अनुद्वेगकराचारा घान्धवा नागरा इव
 बहिः सर्वसमाचारा अन्तः सर्वार्थशीतलाः ॥ ८ ॥ (ई।१६८।५)
 उपेक्षते न सम्प्राप्तं नाप्राप्तमभिवाञ्छति ।

सोम्यसौम्यो भवत्यन्तः शीतलः सर्ववृत्तिषु ॥६॥ (३।४५।१०)

प्रवाहपतिते कार्ये कामसंकल्पवर्जितः ।

तिष्ठत्याकाशहृदयो यः स परिहृत उच्यते ॥१०॥ (३।२२।५)

वर्णधर्माश्रमाचारशास्त्रयन्त्रणयोष्मिन्तः ।

निर्गच्छति जगज्जात्नात्पञ्जरादिव केसरो ॥११॥ (३।२२।२)

सर्वकर्मफलत्यागी नित्यतृप्तो निराश्रयः ।

न पुरायेन न पापेन लिप्यते नेतरेण च ॥१२॥ (३।२२।५)

वासनाग्रन्ययरिच्छन्ना इव मुख्यन्त्यलं शनैः ।

कोपस्तानवपायाति मोहो मान्यं हि गच्छति ॥१३॥ (३।११६।४)

गृदितायाः श्रियो वक्रं न मुञ्चन्ति कदाचन । (३।११६।३)

न निन्दन्ति न मन्दन्ति जीवितं मरणं तथा ॥१४॥ (३।१२।२)

केपुचिन्नालुवध्नाति तृप्तमूर्तिरसक्तधीः । (५।६३।३५)

जीवन्मुक्तो गतासङ्गः सम्राटात्मेव तिष्ठति ॥१५॥ (५।६३।२४)

परिपूर्णाग्ना मानो मौनो शत्रुषु पाचलः । (५।६३।३६)

सम्पत्स्वापत्सु चोमासु रमण्येषूत्सवेषु च ॥१६॥ (५।६३।५२)

विहरन्नापि नोद्वेगो नानन्दमुपगच्छति ।

अन्तर्युक्तमना नित्यं कर्मकलैव तिष्ठति ॥ १७ ॥ (५।६३।५३)

न विभेति न वादत्ते वैशरथं न च दोनताम् ।

समः स्वस्यमना मौनो धारस्तिष्ठति शैलवद् ॥१८॥ (५।६३।५५)

भ्रातृभवानिह सर्वेस्पादवीतो विगतैषणः ।

घ्रातृमन्यैव हि संतुष्टो न करोति न चेहते ॥ १९ ॥ (५।६६।१६)

न तस्याप्यो नभोगत्या न सिद्धया न च भोगकैः ।

न प्रभावेण नो मानैर्नाशामरणजीवितैः ॥२०॥ (५।८६।१८)
 समग्रसुखभोगात्मा सर्वाशास्त्रिव संस्थितः ।
 करोत्यखिलकर्माणि त्यक्तकर्तृत्वविभ्रमः ॥२१॥ (५।७७।११)
 उदासीनवदासीनः प्रकृतः क्रमकर्मसु ।
 नाभिवाञ्छति न द्वेषति न शोचति न हृष्यति ॥२२॥ (५।७७।१२)
 अनुबन्धपरे जन्वावसंसक्तेन चेतसा ।
 भक्ते भक्तसमाचारः शटे शठ इव स्थितः ॥२३॥ (५।७७।१३)
 बालो बालेषु वृद्धेऽपि वृद्धो धीरेषु धैर्यवान् ।
 युवा यौवनवृत्तेषु दुःखितेष्वनुदुःखितः ॥२४॥ (५।७७।१४)
 न तस्य सुकृतेनार्थो न भोगैर्न च कर्मभिः ।
 न दुष्कृतैर्न भोगानां संत्यागेन न बन्धुभिः ॥२५॥ (५।७७।१८)
 सर्वं सर्वप्रकारेण गृह्णाति च जहाति च ।
 अनुपादेयसर्वार्थो बालवच्च विचेष्टते ॥२६॥ (५।७७।२५)
 स तिष्ठन्नपि कार्येषु देशकालक्रियाक्रमैः ।
 न कार्यसुखदुःखाभ्यां मनागपि हि गृह्यते ॥२७॥ (५।७७।२६)
 न कदाचन दीनात्मा नोद्धतात्मा कदाचन ।
 न प्रमत्तो न खिन्नात्मा नोद्विग्नो न च हर्षवान् ॥२८॥ (५।७७।३२)
 ध्ययत्नोपनतं सर्वं लीलयासक्तमानसः ।
 भुङ्क्ते भोगभरं प्राज्ञस्त्वालोकमिव लोचनम् ॥२९॥ (५।७८।६३)
 सर्वशत्रुषु मध्यस्थो दयादान्धिययसंयुतः । (५।१८।६)
 रागद्वेषैः स्वरूपज्ञो नावशः परिक्रम्यते ॥३०॥ (५।७८।६१)
 इमं विश्वपरिस्पन्दं करोमीत्यस्तवासनम् ।

मवर्तते यः कार्येषु स मुक्त इति मे मतिः ॥ ३१ ॥ (५।६।१)
 यः कुर्वन्सर्वकार्याणि पुष्टे नष्टेषु तत्फलैः ।
 सप्त सन्सर्वकार्येषु न तुष्यति न शोचति ॥ ३२ ॥ (५।६।१०)
 अनागताना भोगानामवाञ्छनमकृत्रिमम् ।
 आगताना च सम्भोग इति पण्डितलक्षणात् ॥ ३३ ॥ (५।६।१८)
 न त्यजन्ति न वाञ्छन्ति व्यवहार अगद्गतम् ।
 सर्वमेवानुवर्तन्ते पारावारविदो जनाः ॥ ३४ ॥ (५।६।२६)
 विगतैच्छा यथाप्राप्तव्यवहारानुवर्तिनः ।
 विचरन्ति समुन्नदाः स्वस्था देहस्थे स्थिताः ॥ ३५ ॥ (५।६।२६)
 बोधैकनिष्ठता यातो जायत्येव सुप्रसवद् ।
 य आस्ते व्यवहर्तेव जीवन्मुक्त स उच्यते ॥ ३६ ॥ (३।६।५)
 शान्तसत्सारकलनः कलागानधि निष्कलः ।
 यः सचिचोऽपि निश्चितः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ३७ ॥ (३।६।१२)
 यस्य नादकृत्वो भावो यस्य बुद्धिर्न लिप्यते ।
 कुर्वतोऽकुर्वतो वापि स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ३८ ॥ (३।६।६)
 शूद्रदारसमयाणि मित्राणि च धनानि च ।
 जन्मान्तरकृतानीव स्वप्नजानीव पश्यति ॥ ३९ ॥ (६।४५।१४)
 न स चेतयते काश्चिद्लोकदारधनैपणाः ।
 अपूर्वपदविधान्तो जीवन्नेव यथा शवः ॥ ४० ॥ (६।४५।१७)
 आश्लु यथाकाल सुखदुःखेऽप्यनारतम् ।
 न हृष्यति ग्लायति यः स मुक्त इति कथ्यते ॥ ४१ ॥ (५।१६।१८)
 ईप्सितानीप्सितो न स्तो यस्येष्टानिष्टवस्तुषु ।

सुप्तवच्चरति चः स मुक्त इति होच्यते ॥ ४२ ॥ (५।१६।१६)

हेयोपादेयकलने ममेत्यहमिहेति च ।

यस्यान्तः संपरिद्धीणो स जीवन्मुक्त उच्यते ॥४३॥ (५।१६।२०)

हर्षागर्षभयक्रोधकापकार्षण्यदृष्टिभिः ।

न परामृश्यते चोञ्जतः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥४४॥ (५।१६।२१)

सर्वप्रकृतकार्यस्थो मध्यस्थः सर्वदृष्टिषु ।

ध्येयं तं वासनात्यागमवलम्ब्य व्यवस्थितः ॥४५॥ (५।१८।३)

सर्वत्र विगतोद्वेगः सर्वार्थपरिपोषकः ।

विवेकोद्यतदृष्टात्मा प्रयोधोपवनस्थितिः ॥ ४६ ॥ (५।१८।४)

सर्वातीतपदालम्बी पूर्णेन्दुशिशिराशयः ।

नोद्वेगी न च तुष्टात्मा संसारे नावसीदति ॥४७॥ (५।१८।५)

सङ्गरङ्गविनिष्क्रान्तः शान्तमानमनोज्वरः ।

अध्यात्मरतिरासीनः पूर्णाः पावनमानसः ॥४८॥ (५।७४।३३)

निर्गृष्टकामपङ्काङ्कश्लिष्टवन्धनिजध्रमः ।

द्वन्द्वदोषभयोन्मुक्तस्तीर्णसंसारसागरः ॥ ४९ ॥ (५।७४।३४)

सर्वाभिवाञ्छितारम्भो न किञ्चिदपि वाञ्छति ।

सर्वानुमोदितानन्दो न किञ्चिदनुमोदते ॥५०॥ (५।७४।३६)

सर्वारम्भपरित्यागी सर्वोपाधिविवर्जितः ।

सर्वाशासम्परित्यागी जीवन्मुक्त इति स्मृतः ॥५१॥ (५।७४।३८)

जीवन्मुक्ता न सज्जन्ति सुखदुःखरसस्थितौ ।

प्रकृतेनाथकार्याणि किञ्चित्कुर्वन्ति वा नवा ॥५२॥ (३।११८।१८)

आत्माराधयता तांस्तु सुखयन्ति न काश्चन ।

जगत्क्रियाः सुसंमुत्तान्ख्यालोकाः स्त्रियो यथा ॥५३॥ (३।१।१८।२०)
नामिनन्दन्ति सम्प्राप्तं नामाप्तमभिशोचति ।
केवलं विगताशङ्कं सम्प्राप्तमनुवर्तते ॥ ५४ ॥ (३।१२२।१४)
नोदेति नास्तपायाति मुखे दुःखे मुस्रप्रभा ।
यथामाप्तस्थितैर्यस्य जीवन्मुक्तः स उच्यते ॥५५॥ (३।१।६)
रागद्वेषभयादीनामनुरूपं चरन्पि ।
योऽन्तर्व्योमवदच्छस्यः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥५६॥ (३।१।८)
यः समस्तार्थजातेषु व्यवहार्यपि शीबलः ।
पदार्थेष्वपि पूर्णात्मा स जीवन्मुक्त उच्यते ॥५७॥ (३।१।१३)

[२] जीवन्मुक्तस्य किमपि हेयोपादेयं नास्ति :-

हेयोपादेयदृष्टी द्वे यस्य क्षीणे हि तस्य वै ।
क्रियात्यागेन फोर्ष्यः स्यात्क्रियासंश्रयणेन वा १ ॥ (३।१।६६।१२)
न तदस्तीह यत्पाज्यं ह्यस्योद्वेगकरं भवेत् ।
न वास्ति यदुपादेय तज्ज्ञसंश्रयता गतम् ॥ २ ॥ (३।१।६६।३)
इस्य नार्थः कर्मत्यागैर्नार्थः कर्मसमाश्रयैः ।
तेन स्थितं यथा यद्यत्तत्तथैव करोत्यसौ ॥ ३ ॥ (३।१।६६।४)
नित्यं मनुज्ज्विचक्षास्तु कुर्वन्तोऽपि जगत्क्रियाः ।
आत्मैकतत्त्वसन्निष्ठाः सदैव सुसमाययः ॥ ४ ॥ (५।६।२।६)
कारुतालीयवद्रूढा क्रियाः कुर्वन्ति तं सदा ।
न कुर्वन्त्यपि वै किञ्चिज्ज्ञेया कचिदपि घटः ॥५॥ (३।६६।१-१)
त्पालोकमनस्कारान्कुर्वन्त्यपि न किञ्चन ।

इः करोत्यनुपादेवान्न ज्ञस्यैव हि कर्तृता ॥ ६ ॥ (१।२।१२)

यस्मादात्मनो व्यतिरिक्ते वस्तुनि सिद्धे सति तत्रेच्छा भव-
तेते । यत्र स्वात्मनो व्यतिरिक्तं न किञ्चिदपि सम्भवति तत्रात्मा
किमिव वाञ्छन्किमनुस्मरन्वावतु किमुपैतु ॥७॥ (४।३७।१०)

अत इदमोहितपिदमनीहितमित्यात्मानं न स्पृशन्ति विकल्पाः ।
अतो निरिच्छतायामात्मा न किञ्चिदपि करोति कर्तृकरणकर्ष-
णानेकत्वाद् नच निरिच्छस्यात्मनो नैकर्म्यममितम् , द्वितीया-
या कल्याणाया अभावाद् ॥ ८ ॥ (४।३७।११)

[३] जीवन्मुक्तो महाकर्ता :-

धर्माधर्मौ महाभाग शङ्काविरहिताक्षयः ।

यः करोति यथाप्राप्तौ महाकर्ता स उच्यते ॥१॥ (१।११५।११)

रागद्वेषौ सुखं दुःखं धर्माधर्मौ फलाफले ।

यः करोत्यनपेक्षेण महाकर्ता स उच्यते ॥२॥ (१।११५।१२)

यौनवक्षिरहंभावो निर्मलो मुक्तमत्सरः ।

यः करोति गतोद्वेगं महाकर्ता स उच्यते ॥३॥ (१।११५।१३)

शुभाशुभेषु कार्येषु धर्माधर्मौ कुशङ्कया ।

पतिर्न लिप्यते यस्य महाकर्ता स उच्यते ॥४॥ (१।११५।१४)

उद्वेगानन्दरहितः समया स्वच्छया धिया ।

न शोचते यो नोदेति महाकर्ता स उच्यते ॥५॥ (१।११५।१६)

उदासीनः कर्तृतां च कर्माकर्माचरन्श्च यः ।

समं यात्यन्तरत्यन्तं महाकर्ता स उच्यते ॥६॥ (१।११५।१७)

स्वभावेनैव यः शान्तः समता न जहाति वै ।

शुभाशुभं हाचरन्पो महाकर्ता स उच्यते ॥७॥ (१/११५/१६)

जन्मस्थितिविनाशेषु सोदपास्तमयेषु च ।

सममेव मनो यस्य महाकर्ता स उच्यते ॥८॥ (१/११५/२०)

[३] जीवन्मुक्तो व्यवहार्यपि समाधिस्थः :-

व्यवहारी प्रबुद्धो यः मयुद्धो यो वने स्थितः ।

द्वानेतौ सुसमौ नूनमसदेह पद गतौ ॥१॥ (५/५६/१२)

अकर्तुं कुर्वदप्येतच्चेतः प्रतनुवासनम् ।

दूरगतपना जन्तुः कयासंश्रवणो यथा ॥ २ ॥ (५/५६/१३)

अकुर्वदपि फलेव चेतः प्रधनवासनम् ।

निस्पन्दाङ्गमपि स्वप्ने श्वभ्रपातस्थिताविव ॥३॥ (५/५६/१४)

चेतसो यदकर्तृत्वं तत्समाधानप्लुचमम् ।

व विद्धि केवलीमावं सा शुभा निर्वृत्तिः परा ॥४॥ (५/५६/१५)

पृथमेव गृहस्थाना सुसमाहितचेतसाम् ।

शान्त्वाहकृतिदोषाणां विजना वनभूमयः ॥ ५ ॥ (५/५६/२२)

अरगयसदने तुल्ये समाहितमनोदृशाम् । (५/५६/२३)

अन्तः शीतलताया तु लब्धाया शीतल जगत् ॥६॥ (५/५६/३३)

सर्वभावपदातीतं सर्वभावस्मकं च वा ।

यः पश्यति सदात्मनं स समाहित उच्यते ॥७॥ (५/५६/२७)

स सर्वगतमात्मानं पश्यन्समुपशान्तधीः ।

न शोचति ध्यायति वा स समाहित उच्यते ॥८॥ (५/५६/४४)

ईदृशाशयसम्पन्नो महासन्धपदं गतः ।

तिष्ठतु देतु वा यातु मृतिमेतु न तस्त्विमि ॥६॥ (५।५६।०१)

वसतूत्तमभोगाढये स्वग्रहे वा जनाकुले ।

सर्वभोगोज्ज्विताभोगे सुमहत्पथवा वने ॥१०॥ (५।५६।५२)

उद्दामपन्मथं पानतत्परो वापि नृत्यतु ।

सर्वसङ्गपरित्यागी समभायातु वा गिरौ ॥११॥ (५।५६।५३)

चन्दनागुरुकर्पूरैर्धूपुर्वा परिलिम्पतु ।

ज्वालाजटिलविस्तारे नियतत्वथवाज्जले ॥१२॥ (५।५६।५४)

पापं करोति सुमहद्गुहलं पुण्यमेव च ।

शय वा मृतिपायातु कल्पान्तनिचयेन वा ॥ १३ ॥ (५।५६।५५)

नासौ किञ्चिन्न तत्किञ्चित्कृतं तेन महात्मना ।

नासौ कलङ्कमाप्नोति हेम पङ्कगतं यया ॥१४॥ (५।५६।५६)

[५] जीवन्मुक्तो महाभोक्ता :—

न वाञ्छता न त्यजता दैवप्राप्ताः स्वभावतः ।

सरितः सागरेणैव भोक्तव्या भोगभूमयः ॥ १ ॥ (१।३९।५१)

अयत्नेऽपनतं सर्वं लीलयासक्तमानसः ।

भुङ्क्ते भोगभर्षं प्राज्ञस्त्वालोकमिव लोचनम् ॥२॥ (५।७४।६३)

काकतालीयवत्प्राप्ता भोगाली ललनादिका ।

स्वादिताप्यङ्ग घोरस्य न दुःखाम न तुष्टयो ॥३॥ (५।७४।६४)

अनागतानां भोगानामवाच्छनमकृत्रिमम् ।

प्रागतानां च सम्भोग इति परिदत्तलक्षणम् ॥४॥ (४।४६।८)

न किञ्चन द्वेष्टि तथा न किञ्चिदभिजांक्षति ।

भुङ्क्ते च मङ्गलं सर्वं महाभोक्ता स उच्यते ॥५॥ (१।१।१५।२१)

नादत्तेऽप्याददानश्च नाचरत्याचरन्नपि ।

भुञ्जानोऽपि न यो भुङ्क्ते महाभोक्ता स उच्यते ॥ (१।१।१५।२२)

साक्षिबत्समलं लोमव्ययहारमखिन्नधीः ।

पश्यत्यपगतेच्छं यो महाभोक्ता स उच्यते ॥७॥ (१।१।१७।२३)

ज्जरामारण्यमापच्च राज्यं दारिद्र्यमेव च ।

रम्यमित्येव यो वेत्ति महाभोक्ता स उच्यते ॥८॥ (१।१।१८।२४)

महान्ति सुखदुःखानि यः पयासीव सागरः ।

समं समुपगृह्णाति महाभोक्ता स उच्यते ॥९॥ (१।१।१९।२६)

कृत्वन्मलवर्णां तिक्रममृष्ट मृष्टमुचमम् ।

अथमयोऽन्ति साम्येन महाभोक्ता स उच्यते ॥१०॥ (१।१।१९।२८)

सरसं नीरसं चैव सुरतं विरहं तथा ।

यः पश्यति सः सौम्यो महाभोक्ता स उच्यते ॥११॥ (१।१।१९।२९)

क्षारे खण्डप्रकारे च शुभे वाप्यशुभे तथा ।

समता सुस्तिरा यस्य महाभोक्ता स उच्यते ॥१२॥ (१।१।१९।३०)

इदं भोज्यमभोज्यं चैत्येव त्यक्त्वा विकल्पितम् ।

गताभिलाषं यो भुङ्क्ते महाभोक्ता स उच्यते ॥१३॥ (१।१।१९।३१)

श्रापदं सम्पदं मोहमानन्दमपरं परम् ।

यो भुङ्क्ते समया बुद्ध्या महाभोक्ता स उच्यते ॥१४॥ (१।१।१९।३२)

[६] जीवन्मुक्तस्य शरीरनगरीराज्यम् :—

स उत्तमपदालम्बो चक्रभ्रमयदास्थितः ।

शरीरनगरीराज्यं कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ १ ॥ (४।२३।१)

तस्येयं भोगमोक्षार्थं तद्गस्योपवनोपमा ।

सुखायैव न दुःखाय स्वशरीरमहापुरी ॥ २ ॥ (४।२३।२)

रम्येयं देहनगरी राम सर्वगुणान्विता ।

इस्यानन्तविलासाद्वया स्वालोकार्कप्रकाशिता ॥३॥ (४।२३।४)

स्वशरीरमनोइस्य सर्वसौभाग्यसुन्दरी ।

सुखायैव न दुःखाय परमाय हिताय च ॥ ४ ॥ (४।२३।१७)

अज्ञस्येयमनन्तानां दुःखानां कोशमालिका ।

इस्य त्वियमनन्तानां सुखानां कोशमालिका ॥५॥ (४।२३।१८)

तृष्णासारपरावर्ते कामसंभोगदुर्महे ।

न निमज्जति पर्यस्तः सुखदुःखप्रदेवने ॥६॥ (४।२३।२६)

सुखावर्हेषा नगरी नित्यं वै विदितात्मनः ।

भोगमोक्षप्रदा चैषा शक्रस्यैवामरावती ॥७॥ (४।२३।२६)

अत्रस्थः पुरुषो भोगानात्मा सर्वगतोऽपि सन् ।

विश्वकल्पकृतान्मुक्त्वा पुंसामधिगतार्थभाक् ॥८॥ (४।२३।३३)

इन्द्रियाणां न हरति प्राप्तमर्थं कदाचन ।

नाददाति तथा प्राप्तं संपूर्णं शोञ्जतिष्ठते ॥९॥ (४।२३।४५)

स्वाश्रयं प्रथमं देहं कृतव्रा नाशयन्ति ये ।

ते कुकार्यमहाकोशा दुर्जयाः स्वेन्द्रियारयः ॥१०॥ (४।२४।२)

वियेकतन्तुजालेन गृहीता येन ते शठाः ।

तस्याङ्गानि न लुम्पन्ति पाशा नागवर्ल यथा ॥११॥ (४।२४।४)

[७] यथाप्राप्तास्त्वस्थासु जीवन्मुक्तानां स्थितिः :-

यावद्देहमवस्थासु सपचित्तयैव ये ।

कर्मेन्द्रियैर्न तिष्ठन्ति न ते तत्त्वविदः शठाः ॥१॥ (१।१०४।४०)

ये ह्यतत्त्वविदो मूढा राजन्वालतयैव ते ।

अस्वस्थाभ्यः पलायन्ते गृहीताभ्यः स्वभावतः ॥२॥ (१।१०४।४१)

यावत्तिलं यथा तैलं यावद्देहं तथा दशा ।

यो न देहदशामेति स च्छिनत्स्यसिनाम्बरम् ॥३॥ (१।१०४।४२)

एष देहदशादुःखपरित्यागो ह्यनुत्तमः ।

यत्साम्यं चेतसो योगाच्चतु कर्मेन्द्रियस्थितेः ॥४॥ (१।१०४।४३)

यावद्देहं यथाचारं दशास्वङ्गं विजानता ।

कर्मेन्द्रियैर्हि स्वातन्त्र्यं नतु बुद्धोन्द्रियैः श्वचित् ॥ (१।१०४।४४)

क्रमप्रवृत्तमाद्यैः सुखं साध्यं मनोरमम् ।

प्रकृतं कुर्वतः कार्यं दोषः स इव जायते ॥ ६ ॥ (१।१०६।६)

[८] व्यवहारे बुद्धान्बुद्ध्योः समानताः :-

व्यवहारे यथैवाज्ञस्तथैवास्त्रिलपयिदतः ।

वासनामात्रमेदोऽत्र कारणां बन्धमोक्षदम् ॥१॥ (४।१५।३७)

यावच्छरीरं तावद्धि दुःखे दुःखं सुखे सुखम् ।

असंसक्तधियो धीरा दर्शयन्त्यप्रबुद्धवत् ॥२॥ (४।१५।३८)

मुक्तबुद्धीन्द्रियो मुक्तो बद्धकर्मेन्द्रियोऽपि हि ।

बद्धबुद्धीन्द्रियो बद्धो मुक्तकर्मेन्द्रियोऽपि हि ॥३॥ (४।१५।४२)

सुखदुःखदृशो लोके वन्प्रमोक्तदृशस्तथा ।

हेतुर्वुद्धीन्द्रियाण्येव तेजासीव प्रकाशने ॥ ४ ॥ (४।१५।४३)

[९] जीवन्मुक्तचित्तम् :—

मूढं चित्तं चित्तमाहुः प्रबुद्धं सत्त्वमुच्यते । (३।१०।३१)

भूयः प्रजायते चित्तं सत्त्वं भूयो न जायते ॥१॥ (३।१०।३२)

आत्मविदा हि तन्मनः परमुपशममागतं मृगतृणाजलमिव वर्षति जलदे हिमरुण इव चण्डातपे विलीनं तुर्यदृशामुपागतं स्थितम् ॥२॥ (४।३८।६)

भृष्टबीजोपमा भूयो जन्माङ्कुरविवर्जिता ।

हृदि जीवद्विमृक्तानां शुद्धा भवति वासना ॥३॥ (५।४२।१४)

जीवन्मुक्ता महात्मानो ये पराचरदर्शिनः ।

तेषां या चित्तपदवी सा सत्त्वमिति कथ्यते ॥ ४ ॥ (३।२।४२)

जीवन्मुक्तशरीरेषु वासना व्यवहारिणी ।

न चित्तनास्त्री भवति सा हि सत्त्वपदं गता ॥ ५ ॥ (३।२।४३)

निश्चेतसो हि तत्त्वज्ञा नित्यं सत्त्वपदे स्थिताः ।

लीलया प्रभ्रमन्तीह सत्त्वसंस्थितिहेलया ॥ ६ ॥ (३।२।४४)

विवेकविशदं चेतः सत्त्वमित्यभिधीयते ।

भूयः फलति नो योऽं दग्धनीजमिवाङ्कुरम् ॥७॥ (३।२।४७)

अन्तर्मुखतया सर्वं चिद्रूपं त्रिभगचृणम् ।

जुद्धतोऽन्तर्निवर्तन्ते मुनेश्चित्तादिविभ्रमाः ॥ ८ ॥ (३।२।४६)

[१०] तच्चज्ञानसिद्धिर्व्योमगमनादिसिद्धेर्भिन्ना :—

तच्चज्ञो वाप्यतच्चज्ञो यः कालद्रव्यकर्मभिः ।

ययाक्रम प्रयतते तस्योर्ध्वत्वादि सिद्धयति ॥१॥ (५।८६।१६)

आत्मवानिह सर्वस्मादतीतो विगर्हिषणः ।

आत्मन्येव हि सतुष्टो न करोति न चेहते ॥२॥ (५।८६।१७)

न तस्यार्यो नभोगत्या न सिद्धया न च भोगकैः ।

न प्रभाषेण नो मानैर्नाशामरणाजीवितैः ॥३॥ (५।८६।१८)

यस्तु वा भावितात्मापि सिद्धिजालानि वाञ्छति ।

स सिद्धिसाधकैर्द्रव्यैस्तानि साधयतिक्रमात् ॥४॥ (५।८६।१९)

द्रव्यकालक्रियामन्त्रप्रयोगाणां स्वभावजाः ।

एतास्ताः शक्तयो राम यद्व्योमगमनादिकम् ॥५॥ (५।८६।२०)

सदा स्वभावयशतो द्रव्यकालक्रियाक्रमाः ।

नियत साधयन्त्याशु प्रयोग युक्तियोजिताः ॥६॥ (५।८६।२१)

ययोदेति च यस्येच्छा स तथा यतते तथा ।

ययाफलं तदाप्नोति शो वाप्यज्ञतरोऽपि वा ॥७॥ (५।८६।२२)

याः फलावलयो येन सप्राप्ताः सिद्धिनामिकाः ।

तास्तेनाधिगता राम निजात्मयतनद्रुमात् ॥८॥ (५।८६।२३)

[११] जीवन्मुक्तस्य सर्वापद्भानिः :—

वेत्ति नित्यमुदारात्मा द्वैलोक्यमपि यस्तृणम् । (४।३२।३७)

त त्वजन्त्यव्यदः सर्वाः सर्पा इव ज्वरस्वप्नम् ॥१॥ (४।३२।३८)

परिस्फुरति यस्यान्तर्नित्यं सत्त्वचमत्कृतिः । (४।३२।३८)
 ब्राह्मणशब्दपिवात्स्यदं लोकेशाः पालयन्ति तम् ॥२॥ (४।३२।३९)
 न पिञ्चिद्येन सम्प्राप्तं तेनेदं परमामृतम् ।
 सम्प्राप्यान्तः मपूर्णेन सर्वं प्राप्तमखण्डितम् ॥३॥ (५।३४।७६)

[१२] जीवितं हि जीवन्मुक्तस्य शोभते :—

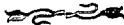
यस्य नोत्क्रामति मतिः स्वात्मवत्त्वाबलोरुनात् ।
 ययार्यदर्शिनो ज्ञस्य जीवितं तस्य शोभते ॥१॥ (५।३६।४६)
 यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्षस्य न लिप्यते ।
 यः सपः सर्वभावेषु जीवितं तस्य राजते ॥२॥ (५।३६।४७)
 योजन्तःश्रीतलया बुद्ध्या रागद्वेषविमुक्तया ।
 साक्षिवत्पश्यतीदं हि जीवितं तस्य शोभते ॥३॥ (५।३६।४८)
 येन सम्यक्परिज्ञाय हेयोपादेयमुज्झता ।
 चित्तस्यान्तेर्षितं चित्तं जीवितं तस्य शोभते ॥४॥ (५।३६।४९)
 अबस्तुसदृशे वस्तुन्यसवतं फलनामले ।
 येन लीनं कृतं चेतो जीवितं तस्य शोभते ॥५॥ (५।३६।५०)
 सत्यां इष्टिष्वष्टभ्य लीलयेयं जगत्क्रिया ।
 क्रियतेऽत्रासनं येन जीवितं तस्य राजते ॥६॥ (५।३६।५१)
 नान्तस्तुष्यति नोद्वेगमेति यो विहरन्नपि ।
 हेयोपादेयसंप्राप्तो जीवितं तस्य शोभते ॥७॥ (५।३६।५२)
 शुद्धपक्षस्य शुद्धस्य हंसौघः सरसो यथा ।

यस्माद्गुणौघो निर्याति जीवितं तस्य शोभते ॥५॥ (५।३६।५३)
 यस्मिन्श्रुतिपथं प्राप्ते दृष्टे स्मृतिद्वयागते ।
 आनन्दं यान्ति भूतानि जीवितं तस्य शोभते ॥६॥ (५।३६।५४)
 यद्यत्संसारजालेऽस्मिन्क्रियते कर्म भूमिपि ।
 तत्समाहितचित्तस्य मुखायान्यस्य नानय ॥१०॥ (५।६।२।२)
 पूर्वं विद्या विचार्यते भोगा भोगिभयमदाः ।
 भोक्तव्याश्चरमं राम गरुडेनेत्र पद्मगाः ॥११॥ (५।७।१।१८)
 विचार्य तत्त्वमालोक्य सेव्यन्ते या विभूतयः ।
 ता लदकोदया जन्तोः शेषा दुःखाय केवलम् ॥१२॥ (५।७।६।१६)
 असंसङ्गेन भोगानां सर्वा राम विभूतयः ।
 परं विस्तारमायान्ति प्रावृषीव महापगाः ॥१३॥ (५।६।८।४६)
 बलं घृद्धिश्च तेजश्च दृष्टतस्वस्य वर्धते ।
 सवसन्तस्य वृत्तस्य सौन्दर्याद्या गुणा इवा ॥१४॥ (५।७।६।२०)

[१३] प्रबुद्धस्य देहपातानन्तरा गतिः :—

जीवन्मुक्तपदं त्यक्त्वा देहे कालवशीकृते ।
 विशालदेहमुक्तत्वं पवनोऽस्पन्दतामिव ॥ १ ॥ (३।६।१४)
 विदेहमुक्तो मोदेति नास्तमेति न शाम्पति ।
 न सद्वासन्न दूरस्यो न चाहं न च नेतरः ॥२॥ (३।६।१५)
 मूर्धो भूत्वा प्रवपति विष्णुः पाति जगन्नपम् ।
 रुद्रः सर्वान्संहरति सर्गान्छनति पथजः ॥ ३ ॥ (३।६।१६)
 स्व भूत्वा पवनस्वर्ग्यं पचे सर्पिसुरासुरम् ।

कुलाचलगतो भूत्वा लोकपालपुरास्पदः ॥४॥ (३।९।१७)
 भूमिर्भूत्वा विभर्तीमां लोकस्थितिमस्त्रिद्विताम् ।
 तृणगुल्मलता भूत्वा ददाति फलसंततिम् ॥५॥ (३।९।१८)
 विभ्रञ्जलानलाकारं ज्वलति द्रवति द्रुतम् ।
 चन्द्रोऽमृतं प्रसवति मृतं हस्ताहलं विषम् ॥६॥ (३।९।१९)
 तेजःप्रकट्यत्याशास्वनोत्यान्धं तमो भवत् ।
 शून्यं सद्बोधोमतामेति गिरिः सन् रोधयत्यलम् ॥७॥ (३।९।२०)
 करोति जङ्गमं चित्तः स्थावरं स्यावराकृतिः ।
 भूत्वार्णवो बलयति भूद्विषयं बलयो यथा ॥८॥ (३।९।२१)
 परमार्कवपुर्भूत्वा प्रकाशान्तं विसारयन् ।
 ।त्रजगद्भ्रसरेखबोधं शान्तमेवावतिष्ठते ॥९॥ (३।९।२२)
 यत्किञ्चिदिदमाभासि भातं भानमुपैष्यति ।
 कालत्रयगतं दृश्यं तदसौ सर्वमेव च ॥१०॥ (३।९।२३)
 मुवित्तरेपोच्यते राम ब्रह्मैतत्समुदाहृतम् ।
 निर्वाणमेतत्कथितं पूर्णात्पूर्णातराकृति ॥११॥ (३।९।२४)

इति श्रीभीखनलाल भाषेय, एम ए, डी लिट्, इति नास्त्रा
 काशीस्थश्रीहिन्दुविश्वविद्यालये दर्शनाध्यापकेन संकलित
 श्रीवाशिष्ठदर्शनाख्य धीयोगवाशिष्ठसार ।

विषयानुक्रमणिका

अ

विषयः				पृ०
अकारणत्वाज्जगतो विभ्रमस्यम्	...	...	...	१७५
अज्ञादघादा	...	...	...	१६६, १७६
अज्ञानम्	...	...	...	१८५
अणुत्वप्राप्तये देहस्य विलापनम्	...	...	...	६८
अणुत्वप्राप्तौ ज्ञानशुक्तिः	...	...	...	६३
अत्यन्ततामसी	...	...	...	७१
अद्वैतम्	...	...	...	३०
अधमसत्त्वा	...	...	...	७१
अधिकारः	...	...	...	५
अधिकारिगुणप्रतिपादनम्	...	...	...	५
अधिकारिलक्षणम्	...	...	...	५
अप्रयुद्धयोर्धायैव भेदकल्पना	...	...	...	१६६
अनामयं जीवितम्	...	...	...	८६
अभायभावना	...	...	...	२०७
अभ्यासप्रशंसा	...	...	...	८०
अभ्युदयस्य निम्सारत्वम्	...	...	...	१८१
अयं सिद्धान्तोऽनधिकारिणे न वक्तव्यः			==	१७८
अविचारवन्तं कोपि देवो न ज्ञानं दातु समर्थः				१६२
अविद्ययैवाविद्यानाशः	...	...	...	२५१

विषयः	पृ०
अविद्या	५८, १६२
अविद्यानाशः	२०१
अविद्याया असत्ता	१६३
अविद्याया न पुनर्निवर्त्तनम्	२५८
अविद्याया घोषाद्विलयः	१६६
अविद्याविलये नाशशब्दो न युज्यते	१६७
असङ्गः	२४२
असङ्गः ध्येष्टः	२४२
असङ्गः सामान्यः।	२४२
असङ्गाभ्यासः	२३१
अस्थिरता	१४
अहङ्कारः	५७
अहङ्कारताऽऽदानं जीवस्य	६०
अहङ्कारोन्मूलनम्	२२७
अहङ्कारोन्मूलनविधिः	२२८
अहंभाषचतुष्टयम्	१०५
अहंभाषना	१८५
अहंभाषे मलिते सर्वदोषापगमः	२३०
अहं सर्वमिदं विश्वम्	१०७
वा	
आऽऽत्मज्ञानात्प्रसङ्गम्	११६
आकाशप्रथम्	५१
आजीवनं धर्मत्यागो न युज्यते	१६७
आतिषाहिकतानुभवा	६२
आतिषाहिकदेहा	५६

विषयः				५०
आत्मज्ञ्यातिवादः	...	...	...	४२
आत्मज्ञानम्	...	...	...	१६
आत्मज्ञानमेव विधान्तिसाधनम्	...	...	...	१६
आत्मज्ञाने प्रमाणम्	...	...	...	२८
आत्मज्ञानं स्वपौष्ट्यविचाराभ्यामेव जायते	...	...	...	१६६
आत्मदेवपूजनविधिः	...	...	...	१६४
आत्मदेवेतरो देवो नाराधनीयः	...	...	...	१६१
आत्मनः पुर्यष्टके स्फुरणम्	...	...	...	१०७
आत्मनः सन्निधिमात्रेण कर्तृता	...	...	...	१५१
आत्मविस्मरणम्	...	...	...	१८४
आत्मशरीरयोः सम्यग्धाभावात्	...	...	...	१०७
आत्मस्वरूपे स्थितिः	...	...	...	२५६
आत्मा	...	...	...	१०२
आत्मा तु न जायते न भ्रियते वा	...	...	...	११६
आत्मानन्दः	...	...	...	१७६
आत्मानुभवोदयलक्षणानि	...	...	...	२५५
आत्मानुभवः	...	...	...	२५५
आत्मानुभूतेरनुपमेयत्वम्	...	...	...	२५६
आत्मा शुद्धे चित्तो प्रतिविम्वति	...	...	...	८६
आत्मेत्यपि ब्रह्मणः संज्ञा कल्पिता	...	...	...	१३७
आधिज्ञेयेण व्याधयोऽपि क्षीयन्ते	...	...	...	८५
आधिभौतिकत्वम्	...	...	...	३५
आधिभौतिकभाषनायाः प्रतिषेधकत्वम्	...	...	...	६२
आधिभ्याधिस्वरूपम्	...	...	...	८४
आनन्दमयं जीवनम्	...	...	...	८८

विषयः				पृ०
मानन्दः	...	...	...	१७३
वायुनिन्दा	...	...	...	८
आयुषो न्यूनाधिकत्वकारणम्	...	...	...	१२०
आर्यलक्षणम्	...	...	...	१५४
आलस्यनिन्दा	...	...	...	२५
		इ		
इयं प्रथमता	...	...	...	७०
इन्द्रियनिग्रहविधिः	...	...	...	२२३
इन्द्रियम्	...	...	...	५६
इयत्ता	...	...	...	१८४
		इ		
ईश्वरः सपरंस्यान्तरेयं पतते	...	...	...	१६३
		उ		
उपचिहाययोः सपरंशैकरूपता	...	...	...	७४
		ए		
एकतत्त्वघनाभ्यासः	...	...	...	२०६
एकमनेकं वेति एकतुमशाक्यं ब्रह्म	...	...	...	१३४
एषस्मिन्नेव ब्रह्मणि नानारूपसमताशक्तिः	...	...	...	१५०
		ऐ		
ऐच्छिक्रानाशरीरकल्पना	...	...	...	६८
		क		
कथमनामयं जीवितं स्यात्	...	...	...	८६
कर्यं सर्वतोतोऽहम्	...	...	...	१०५
कदा मोक्षोऽनुभूयते	...	...	...	१८६

विषयः				५०
कर्म	...	...	...	५७
कर्मत्याग आजीवनं न युज्यते	...	...	...	१६७
कर्मत्यागोऽपि न मोक्षे कारणम्	...	...	...	१६७
कर्मपाशोच्छेदः	...	...	...	२४५
कर्मफलनियमः	...	...	...	२४५
कर्मबन्धनान्मुक्तोर्विधिः	...	...	...	२४८
कर्मयोगः	...	...	...	२५१
कर्मस्वरूपम्	...	...	...	२४५
कर्माभावः	...	...	...	२३४
कल्पना	...	...	...	५७
कल्पनावादः	...	...	...	२६
कल्पान्ते सर्वसंज्ञयः	...	...	...	४७
कालसाभ्राज्यम्	...	...	...	१२
कालः	...	...	...	३२
कुण्डलिनी	...	...	...	६४
कुण्डलिनीयोगसाम्याः सिद्धयः	...	...	...	६४, ६६
कैवलजागरा	...	...	...	६६
कैवलीभावः	...	...	...	२०८
कोऽपि द्वेषोऽविचारयन्तं ज्ञानं दातुं न समर्थः	...	...	...	१६२
क्षीणजागराः	...	...	...	७०

ग

गुणपीवरी	...	...	...	७०
ग्रन्थमहात्म्यम्	...	...	...	२
ग्रन्थशैली	...	...	...	१

विषयः				[पृ०
		घ		
घनजागरा	...	...	...	७०
		च		
चतुर्थी भूमिका	...	...	...	२४३
चित्तकल्पितः प्राणमनसोः सम्यग्धः	...	...	...	२०६
चित्तचाञ्चल्यम्	...	..	...	६
चित्तम्	...	...	...	५७
चित्तमाशानन्दः	...	...	...	२३७
चित्तमविद्या	...	...	...	१६३
चित्तशुद्धिः	...	...	...	२००
चित्तस्य जगत्कल्पनम्	...	...	...	७६
चित्तस्य संसृतिसामर्थ्यम्	...	...	...	७५
चित्तस्य स्वभाव एव जगद्द्रासनम्...	...	...	...	१५०
चित्तानुरूपा गतिः	...	...	...	८२
चित्तायत्ते सुखदुःखे	...	...	..	८२
चित्ते संसृते सति जीवनमानन्दमयं भवति	...	..	..	८८
चित्तोद्भूतिः	...	..	...	२०५
चित्तं जगत्प्रामिः	...	...	...	६०
चित्स्वभाव एव जगद्द्रासनम्	...	...	...	१५०
चिरजागराः	...	...	...	६६
चेतसः पीनतापासिः	...	...	...	२१८
चेत्यभाषनात्परूपो ब्रह्मणः स्पन्दः	...	...	...	१२६

विषयः				पृ०
	ज			
जगत्	...	...	...	४३
जगत्कर्ता ब्रह्मा	...	...	...	१२२
जगत्कर्तुर्निर्हेतुकोद्भवः	...	...	...	१२६
जगतोऽजातत्वम्	...	...	...	१७६
जगतो ब्राह्मणस्तादात्म्यम्	...	...	...	१५४
जगतो भ्रान्तिमानत्वम्	...	...	...	१५६
जगतो विभ्रमत्वम्	...	...	...	१७५
जगतः सदसन्मयत्वम्	...	...	...	१५८
जगतः स्वप्नरूपत्वम्	...	...	...	३८
जगदात्मनि लीयते	...	...	...	१६८
जगदुत्पत्तिवर्णनम्	...	...	...	४८
जगन्नाभिः चित्तम्	...	...	...	६०
जगन्नामानि	...	...	...	, ४३
जगद्ब्रह्मवृंहणम्	...	...	...	१४६
जगद्ब्रह्मक्षयः	...	...	...	१६७
जगद्ब्रह्मासनं ब्रह्मणः	...	...	...	१५०
जगद्विना नेशस्य संस्थितिः	...	...	...	१५५
जगद्वैचित्र्यम्	...	...	...	४६
जगन्निश्चयात्मम्	...	...	...	१५८, १६२
जन्तोर्मरणावस्था	...	...	...	११०
जराहुगुप्ता	...	...	...	११
जाग्रत्	...	...	...	६७, ६०२
जाग्रत्स्वप्नयोरभेदः	...	...	...	३७

विषयः	पृ०
जाप्रत्स्वप्नसुषुप्तयः	१०२
जाप्रत्स्वप्नाः	७०
जाप्रत्स्वप्नः	६७
जिज्ञासातीव्रत्यम्	१६
जीवजातयः	७०
जीवन्मुक्तचित्तम्	२७३
जीवन्मुक्तज्ञानानि	२६१
जीवन्मुक्तस्य किमपि हेयोपादेयं नास्ति	२६६
जीवन्मुक्तस्य जीवितं शोभते	२७५
जीवन्मुक्तस्य देहपातानन्तरा गतिः	२७६
जीवन्मुक्तस्य शरीरनगरोराज्यम्	२७०
जीवन्मुक्तस्य सूर्यापदानिः	२७४
जीवन्मुक्तानां यथामाप्तास्वस्थानु स्थितिः ..	२७२
जीवन्मुक्तिः	२६१
जीवन्मुक्तो महाकर्ता	२६७
जीवन्मुक्तो महामोक्ष	२६६
जीवन्मुक्तो व्यवहार्यपि समाधिस्थः	२६८
जीवमोहः	६६
जीवमोहः सप्तविधः	६६
जीवस्य देहमायादानम्	६१
जीवस्य मिथ्यात्वम्	१६२
जीवस्य सधर्मसंपादनत्यशक्तिः	७६
जीवस्याहंकारताऽऽदानम्	६०
जीवानामसंश्लेषत्यम्	६६
जीवानां ब्रह्मण उद्भवः	७३

विषयः				५०
जीवाः	...	...	...	६८
जीवाः सप्तविधाः	...	...	...	६८
जीवितं हि जीवन्मुक्तस्य शोभते	...	...	...	२७५
जीवेच्छाकल्पितं निजं चिरयम्	...	...	...	५३
जीवं जीवं प्रति विश्वस्थानः	...	...	...	३६
जीवः	...	...	...	५६

इ

ज्ञानमाप्तौ शास्त्रस्योपयोगः	...	...	...	२०१
ज्ञानवन्धुः	...	...	...	२०३
ज्ञानभूमयः	...	...	...	२३८
ज्ञानम्	...	...	...	१८
ज्ञानामेव दुःखनिवृत्त्युपायः	...	...	...	१८
ज्ञानमेवापायो मोक्षस्य	...	...	...	१६०
ज्ञानयुक्तिः	...	...	...	२२०
ज्ञानसिद्धिः	...	...	...	२०३
ज्ञानसिद्धिर्नाभ्यासेन विना	...	...	...	२०४
ज्ञानसिद्धिर्व्योमगमनादिसिद्धेर्भिला	...	...	...	२७४
ज्ञानादेवेश्वरप्राप्तिः	...	...	...	१६३
ज्ञानाधिकारः	...	...	...	५
ज्ञानिनां देशार्चनम्	...	...	...	१६५
ज्ञानी	...	...	...	२०३
ज्ञेयो वासनात्यागः	...	...	...	२२६

त

तत्त्वज्ञानम्	...	...	...	२८
तत्त्वज्ञानसिद्धिर्व्योमगमनादिसिद्धेर्भिला	...	...	...	२७४

धिपयः	पृ०
तत्त्वज्ञानाद्यतरणम्	१६
तदस्ति नास्ति चेति धक्तुं न युज्यते ...	१३५
तमोराजसी	७३
तमःप्रकाशाभ्यां परं ब्रह्म	१३६
तादान्यम्	१५३
तामसतामसी	७३
तामससत्त्वा	७२
तामसी	७
तिमिरम्	८६
तुर्यावस्था	१०४
तृतीया भूमिका	२४१
तृतीय मतम् (योगभूमिकासु)	२४०
तृप्तिः परमा	२५६
तृणानिन्दा	२२४
तृष्णादाहः .. .	६
त्यागफलम्	२३६
त्रिजगच्चिदन्तरस्ति	१४८
त्रिजगत्स्थितेः कारणं ब्रह्म	१२८

द

दर्शनान्तरैः सह मतभेदः	६०
दुःखनिवृत्त्युपायः	१७, १८
दुःखस्य कारणम्	१७
दुःखहेतुनिरूपणम्	१८१
दृष्टान्तोपयोगिता	२८

विषयः				पृ०
दृश्यस्य बोधरूपत्वम्	...	...	...	२६
देवार्चनम्	...	...	...	१६५
देशः	...	...	..	३२
देहस्य विलापनम्	...	...	...	६८
देहस्यारम्भत्वम्	...	...	...	६
देहोऽहमिति	...	...	...	१०५
देहः	...	...	...	३५, ६०
द्वैधनिराकरणम्	...	...	...	२२
द्वैधशब्दार्थः	...	...	...	२२
द्रव्यम्	...	...	...	३३
द्रष्टृर्दृश्यबीजत्वम्	...	...	...	३६
द्रष्टृदृश्योरनन्यत्वम्	...	...	...	३५
द्वितीया भूमिका	...	...	...	२४१
द्वितीयं मतम् (यांगभूमिकास्तु)	...	...	...	२३६
द्विविधो मोक्षः	...	...	...	१८७
द्विविधो वासनात्यागः	...	...	...	२२५
		ध		
ध्येयो वासनात्यागः	...	...	...	२२५
		न		
न जहं नापि चेतनं ब्रह्म	...	...	...	१३७
न ज्ञानान्तर उपायो मोक्षस्य .	...	...	...	१६०
न ब्रह्म स्वस्मिन्नानात्वसंस्पृष्टम्	...	...	...	१५१
न सत्तासत्तायात्	...	...	...	१५८
नानारूपसर्गताशक्तिर्ब्रह्मणः	...	...	...	१५०
नाभ्यासेन विना ज्ञानसिद्धिः	...	...	...	२०४

विषयः			५०
नाविघायाः पुनर्निवर्तनम्	...	...	२५८
नियतिः	...	...	३५, ५१
नियतिपौरुषयोर्न विरोधः	...	...	५०
नियतिरपि पौरुषेण जीयते	..	...	५२
नियतेः काकतालीयवत्त्वम्	...	...	५२
नेति नेति	...	...	१३४

प

पञ्चमी भूमिका	...	...	२४३
पदार्थजातस्य संकल्पमयत्वम्	...	...	३१
पदार्थभाषणात्यागः	...	...	२०७
पदार्थानां यपु. मनसवेदनानुरूपम्		..	७७
पदार्थः	...	...	६०
परमा रूप्तिः	...	...	२५६
परमानुभवसिद्धिः	...	...	२२८
परमार्थानुभवे मनसोऽभावाः	...	...	२५७
परम. सिद्धान्तः	...	...	१७०
परलोकानुभवानन्तरम्	...	...	११७
परस्परमदृष्टानि 'सर्गजालानि	...	...	४५
परस्मात्तत्त्वाद्ब्रह्मणः समुद्भवः	...	...	१२२
परा दृष्टिः	...	...	१६६
परायत्त्वनिन्दा	...	...	२१
परेयां चित्तस्य ज्ञानम्	...	...	६१
परं ब्रह्म	...	...	१३४
पुरुषकर्मणोरभेदः	...	...	२४५
पुरुषकर्म	...	...	६०

विषयः				पृ०
पौरुषप्राबल्यम्	...	...	...	२३
पौरुषमहिमा	...	...	...	२०
पौरुषेण सर्षमासाद्यते	...	...	...	२०
प्रकृतिः	...	...	...	५६ १३१
प्रकृतेरात्मनस्तादात्म्यम्	...	...	...	१५३
प्रजापतिकृतं जगत्	...	...	...	४०
प्रतिभासमात्रत्वं ब्राह्मण.	...	...	...	१२६
प्रत्यक्षम्	...	...	...	२८
प्रत्यक्षमेवात्मज्ञाने प्रमाणम्	...	...	...	२८
प्रथमा योगभूमिका	...	...	...	२४०
प्रथमं मतम् (योगभूमिकासु)	...	...	...	२३८
प्रसुप्तस्य देहपातानन्तरा गतिः	...	...	...	२७६
प्रमाणनिरूपणम्	...	...	...	२८
प्रमाणम्	...	...	...	२८
प्राणविद्या	...	...	...	२०६
प्राणस्पन्दननिरोधयुक्तय	...	...	...	२१४
प्राणस्पन्दननिरोधः	...	...	...	२०८
प्राणादिपचनाभ्यासजन्याः सिद्धयः	...	...	...	६६
प्राणायामः	...	...	...	२११
प्रेतानामनुभवः	...	...	...	११५
				४
बन्धकारणानि	...	...	...	१८३
बन्धमोक्षयोर्मिथ्यात्वम्	...	...	...	१८६
बन्धमोक्षौ	...	...	...	१८३
बन्धस्य स्वरूपम्	...	...	...	१८३

पिपयः	...	...	...	पृ०
वाल्यावस्थादोषाः	...	...	...	१०
वाहादेवार्चनस्य गौणत्वम्	...	...	...	१६७
वाहार्यवादविज्ञानयादयोरैक्यम्	...	...	...	४१
वाहार्यवादः	...	...	...	४१
वीजजाग्रत्	...	...	...	६७
बुद्धानुसृत्योर्न्ययहारे समानता	...	...	...	२७२
बुद्धिः	...	...	...	५७
बुंहणम्	...	...	...	१४६
ब्रह्मजनित विद्वं मनोमयम्	...	...	...	१२६
ब्रह्मण आत्मेत्यपि संज्ञा कल्पिता	...	...	...	१३७
ब्रह्मणि सर्गकालोऽपि निमेषांशमात्रम्	...	...	...	१५०
ब्रह्मणोऽनाख्यत्वम्	...	...	...	१३४
ब्रह्मणो न कर्माणि	...	...	...	१२७
ब्रह्मणो रूपम्	...	...	...	१३८
ब्रह्मणो योजत्वनिषेधः	...	...	...	१७४
ब्रह्मणो विकारनिषेधः	...	...	...	१७२
ब्रह्मणो विघाऽविघातीतत्वम्	...	...	...	१३६
ब्रह्मणः कर्तृत्वनिषेधः	...	...	...	१७१
ब्रह्मणः कल्पितानि नामानि	...	...	...	१३८
ब्रह्मणः कारणत्वनिषेधः	...	...	...	१७३
ब्रह्मणः प्रतिभासमानत्वम्	...	...	...	१२६
ब्रह्मणः शक्तयः	...	...	...	१३०
ब्रह्मणः सकल्पमात्रशरीरत्वम्	...	...	...	१२७
ब्रह्मणः स्पन्दः स्वाभाविकः	...	...	...	१२४
ब्रह्मणः स्वभावो वक्तुं न युज्यते	...	...	...	१३७
ब्रह्म तमप्रवाशाभ्यां परं	...	...	...	१३६

धिपयः			५०
ब्रह्म न जडं नापि चेतनम्	...	...	१३७
ब्रह्म न स्वस्मिन्नानात्वसंस्पृष्टम्	...	...	१५७
ब्रह्म परम्	...	...	१३४
ब्रह्मवृद्धिं जगत्	...	...	१४६
ब्रह्मभावना	...	...	२०६
ब्रह्मा	...	...	१२२
ब्रह्मा त्रिजगत्स्थितेः कारणम्	...	...	१२८
ब्रह्मास्ति नास्ति चेति धर्तुं न युज्यते	...	...	१३५
ब्रह्मेत्यादिः	...	...	५६
ब्रह्मैव कल्पान्तोऽवशिष्यते	...	...	४८
ब्रह्मैव जगद्ब्रूयाति	...	...	१४६
५			
भक्तेरनाद्यक्षयकता मोक्षप्राप्तौ	...	...	१६१
भावनातुरूपं फलम्	...	...	७६
भूमिका	...	...	(१)
भोगधैरस्यम्	...	...	११
भोगानामापातमात्रमधुरत्वम्	...	...	१७६
भोगैश्वरतिः	...	...	२२२
६			
ब्रह्मलाचरणम्	...	...	१
मन एव ब्रह्मेति कथ्यते	...	...	१२२
मनसो देहस्य कर्तृत्वम्	...	...	८३
मनसो ब्रह्मणस्तादात्म्यम्	...	...	१५४
मनसो ब्रह्मत्वातिः	...	...	२१८

विषयः			पृ०
मनसो रूपाणि नामानि च	...	...	५६
मनसः सर्वशक्तिमत्त्वम्	...	...	७१
मनो नाभिः ससारचक्रस्य	...	...	२१६
मनोनिरोधपुस्तकः	...	...	२१६
मनोनिश्चयप्रावलयम्	...	...	८१
मनोप्रहणोरभेदः	...	...	५५
मनोमहत्त्वम्	...	...	७१
मनोयोगजा सिद्धयः	...	...	६१
मनोरूपम्	...	...	५४
मनोविलयः	...	...	२१६
मनः	...	...	५४, ५६
मनःसपेदनानुरूप पदार्थाणां वपुः	...	...	७७
मरणमुत्सवो महान्	...	...	१०६
मरणमुपचयो महान्	...	...	१०६
मरणानन्तरानुभवः	...	...	११३
मरणान्तरे जीवन्मुक्तस्य गतिः	...	...	११६
मरणं न भयावहम्	...	...	१०६
मल्लम्	...	...	५८
महाजाग्रत्	...	...	६७
महात्यागी	...	...	२३५
मानसी चिकित्सा	...	...	८४
माया	...	...	५८, १६३
मिथ्याभाषना	...	...	१८४
मुमुक्षुगुणाः	...	...	२५
मृदमनो थापत्तिमिरम्	...	...	८६

विषयः				५०
मृदस्यैव जगत्सत्यत्वम्	...	...	...	१६४
मृतिः	...	...	...	१०६
मृतिकाले मूर्त्तस्यैव दुःखभाजनत्वम्	...	...	...	११२
मृतिस्वरूपम्	...	...	...	१०६
मृत्युस्तं न तिर्घासति	...	...	...	१२१
मोक्षप्राप्तौ भक्तेरनावश्यकता	...	...	...	१६१
मोक्षस्य ज्ञानमेवोपायः	...	...	...	१६०
मोक्षस्वरूपम्	...	...	...	१८५
मोक्षे कर्मत्यागोऽपि न कारणम्	...	...	...	१६७
मोक्षो द्विविधः	...	...	...	१८७
मोक्षोपायः	...	...	...	१६०
मोक्षः	...	...	...	१७६
मोक्षः कदाऽनुभूयते	...	...	...	१८६
मोहान्धता	...	...	...	७
मंत्रविविक्ता	...	...	...	८६

य

यथाप्राप्तास्यस्यास्तु जीवन्मुक्तानां स्थितिः	...	...	...	२७२
यावद्ज्ञानं तावज्जगदनुभवः	...	...	...	१६५
योगनिष्ठा	...	...	...	२०५
योगमार्गारूढस्य मरणानन्तरानुभवः	...	...	...	११८
योगाभ्यासप्रपम्	...	...	...	२०६
योगिनां देहोऽणुतां स्थूलतां कथं गच्छति	...	...	...	६८
योगः	...	...	...	२०५
योगनदोषाः	...	...	...	२०

विषयः				पृ०
		र		
राधयप्रदनाः	...	...	...	१५
राजसतामसी	...	...	...	७२
राजसराजसो	...	...	...	७२
राजसत्तास्विकी	...	...	...	७१
राजसात्यन्ततामसी	...	...	...	७२
राजसो	...	...	...	७१
रामचेष्टितवर्णनम्	...	...	...	५
रामवर्णिता संसारनिःसारता	...	...	...	७
रामविषादवर्णनम्	...	...	...	५
रोगाणां मानसी चिकित्सा	...	...	...	८४
		ल		
लोकान्तरगमनशक्तिः	...	...	...	६१
		ष	...	
यसिष्ठरामसन्वादकथामुखम्	...	...	...	३
यासना	...	...	...	५८, १८३
यासनात्यागयुक्तिः	...	...	...	२२६
यासनात्यागो विधिषः	...	...	...	२२५
यासनात्यागः	...	...	...	२२३
यासनेव कर्मफलेष्वनुदभ्जाति	...	...	...	२४७
विचारविषयाः	...	...	...	२००
विचारार्थे चित्तशुद्धिः	...	...	...	२००
विचारः	...	...	...	२७
विज्ञानपादः	...	...	...	४१

विषयः				५०
विदेहो मोक्षः	...	...	...	१२७
विद्याऽविद्यातीतत्वं ब्रह्मणः	...	...	...	१३६
विश्रान्तिसाधनम्	...	...	...	३६
विश्वस्वप्नः	...	...	...	३६
वेष्टनम्	...	...	...	६३
व्यवहारे बुद्धाबुद्धयोः समानता	...	...	...	२७२
व्याधेः कारणम्	...	...	...	८१
व्याधेः कारणमाधिः	...	...	...	८१

श

शक्तिः	...	...	...	१३०
शक्तिब्रह्मणोरनन्यात्वम्	...	...	...	१३२
शमः	...	...	...	८५
शरीरनगरीराज्यम्	...	...	...	२७०
शरीराच्छरीरान्तरप्राप्तिनियमः	...	...	...	११८
शरीरात्मनोः सम्बन्धाभावः	...	...	...	१०७
शास्त्रस्योपयोगः	...	...	...	२०१
शुद्धे चित्ते आत्मा प्रतिधियवति	...	...	...	८६
श्रीनिन्दा	...	...	...	८
श्लोऽस्तद्वः	...	...	...	२४२

प

पट्टो भूमिका	...	...	...	२४३
--------------	-----	-----	-----	-----

स

सकलातीतोऽहमिति	...	...	...	१०१
संबलपजागराः	...	...	...	६६
संज्ञपरूपो ब्रह्मणः स्पन्दः	...	...	...	१२६

विषयः				पृ०
संकल्पितस्य संकल्पयितृत्वम्	...	...	...	४३
संकल्पोच्छेदः	...	...	...	२२१
सत्पौरुषम्	...	...	...	२४
सत्यासत्यनिर्णयः	...	...	...	१५८
सदेहमोक्षः	...	...	...	१८७
सदेहविदेहमोक्षयोर्भेदः	...	...	...	१८७
सन्तोषः	...	...	...	२६
सन्निधिमात्रेण कर्तृताऽऽत्मनः	...	...	...	१५१
सप्तज्ञानभूमयः	...	...	...	२३८
सप्तमी ज्ञानभूमिका	...	...	...	२४४
सप्तविधा जीवाः	...	...	...	६८
सप्तविधो जीवमोहा	...	...	...	६६
समतानन्दः	...	...	...	२३३
समनस्वत्वम्	...	...	...	७४
समाध्याप्राप्तिः	...	...	...	२३२
समाधानम्	...	...	...	२३६
समाधिः	...	...	...	२३६
समाधिस्वरूपम्	...	...	...	२३६
सम्यग्धादुद्वैतम्	...	...	...	३०
सम्यग्ज्ञानस्वरूपम्	...	...	...	१६६
सर्गस्यापूर्वत्वम्	...	...	...	६२६
सर्गादौ जीवानां प्राक्तनानि षर्माणि न सन्ति	...	...	...	२४६
सर्गादौ प्रजापतिवृत्तमद्यापि संस्थितं जगत्	...	...	...	४०
सर्गे सर्गे सर्गान्तराणि	...	...	...	४३
सर्वजीवानां ब्रह्मण उद्भवः	...	...	...	७३
सर्वे खल्विदं ब्रह्म	...	...	...	१५५

विषयः				५०
सर्वत्यागः	...	...	...	२३४
सर्वत्यागस्वरूपम्	...	...	...	२३५
सर्वत्र दोषदृष्टिः	...	...	...	१४
सर्वं पदार्थानां समनस्वत्वम्			...	७४
सर्वबन्धुत्वम्	...	...	...	२३३
सर्वशक्तिमत्त्वं मनसः	...	...	...	७५
सर्वसंपादनत्यशक्तिर्जीवस्य	...	...	...	८६
सर्वसंक्षयः कल्पान्ते	...	...	...	४७
सर्वस्य चिन्मयत्वम्	...	...	...	३०
सर्वस्य सर्वत्र सर्वदा संभवः	...	...	...	४५
सर्वातीतोऽश्मिति कथम्	...	...	...	१०५
सर्वापेक्षानिः	...	...	...	२७४
सर्वेषां चिन्तानां शक्तिमत्त्वम्	...	...	...	७६
ससत्त्वा	...	...	...	७१
साधुसङ्गः	...	...	...	२७
सामान्योऽसङ्गः	...	...	...	२४२
साधुधिदयः	...	...	...	८६
सिद्धयः	...	...	...	६१
सुपदेतुनिरूपणम्	...	...	...	१८१
सुखानां दुःखरूपत्वम्	...	...	...	१७६
सुखाभावः	...	...	...	७
सुषुप्तिः	...	...	...	६५, १०३
सृष्टिलययोः पौनःपुन्यम्	...	...	...	४७
संसारदुःखासहनीयत्वम्	...	...	...	१५
संसारदुर्दशा	...	...	...	१२
संसारनिःसारता	...	...	...	७

विषयः				पृ०
संसारराग एव दुःखस्य कारणम्				१७
संसारस्थासारत्वम्				१८०
संसाटेऽस्मिन्नकिमपि हेयोपादेयम्				२०४
संसारोत्तरेण सुखिर्योगः				२०५
संसृतिविविधविचारः				६४
संसृति सामर्थ्यं चित्तस्य				७५
स्त्रीगुप्ता				१०
स्वात्मरत्नमोक्षपोर्भेदः				१८७
स्थिरता				३४
स्थूलीभावेनैच्छियनानाशरीरकल्पना				६८
स्पन्दशक्तिः				१३१
स्पन्दोऽन्य इय चेत्पते				१२५
स्मृति				५८
स्वपौरुषविचाराभ्यामेवात्मज्ञान जायते				१६६
स्वप्नजागराः				६८
स्वप्नजाग्रत्				६८
स्वप्नयज्ञगदाभास				१७६
स्वप्निः				६७, १०३
स्वर्गलोक्यैव ब्रह्म स्वयं स्पन्दते				१२४
स्वसकल्पवृत्त घेष्टनम्				६३
स्यय स्वैर च चित्तस्य जगत्परपनम्				७६
स्यस्यपरमानुसारेण श्रेतानामनुभयः				१६५
स्यान्नाग्निको घट्टाणः स्पन्दः				१२४

मुद्रणदोषाः

पृष्ठाः	पङ्क्तिः	अक्षरम्	भ्रशुद्धम्	शुद्धम्
१२	३	२-३	राज	रा ज
१४	८	८ ६	तोष्य	तोऽप्य
१५	१	३	सो	सी
१५	८	३०	८	६
१६	२	२६-२७	१६	१६
१६	१२	११-१२	ताम्यु	तां यु
१६	६	१०-११	न्मावलो	त्मालो
२१	१७	७	त्य	त्त्य
२३	२	२४	१	२
२३	४	२६-२७	६६	६६
२३	१०	०	दै	दे
२८	२	३	प्रा	प्र
२८	६	२५	०	७
२८	१०	७	क	घ
२८	११	१२	त्व	त्त्व
२६	१६	६-१०	घाह	नाह
३०	४	२	क	घ
३०	११	८	न्य	म्य
३१	१६	१०	य	व
३२	१	१२	व	व
३२	२०	१३	न्धि	स्थि

पृष्ठ	पङ्क्ति	मल्लरम्	अशुद्धम्	शुद्धम्
३३	६	११-१०	मुक	मू
३५	६	८	ध्या	ध्या
३६	१२	१	य	आ
३६	१५	३	य	न
३७	१०	७	द्य	दय
३७	२१	७	जां	ज्यां
३७	११	७	ध्या	द्वपा
३८	२	१	आ	अ
३८	२१	१०	ध्यो	द्वयो
४०	३	१२-१३	गानि	गां नि
४०	११	१२	य	या
४०	१७	१३-१४	पिनि	पि नि
४१	७	७	म्य	म्यि
४१	१२	६	य	य
४२	५	७	ध	ध
४५	२	१०	यता	ख्या
४५	१७	८	स्वा	त्वा
४६	७	८	चि	चि
४७	१६	१३	चि	व
४७	१८	१-०	स स	सस
५६	१	१५	ध्या	धय
५६	१२	१२	य	य
५६	१५	१२	हि	हि
६०	२	५	य	यै
६०	३	५	त्य	त्प
६१	६	११-१२	धन्दि	चिन्द

पृष्ठः	पङ्क्तिः	अक्षरम्	अयुक्तम्	शुद्धम्
६१	१२	२ ३	फए	फ ए
६२	३	६	इ	इ
६३	१७	६	घ	घ
६४	१६	१२-१३	झव्य	झ व्य
६७	३	१२-१४	हममि	हमि
६६	१६	६	स्था	था
६८	१०	१३	पर	प्र
७०	६	१६	न्ता	न्ताः
६६	१८	१२	त्य	त्य
७२	११	१६	सा	सी
७२	१३	१२	यं	यं
७३	६	१५	च	चः
७३	४	४-६	अस्यन्त	तामस
७६	२	६-७	पदा	पा
८०	२१	११	व	व
८१	४	२	डा	ढा
८१	१०	१३	ढ	ढ
८२	१६	२-३	ना प्र	नःप्र
८२	१६	७	भो	भो
८५	१	१	घा	यो
८५	५	१०	डी	डी
८५	१६	१५-१६	तेः—	तेः—
८६	७	११	नो	नो
८७	१२	१०	घा	घ
८२	७	४	झ	झा
८४	१०	१०	ढ	ढ

पृष्ठा	पङ्क्तिः	अक्षरम्	मशुद्धम्	शुद्धम्
६४	११	१३	टट	ट
६४	१२	१०	ला	लो
६६	६	=	पा	पो
६७	६	६	था	धा
६८	१३	५	डो	डो
६९	४	५-६	शा	षणा
६९	६	४-५	तमा	मता
६९	=	१०	या	भ्या
६९	११	७	भ्या	इषा
१०१	२	१३	ष्ट	ष्ट
१०५	१	१, ३	( )	[ ]
१०५	१३	=-१०	यनि	य नि
१०५	१६	६	वा	वा
१०५	१८	=	डो	डो
१०७	१८	७-८	यमि	यमि
१११	१२	४	सि	सि
११२	१०	१४	यं	य
११२	१६	४	डो	डो
११३	११	७	इन्ना	इन्ना
११३	१४	=	थ्यं	थ्यं
११३	१६	६-७	णान्त	णान्त
११६	१३	१०	ला	ल
११६	१५	१४		सं
११६	२१	१०	नि	नि
११७	१२	४	रु	रु
११७	१८	६	वा	वा

पृष्ठः	गङ्गा	मत्सरम्	अशुद्धम्	शुद्धम्
११८	१७	३०	१	२
११८	१६	१६	णाः	णः
११६	=	७-८	णान्त	णान्त
११६	६	१४	वि	व
१२२	१२	=	त्वा	त्वा
१२३	७	११	सो	सौ
१२३	१८	६	यी	यी
१२४	१०	१५	ति	ते
१२६	१३	१, ३	( )	[ ]
१२७	११	१, ३	( )	[ ]
१२७	१५	१०-११	ररि	रीर
१२८	१०	१, ३	( )	[ ]
१३०	१४	१०	ड	ड
१३५	५	२३-२४	।	ई।
१३५	१७	३	त्का	त्की
१३६	१६	४-५	मः प	मःप
१३७	१२	८-६	दि श	दिश
१३८	=	६	द	द
१३६	१	१२-१३	अ	अं न
१४१	=	१६	४	५
१४३	२२	४-५	त्त्रित	त्त्रित
१४४	१२	२६	=	६
१४४	२२	२	दा	द
१४५	१	२	क्षपा	क्षपो
१४६	१६	६	हं	हं
१४६	२०	१२	रमी	रमी

गुण	गदि.	अक्षरम्	अशुद्धम्	शुद्धम्
१४६	७	३	त्वा	त्वी
१४६	१५	१५-१६	द्वगत	द्वगण
१४७	१७	१०	यि	ऽयि
१४४	७	२-३	न्यनां	नन्या
१४४	१६	१३	ष्ट	ष्ठ
१४५	६	१-२	स्फतो	स्फतो
१४६	११	१४	फा	फा
१४६	१६	२	त्वी	त्वी
१४६	४	१	य	य
१६०	१६	६	श्या	श्या
१६७	३, ५, ७, ६, ११	२३	ई	ई
१६७	७	२३-२८	ई।३।२६	ई।२।३६
१६७	६	१२	थै	थै
१६१	१७	६	व्य	व्य
१७१	५	१४	ल	लं
१७२	२	४	य	य
१७२	११	१२	त्वं	त्वं
१७३	२	७-८	विधि	विधि
१७४	५	६	तुं	तुं
१७४	१३	१०	स्ति	स्ती
१७५	२	१	य	य
१७६	२	८	धि	धि
१७६	२०	४	की	की
१७६	७	६-८	राग्ना	राग्ना
१८०	३	३-४	यन्त्ये	न्त्ये
१८२	१८	१२	वा	वी

पृष्ठः	पङ्क्तिः	अक्षरम्	अक्षरम्	शुद्धम्
१८३	७	=	३-४	ज्ञो
१८४	=	३-४		सोऽहं
१८५	५	२		डो
१८६	१४	३		गो
१८८	६	७		य
१८८	१२	५		ड
१८८	२१	४		यैः
१८९	३	१२		मो
१८९	४	१५		स्मृ
१९१	१२	१३		वि
१९१	१४	१०		वा
१९२	११	२		र्व
१९३	१	६		रो
१९४	१८	४		ख
१९४	१८	११		ना
१९५	६	१२		य
१९७	११	१२-१३		त्पमे
१९७	११	२६		३
१९७	१६	२-३		राद्
१९८	१	२-३		तेहा
२००	१४	१		अ
२०१	४	५		ए
२०२	१३	५		र्ध
२०३	७	१		य
२०४	५	१५		ब्द
२०४	६	६-७		दा नो

पृष्ठ	पङ्क्तिः	वृत्तम्	अशुद्धम्	शुद्धम्
२०४	१२	६	पा	क ध
२०४	२१	१५	ष्ये	ष्य
२०५	१	१२	यो	यो
२०७	१६	८	त्ति	त्ति
२०८	४	७	ए	ए
२०८	६	८	ला	ली
२०८	१८	५ ६	लु त	लुत
२१०	११	४	न	ना
२१२	७	१३	मि	पि
२१२	११	४	स्या	स्यो
२१२	१३	१२	र	त्य
२१४	१६	११	छा	ग्या
२१५	५	१४	भ	भा
२१५	१३	१०	ह	द
२१६	७	१३	या	व
२१७	१६	१३	वय	व
२१८	७	१	दे	दो
२१६	१२	३	दाः	दाः
२१६	१८	१५	गा	ग
२२१	१०	१४	ली	ली
२२२	१३	२६	५	४
२२३	६	५	ढ	द
२२४	११	१०	भ्या	ष्या
२२४	१६	१०-१२	कान	वैका न
२२४	१६	१०	वृ	वृ
२२५	५	१४	प	पा

पृष्ठः	पङ्क्तिः	अक्षरम्	अशुद्धम्	शुद्धम्
२२५	१०	१	हा	ठा
२२५	२०	८	गा	गी
२२६	११	१२	क	का
२३०	३	११	न्सं	न्स
२३०	१३	१२	रा	रो
२३०	१७	८	कं	कं
२३१	१	१०	च	घ
२३१	२	१४	दया	दा
२३२	११	१६	ग	न
२३३	६	२	न्दो	णो
२३३	१८	३	व	प
२३४	२०	१४	ता	तो
२३५	४	३	स्य	स्य
२३६	४	५	पु	पु
२३७	१	७	भा	भी
२३७	७	४	शा	शी
२३८	१३	१०	ता	तो
२३६	१२	४		के
२३६	१२	८		त्वं
२४०	२०	११-१२	तेमो	ते मो
२४३	२	११-१२	छास	छोडस
२४६	११	७-८	जघि	जीघा
२४७	१	२	वा	वो
२४७	३	६-७	था भू	थामू
२४७	१४	४	वै	वै
२५०	४	२६	वै	वै

[१०]

पृष्ठ	पङ्क्ति	अक्षरम्	अक्षरम्	शुद्धम्
२५०	७	१८	प	पा
२५१	६	१४	ज्य	ज
२५१	१२	५-७	नवाका	नवा का
२५२	११	५	द्वे	द्वे
२५३	४	१३	स्थ	स्था
२५५	६	६	प	पै
२५५	१५	१	ना	नी
२५	१५	११	न्द	न्द
२५७	१	७	का	का
२६१	३	१६	ना	ना
२६२	१६	६	धा	धी
२६८	१६	७	त्स	त्सा
२६६	२०	११	ज्य	ज्य
२७२	२०	१	व	व
२७५	१३	६	जा	जी
२७७	११	१	त्र	त्रि
२७८	१	१८	इ	-इ
२७८	१	१६-२०	ति ना	तिना

विषयानुक्रमणिकायाम् ।

पृष्ठ.	पङ्क्तिः	अक्षरम्	अशुद्धम्	शुद्धम्
(२)	७	१०	ब्दो	ब्दो
(५)	२४	३	म	मा
(७)	६	७	त्व	न्व
(७)	७	५	ह्य	ह्य
(७)	१६	६	वृं	वृ
(८)	५	५	प्र	प्र
(६)	१३	२-३	नामे	नामे
(६)	१३	६	त्यु	त्यु
(१०)	१३	७	नी	ती
(१२)	२२	४-५	त्थ	त्त्व
(१३)	८	८	षा	ष
(१४)	२७	१०	र	रम्
(१४)	१६	५	र्त्	र्त्
(१५)	५	३	वृ	वृं
(१६)	६	५	जा	जाः
(१६)	१५	४-५	मु प	मुप
(१७)	१८	५-६	स्व	स्वव

THE PRINCESS OF WALES SARASVATI
BHAVANA TEXTS

Edited by

GOPINATH KAVIRAJ, M A

- No 1—The Kṛānavali Bhaskara (किरणावलीभास्कर)
[वैदेषिक] a commentary on Udayana's Kirānavali
Dravya section by Padmanabha Misra Edited
with Introduction and Index by M M Pt
Gopinatha Kaviraja M A Rs 1-12
- No 2—The Advaita Chintamanī (अद्वैतचिन्तामणि)
[वदरत], by Rāngoji Bhatta Edited with
Introduction etc. by Narāyanā Sāstri Kṛiṣṭe
Sahityacharya Rs 1-12
- No 3—The Vedānta Kalpalatika (वदरतकल्पलतिका)
[वदरत] by Madhusudana Saraswati Edited
with Introduction etc. by Ramajna Pandeya
Vjākarānācharjya Rs 1-12
- No 4—The Kusumājali Bodhinī (कुसुमाञ्जलिबोधिनी)
[न्याय] a Commentary on Udayana's Theistic
Iract Nyaya Kusumājali by Varadāraja
Edited with Introduction etc. by M M Pt
Gopinatha Kaviraj, M A Rs 2-0
- No 5—The Rasasāra (रससार) [वैदेषिक] a Commentary
on Udayana's Kirānavali Guna Section by
Bhatta Vādinādra Edited with Introduction
etc. by M M Pt Gopinatha Kaviraja M A Rs 1-2
- No 6—(Part I) The Bhāvanā Viveka (भावनाविवेक)
[वीवार्त] by Mardana Misra with a Commentary
by Bhatta Umabeka Edited with Introduction
etc. by M M₂ Ganganatha Jha M A D Litt Rs 0-12
- No 6—(Part II)— Do Do Rs 0-12
- No 7 (Part I) The Yogināhrdaya Dipaka (योगिनāहृदय
दिव्यदीपिका) [त ग], by Amrtān nda Nātha, bengā

- Commentary on Yoginīhrdaya a part of
Vāmana-svara-Tātra Edited with Introduction
etc by M M Pt Gopuātha Kavujā M A. Rs. 1-8
- No 7—(Part II) Do Do Rs. 1-4
- No. 8—The Kāvyaṅkūṭi (काव्यङ्कुटी) [काव्यप्रकरण] by
Gangarāda Kavindra Edited with Intro
duction etc. by Jagannātha Śāstri Hoshing
Sāhityopādhyaya. Rs 0-10
- No 9—(Part I)—The Bhakti Chandraikā (भक्तिचन्द्रिका)
[मति], a Commentary on Śārdūyas Bhaktisūtras
by Nārāyaṇa Tirtha Edited with a Prefatory
Note by M M Pt. Gopuātha Kavujā M A. Rs. 0-15
- No 10 (Part I)—The Siddhāntaratna (सिद्धान्तरत्न)
[सिद्धांतप्रदीप], by Baladeva Vidyābhūṣaṇa,
Edited with a Prefatory Note by M M Pt.
Gopuātha Kavujā M A. Rs. 1-2
- No 10—(Part II)— Do Do. Rs. 2-12
- No. 11—The Śrī Vidyā Ratna Sūtras (श्रीविद्यारत्नसूत्र) [सूत्र],
by Guṇḍupada with a Commentary by
Śāntarāmaṇya. Edited with Introduction etc. by
Nārāyaṇa Śāstri Kḥaste Sāhityācārya. Rs 0-9
- No 12—The Ratnapradīpa (रत्नप्रदीप) [जलद्वार] by
Prabhakar Bhatta. Edited with Introduction etc
by Nārāyaṇa Śāstri Kḥaste Sāhityācārya. Rs. 1-2
- No 13—The Siddhāntasāhitya-Saṅgraha (सिद्धांतसाहित्यसंग्रह)
[साधनार्णव] by Balabhadra. Edited with
Introduction by M M Pt. Gopuātha
Kavujā M A. Rs 0-14
- No 14—The Trivenikā (त्रिवेणिका) [जलद्वार] by Āśadhār
Bhatta Edited with Introduction by Bātuka
nātha Śarmā Sāhityopādhyaya M A and
Jagannātha Śāstri Hoshing Sāhityopādhyaya. Rs. 0-14
- No 15—(Part I)—The Tripurarahasya, (Jhāna-
Khaṇḍa) (त्रिपुरारहस्य, खण्ड) [त्रिपुरारहस्य],

- Edited with a Prefatory Note by M. M. Pt.
Gopu ātha Kavirāja, M. A. Rs. 0-14
- No. 15-(Part II)—Do Do. Rs. 2-4
- No. 15-(Part III)—Do Do. Rs. 2-0
- No. 15-(Part IV)—Do. with Introduction, etc by
M M Pt. Gopu ātha Kavirāja, M. A.
- No. 16-The Kaśya Vilasa, (काश्यविलास) [कश्यविलास], by
Chitrānīva Bhattacharya Edited with
Introduction etc. by Hitakānatha Śrīnā
Sahityopādhyaya, M. A. and Jaggannatha Śāstri
Hoshing Sāhityopādhyaya. Its 1-2
- No. 17-The Njāyā Kalkā, (न्यायकल्पा) [न्याय] by Bhatta
Jayanti Edited with Introduction by M. M.
Gingauātha Jha, M. A., D. Litt Rs. 0-14
- No. 18 (Part I)—The Gorakṣī Suddhanti Saṅgrāha,
(गोरक्षसिद्धन्तिसङ्घ) [गोरक्षसिद्धन्तिसङ्घ], Edited
with a Prefatory Note by M. M. Pt.
Gopu ātha Kavirāja, M. A. Rs. 0-14
- No. 19-(Part I) The Prakṛta Prakasa (प्राकृतप्रकाश)
[प्राकृतप्रकाश] by Vararuchi with the
Prakṛta Smṛiti by Vasuntarāja and the
Sambodhini by Sīdananda Edited with Prefatory
note etc by Boṭika ātha Śārmā, M. A. and
Biladeva Upādhyāya, M. A. Rs. 2-4
- No. 19-(Part II) Do Do. Rs. 2-12
- No. 19-(Part III) Introduction etc. (In Preparation,)
- No. 20-The Manusūtravivēka (मनुसूत्रविवेक) [मनुसूत्रविवेक]
by Viśvanātha Nyāyopādhyāyana Bhattachārya
Edited with Introduction etc. by Pandit
Jagannātha Śāstri Hoshing Sāhityopādhyāya,
with a Foreword by M. M. Pt. Gopu ātha
Kavirāja, M. A., Principal, Government Sanskrit
College, Benares. Rs. 0-12

- No 21-(Part I) The NyāyaSiddhānta Mā ā (न्यायसिद्धांत
माला) [पर्याय] by Jayarāma Nyāya Pañcāna
Bhūttā hārya. Edited with Introduction
etc. by Dr Mangal Deva Śāstri M A D Phil
(Oxon) Librarian Govt Sanskrit Library,
Saraswati Bhavana Benares Rs 1 4
- No 21-(Part II) Do Do Rs 2-0
- No 22 The Dharmānubandhi Slokabaturdasi (धर्मानु
बन्धिस्तोत्रचतुर्दशी) [पर्याय], by Sri Sesa Kṛṣṇa
with a Commentary by Rāma Pañc Edited
with Introduction etc by Nāśyana Śāstri
Kṛṣṇa Sahitya hārya Assistant Librarian
Government Sanskrit Library Saraswati
Bhavana Benares Rs 1-0
- No 23 The Navasāstraśāstra (नवसास्त्रशास्त्र) [पर्याय]
by Nanda Pañc Dharmādhikari Edited
with Introduction etc by Vajrasāstra Śāstri
Varāhac Dharmasāstra-Śāstri Sacholāl
Research Scholar Sanskrit College Benares, -
with a Foreword by M M Pt Gopinātha
Kavirāja, M A Principal Government
Sanskrit College Benares Rs 2 0
- No 24 The Sr Ramatāp nyopanisad (श्रीरामतापन्योपनिषद्)
[श्रीरामताप] with the Commentary called Rama
Kāśika in Purvatāpini and Ānandanidhi in
Uttarāpini by Anandavāna. Edited with
Introduction etc by Anantarama Śāstri, Vetāla
Sahityojādhikārya Post-Achārya Scholar Govt.
Sanskrit College Benares with a Foreword by
M M Pt Gopinātha Kavirāja M.A. Principal
Government Sanskrit College Benares Rs 3-1 2
- No 25-The Sapendyakaipalātika (सपेण्ड्यकालपालिका)
[पर्याय], by Sadaśvadeva alias Apadeva
with a Commentary by Nāśyana Deva Edited
with Introduction etc by Jagannātha Śāstri

- Hoṣinga, Sāhityopādhyāya, Sādholai Research Scholar, Govt. Sanskrit College, Benares. Rs. 1-4
- No. 26-The *Mṛgāṅkalākhā Nāṭikā* (मृगाङ्गलेखा नाटिका) [नाटिका], by Viśvanātha Deva Kavi. Edited with Introduction etc. by Nārāyaṇa Śāstri Khiste Sāhityācārya, Asst. Librarian, Government Sanskrit Library, Benares. Rs. 1-0
- No. 27-The *Vidvacharita Pañchakam* (विद्वच्चरितपञ्चकम्) [विद्वच्चरित], by Nārāyaṇa Śāstri Khiste, Sāhityācārya, Assistant Librarian, Govt. Sanskrit College, Sarasvati Bhavana Library, Benares. With an Introduction by M. M. Pt. Gopinātha Kavajā, M. A., Principal, Govt. Sanskrit College, Benares. Rs. 2-0
- No. 28-The *Vrata Kōśa* (व्रतकोश) [व्रतकोश], by Jagannātha Śāstri Hoṣinga Sāhityopādhyāya, Sādholai Research Scholar, Sanskrit College, Benares. With a Foreword by M. M. Pt. Gopinātha Kavajā, M. A., Principal, Govt. Sanskrit College, Benares. Rs. 4-0
- No. 29-The *Vṛttadīpikā* (वृत्तिदीपिका) [वृत्तदीपिका], by Maunī ŚrīKṛṣṇa Bhaṭṭa. Edited with Introduction etc. by Pt. Gangādhara Śāstri Bhāradvāja, Professor, Govt. Sanskrit College, Benares. Rs. 1-2
- No. 30-The *Padārtha Mañḍanam* (पदार्थमण्डनम्) [वीतिविक्र], by Śrī Venūdatṭa, Edited with Introduction etc. by Paṇḍit Gopāla Śāstri Nene, Professor, Govt. Sanskrit College, Benares. Rs. 0-14
- No. 31-(Part I)-The *Tantraratanā* (तन्त्ररत्नम्) [वीतिविक्र], by Pārtha Sārathī Mīśra. Edited by M. M. Dr. Gaṅgā Nātha Jhā, M.A., D. Litt, Vice-Chancellor, Allahabad University, Allahabad Rs. 1-14
- No. 31-(Part II) Do. Do.
 Edited by Pt. Gopāla Śāstri Nene, Govt. Sanskrit College, Benares.

- No. 40-(Part I) The Kālatattva Virochana (कालतत्त्व-
विवेचन) [वर्णनात्मक], by Raghunātha Bhaṭṭa, Edited,
with a Foreword by M M P. Gopinātha
Kaviśāstra, M. A., by Nanda Kāśora Śrīnā
Sāhityāśāstra-ya, Research Scholar, Sanskrit
College, Benares. Rs. 4-0
- No. 40-(Part II) Do. Do.
- No. 41-(Part I) The Siddhānta Sārvabhauma (सिद्धान्त-
सर्वभौम) [स्योक्ति], by Śrī Muṇisvara. Edited
with Introduction etc. by Jyantiśāhāya
Paṇḍit Murlīdhara Thakkura, Late Śāhohal
Scholar, Sanskrit College, Benares. Rs. 3-0
- No. 42-The Bheda Siddhi (भेदसिद्धि) [व्याख्यान] by Viśvanātha
Pañchānana Bhaṭṭāchāya. Edited with notes
etc., by Njāya Vyākaraṇāchāya Paṇḍit Śārya
Nārāyaṇa Śukla, Professor, Govt. Sanskrit
College Benares.
- No. 43-(Part I) The Smārtol'āna (स्मार्तोल'ाना) [कर्मशास्त्र],
by Śiva Praśānta. Edited with Introduction,
notes, etc. by Vedāśārya Paṇḍit Bhaṭṭa
Praśānta Mīra, Professor, Govt. Sanskrit
College, Benares.
- No. 43-(Part II) Do. Do.
- No. 44-(Part I) Śuddhāchāra Śiromaṇi (शुद्धाचारसिरोमणि)
[वर्णनात्मक], Edited by Śāryaśāstra-ya Paṇḍit
Nā śārya Śāstra Khato.
- No. 44-(Part II) Do. Do.
- No. 45-(Part I) Kiranāvali Prakāśa (Gūṇa) (किरणवली
प्रकाश-गुण) [वैदिक], by Vardhamāna Edited,
with a Foreword by M. M. Pt. Gopinātha
Kaviśāstra M. A., by Paṇḍit Badrinātha Śāstri,
M. A., Lucknow University.
- No. 45-(Part II) Do. Do.
- No. 46-(Part I) Kāvyaprakāśa Dīpikā (काव्यप्रकाश-
दीपिका)

दीपिका) [अष्टाङ्गार], by Śrī Chaṇḍī Dāsa. Edited by Śrī Śivaprasāda Bhaṭṭāchārya, M. A., Professor, Presidency College, Calcutta.

No. 47-Bhedajayaśrī (भेदजयश्री) [माघवेदान्त], by Śrī Tarkarāgīśa Bhaṭṭa Venīdatāchārya. Edited with Introduction etc. by Pandit Tṛbhuvana Prasāda Upādhyāya, M. A., Inspector of Sanskrit Pathaśālās, United Provinces, Benares.

No. 48-Samyak Sambuddhabhāsitam Buddhapratimā-lakṣaṇam (सम्यक्सुबुद्धभाषित प्रतिपालक्षणम्) [शिल्पशास्त्रम्], With the Commentary Sambuddhabhāsita-pratimā lakṣaṇa Vivaraṇī. Critically edited with Introduction etc. by Haridāsa Mitra, M. A. Viśvabhāratī, Śāntiniketana.

No. 49-Bbedaratna (भेदरत्न) [न्याय], by Śankara Miśra. Edited with introduction, etc. by Pt. Śūrya Nārāyana Śukla, Asst. Professor, Govt. Sanskrit College, Benares.

- No. 53—Nṛsiṅha Prasāda-Vyavahāra Śāra (नृसिंहप्रसादः
व्यवहार शास्त्रः) [वर्मशास्त्र], by Śrī Dalapati Rāja.
Edited with Introduction by Pt. Vmāyaka
Śāstri Tillo.
- No. 54—Nṛsiṅha Prasāda-Prāyāścitta Śāra (नृसिंह-
प्रसादः—प्रायश्चित्तशास्त्रः) [वर्मशास्त्र], by Śrī Dalapati
Rāja. Edited with Introduction by Pt. Nanda
Kisora Śarmā Sāhityābhārya and Pt. Nanda-
kumāra Śarmā Sāhityābhārya.
- No. 55—Nṛsiṅha Prasāda-Śrāddha Śāra (नृसिंह प्रसादः
श्राद्धशास्त्रः) [वर्मशास्त्र], by Dalapati Rāja. Edited
with Introduction by Pt. Vidyaadhara Mīra.
- No. 56—Bhagavatīāma Mā'ātmya Sangraha with
Commentary Sudha by Editor (भवत्तम-
माहत्म्यसंग्रहः सुधा शील सहितः) [मन्त्रशास्त्र],
Edited with Introduction by Pt. Ananta
Gopāl Śāstri Phadke, Asst. Professor, Govt.
Sanskrit College, Benares.
- No. 57—(Part I) Gṛṇṭa Kaṇṇudī (गणित कौमुदी)
[गणित], by Nā ṅyana Paṇḍita. Edited by Pt.
Padmākara Divedī, Professor, Govt. Sanskrit
College, Benares.
- No. 58—Khyātivāda (ख्यातिवाद) [शाङ्खवेदान्त] by
Śānkara Chaitanya Bhārati. Edited by Śān-
kara Chaitanya Bhārati with a foreword by
M. M. Pt. Gopinātha Kavirāja, M. A.
- No. 59—Sāṅkhya Tattvāloka (साङ्ख्यतत्त्वालोकः) [सिद्धय],
by Hariharānanda Aranya. Edited with an
Introduction by Prof. Jaji Śwar Ghosh, M. A.
and a foreword by M. M. Pt. Gopinātha
Kavirāja, M. A.
- No 60—(Part I) Śāṅkhya Saṃhitā (साङ्ख्यसंहिता)
[शाङ्ख्यशास्त्र], Edited by Pt. Ananta Gopāl Śāstri
Phadke, Asst. Professor, Government Sanskrit
College, Benares.

दीर्घा) [अलङ्कार], by Śrī Chandī Dāsa Edited
by Śrī Śivaprasāda Bhattāchārya, M. A.,
Professor, Presidency College, Calcutta.

No. 47-Bhedajayaśrī (भेदजयश्री) [माधववेदान्त], by Śrī
Tarkavāgīsa Bhaṭṭa Venkattāchārya. Edited
with Introduction etc by Pāndit Tribhuvana
Prasāda Upādhyaya, M. A., Inspector of
Sanskrit Pathaśālās United Provinces,
Benares.

No 48-Samyak Sambuddhabhāsitam Buddhapratimā
lakṣanam (सम्बन्धबुद्धभाषित प्रतिमालक्षणम्) [शिव
दास्यम्], With the Commentary Sambuddha-
bhāṣita-pratimā lakṣana Vivarna Critically
edited with Introduction etc by Haridāsa
Mitra M A Vibhāratī Śāntinikotana

No. 49-Bhedaratna (भेदरत्न) [न्याय] by Śānkara
Mīśra. Edited with introduction, etc, by Pt.
Sūrya Narāyana Śūklī Asst. Professor, Govt.
Sanskrit College, Benares.

No 50-Mātrikā Chakra Viveka (मातृकाचक्रविवेक) [तन्त्र]
by Śvatantrananda Nātha, with a commentary.
Edited with an Introduction by P. Lalitā
Prasāda Dabral Vyākaraṇāchārya, Goukā
Scholar, Govt Sanskrit College, Benares &
with a foreword by M. M. Pt Gopulatha
Kavirāja M A.

No 51 52 (a) Advaita Siddhānta Vidyotana (अद्वैत-
सिद्धान्त विद्योतन) [शाङ्कर वेदान्त], by
Brahmānanda Saraswati.

(b) Nṛsiṅha Vijāyana (नृसिंह विजयन)
[शाङ्कर वेदान्त] by Nṛsiṅha Ācārya.
Edited with Introduction by Pt. Sūrya
Nārāyana Śūklī, Asst. Professor Govt.
Sanskrit College, Benares.

- No. 53—Nṛsiṅha Prasāda Vyavahāra Sāra (नृसिंहप्रसादः
व्यवहार सागरः) [चर्मसागर], by Śrī Dalapati Rāja.
Edited with Introduction by Pt. Vināyaka
Śāstri Tilla.
- No. 54—Nṛsiṅha Prasāda Piāyāśchitta Sāra (नृसिंह-
प्रसाद.—प्रायश्चित्तसारः) [चर्मसागर], by Śrī Dalapati
Rāja. Edited with Introduction by Pt. Nanda
Kisora Śarmā Sāhityāchārya and Pt. Nanda-
kumāra Śarmā Sāhityāchārya.
- No. 55—Nṛsiṅha Prasāda—Śrāddha Sāra (नृसिंह प्रसादः
श्राद्धसारः) [चर्मसागर], by Dalapati Rāja. Edited
with Introduction by Pt. Vidyādhara Miśra.
- No. 56—Bhagavatsāma Mā'ātmya Sangraha with
Commentary Sudha by Editor (भगवत्साम-
साहस्यसंग्रहः सुधा दीप्त सहितः) [मक्तिसागर].
Edited with Introduction by Pt. Ananta
Gojāl Śāstri Phalke, Asst. Professor, Govt.
Sanskrit College, Benares.
- No. 57—(Part I) Gupta Kaumudī (गणित कीमुदी)
[गणित], by Nā āyana Puṣṭita. Edited by Pt.
Palmākara Divedī, Professor, Govt. Sanskrit
College, Benares.
- No. 58—Khyātivāda (ख्यातिवाद) [साङ्ख्यवेदान्त] by
Śānkara Chātanya Bhāratī. Edited by Śān-
kara Chātanya Bhāratī with a foreword by
M. M. Pt. Gopuātha Kavujā, M. A.
- No. 59—Śānkhya Tattvā'oka (साङ्ख्यतत्त्वलोका) [संख्य],
by Hariharaśānda Aranya. Edited with an
Introduction by Prof. Jajū Śwar Ghosh, M. A.
and a foreword by M. M. Pt. Gopuātha
Kavujā, M. A.
- No. 60—(Part I) Śāṅgilya Saṅghita (शाङ्गिल्य संहिता)
[चर्मसागर], Edited by Pt. Ananta Gojāl Śāstri
Phalke, Asst. Professor, Government Sanskrit
College, Benares.

- No. 61—Daks rāmṛti Śiṃh & (दक्षिणामूर्तिमहिमा
[तत्र], Edited by Pt Nāṣyana Śāstri Khiste
Sāhitya harya Asst Librarian Govt Sanskrit
College Benares
- No. 62—Nṛsiṃha Prāśāṅga Tirtha Śāra (नृसिंहप्रसाद—
सौमंसार) [चर्मशास्त्र] by Śrī D lapati Rājā.
Ed ted by Śūrya Nā ṣyana Śikla Asst.
Professor Govt Sanskrit College Benares
- No. 63—Bhaktyaadbhāraṇanāla (भक्त्यधिभरणमाला)
[मल्लिका] by Narayana Tirtha, with Comm
entary by Editor Edited by Pt Ananta
Gopāla Śāstri Phadke Asst Professor Govt
Sanskrit College Benares.
- No 64—Vāstha Darsana (वासिष्ठ दर्शनम्) [वेदान्त]
Compiled & ed ted with an Introduction by
Dr R I. Atreya, M A Ph. D, Lecturer
Benares Hindu University With a foreword
by M M Pt Gop nātha Kavirāja, M A
- No 65 67 (a) Tristhal Set : (त्रिस्थलसेतु) [चर्मशास्त्र]
by Bhattoji Diks to
- (b) Tirthendu Śekhara (तीर्थेन्दु शेखर) [चर्म
शास्त्र] by Nāgeśa Bhatta,
- (c) Kāś Moksā Vicāra (काशी मोक्ष विचारः)
[वेदान्त] by Śrīśvarāśchārya. Ed ted
with Introduction by Pt Śūrya
Nā ṣyana Śikla Asst Professor Govt,
Sanskrit College, Benares
- No 68—Mādhyā Mukhāśloka (मध्यममुखश्लोक) [वाच्य
वेदान्त] by Vanamāli M āra Edited with an
Introduction by P Narasimhā harya Vara
khedkar Asst. Professor Sanskrit College
Benares with a foreword by M M Pt Gopi
nātha Kavirāja M A

Works in the Press.

- No. 1—Āśvālāyana Śranta Sutra with Siddhānti Bhāṣhya
(सिद्धान्तभाष्यसहित आश्वलायनश्रान्तसूत्र) [वेद]
- No. 2—Nīti Mañjarī (नीतिमञ्जरी) [वेद], by Dya Dvivedī.
- No. 3—Njāya Kaustubha (Part II) Anumānakhoṇḍa
(न्यायकौस्तुभ अनुमानखण्ड) [न्याय], by Malādeva Panīmkar.
- No. 4—Mīmāṃsā Chandrikā (मीमांसाचन्द्रिका) [मीमांसा], by
Brahmaṇḍa Sarasvatī.
- No. 5—Tantrasatya (Part III) (तन्त्रसत्य) [मीमांसा], by
Tārtha Sārathī Miśra.
- No. 6—Kāvya Pralāsa Dipikā (Part II) (काव्यप्रलसा दीपिका)
[अलङ्कार], by Śrī Chandīdāsa
- No. 7—Īśvara Pratyabhijñā Kārikā of Utpalā with the
Vimarsīnī of Abhinava Gupta and commentary
on Vimarsīnī by Bhāskara Kānḥa.
- No. 8—Njāyamrita Saurobha Sangaudha by Vanamālī Miśra.
- No. 9—Upeadra Vyāśna Sātra with commentary.
- No. 10—Śāṅḍilya Sūtratā (Part II).
- No. 11—Tattvachintamoni with Aloka, Darpana, etc
- No. 12—Śloka-rpa Śāstrika with Śābodhinī by Nṛsiṅha Ārama.
- No. 13—Dvaita Nirṇaya Siddhānta Saṅgraha by Bhaṅga Bhaṅḡa.
- No. 14—Bhakti Chandrika (Part II) by Nārāyaṇa Tīrtha.

THE PRINCESS OF WALES SARASWATI
BHAVANA STUDIES,

Edited by

GOPINATH KAVIRAJ, M. A.

- Vol I—(a) Studies in Hindu Law (1) its Evolution
by Gangasātha Jhā
(b) The View-point of Njāya Vaiśeṣika Phi-
losophy, by Gopinātha Kavirāja
(c) Nirmāna Kāya by Gopinātha Kavirāja. Rs 1-12
- Vol II—(a) Paraśurāma Mītra and Vāsu Devāla Raja
by Gopinātha Kavirāja.
(b) Index to Śābaras Bhāṣya, by the late Col
G A. Jacob.
(c) Studies in Hindu Law (2)—its sources by
Gangasātha Jhā
(d) A New Bhakti Sōtra by Gopinātha Kavirāja.
(e) The System of Chakras according to Gorakṣa
nātha by Gopinātha Kavirāja.
(f) The sm in Ancient India, by Gopinātha Kavirāja
(g) Hindu Poetics by Baṭṭakanātha Śrīnā
(h) A Seventeenth Century Astrology by Padmakar
Divedi
(i) Some aspects of Vira Śaiva Philosophy, by
Gopinātha Kavirāja.
(j) Vyāsa Kṣema Vyākṛti (English Translation) by
Gopinātha Kavirāja
(k) The Definition of Poetry, by Nā āyana Śāstri
Kṛste
(l) Sondala Vyākhyāya, by Gopinātha Kavirāja, Rs. 5 0
- Vol III—(a) Index to Śābaras Bhāṣya by the Late
Col G A. Jacob
(b) Studies in Hindu Law (3) Judicial
Procedures by Gangasātha Jhā
(c) Theism in Ancient India by Gopinātha Kavirāja.

- (d) History and Bibliography of Nyāya Vaiśeṣika Literature, by Gopinatha Kaviraja
- (e) Naisidha and Śrī Harsa by Nilakama Bhattacharya
- (f) Indian Dramaturgy, by P. N. Fatanbar Rs 5 0
- Vol IV—(a) Studies in Hindu Law (4) Judicial Procedure, by Gangaratha Jha
- (b) History and Bibliography of Nyāya Vaiśeṣika Literature by Gopinatha Kaviraja
- (c) Analysis of the Contents of the R̥gveda-Prāśākhya, by Mangal Deva Śāstri
- (d) Nārāyaṇa's Gantakaumudi, by Padmakara Drivedi
- (e) Food and Drink in the Rāmāyana Age by Manmatha Nath Roy
- (f) Satalaryavāda, Causality in Sankhya by Gopinatha Kaviraja
- (g) Discipline by Consequences, by G. L. Sinha.
- (h) History of the origin and expansion of the Aryans by A. C. Ganguly
- (i) Punishments in Ancient Indian Schools by G. L. Sinha Rs 5-0
- Vol V—(a) Ancient Home of the Aryans and their migration to India by A. C. Ganguly.
- (b) A Satrap Court, by Shyamal Mehr.
- (c) An Estimate of the Civilisation of the Vanaras as depicted in the Rāmāyana, by Manmatha Nath Roy.
- (d) A Comparison of the contents of the R̥gveda Vājasaneyi, Taittirīya & Atharvaveda-Prāśākhya by Mangal Deva Śāstri.
- (e) Formal Training and the Ancient Indian Thought, by G. L. Sinha
- (f) History and Bibliography of Nyāya Vaiśeṣika Literature by Gopinatha Kaviraja

- (g) A Descriptive Index to the names in the Rāmāyana, by Manmathanāth Roy.
- (h) Notes and Queries, (1) Virgin Worship, by Gopinātha Kavajā. Rs. 5-0
- Vol VI—(a) Index to Śābaras Brāhmya, by the late Col. G A Jacob
- (b) Some Aspects of the History and Doctrines of the Nāstikas, by Gopinātha Kavajā.
- (c) An Index etc. to the Rāmāyana, by Manmathanāth Roy
- (d) Studies in Hindu Law by M M Gangādhara Jhā.
- (e) The Mīmāṃsā manuscripts in the Govt Sanskrit Library, Benares, by Gopinātha Kavajā.
- (f) Notes and Queries, by Gopinātha Kavajā.
- Vol VII—(a) Bṛāhminā and his Kāryālakṣaṇa, by Bātukāśha Śārnā and Baladeva Ujjādhya.
- (b) Some variants in the readings of the Vaiśeṣika Sūtras, by Gopinātha Kavajā.
- (c) History and Bibliography of Nyāya Vaiśeṣika Literature, by Gopinātha Kavajā.
- (d) An attempt to arrive at the correct meaning of some obscure Vedic words, by Sitāram Joshi.
- (e) A comparison of the contents of the Rig Veda, Vājrasūtra, Taittīyā, and Atharva Veda (Chāndogya, Pīṭhikā, Pīṭhikā, Pīṭhikā), by Mangal Deva Śāstri.
- (f) An Index to the Rāmāyana, by Manmathanāth Roy.
- (g) An Index to Śābaras Brāhmya, by Col. G A Jacob.
- (h) Gleanings from the Tantras, by Gopinātha Kavajā.
- (i) The date of Madhusūdana Sarasvatī, by Gopinātha Kavajā.

(j) Descriptive notes on Sanskrit Manuscripts, by
Gopinātha Kavirāja

(k) A Note on the meaning of the word
Purārdha, by Umeśa Miśra

Rs. 5-0

Vol. VIII—(a) Indian Philosophy, by Tārakanātha
Sāryal.

(b) An Index to the Rācāyana, by Manmatha
Nath Roy

(c) Index to Śābara's Dhārya, by the late Col.
G. A. Jacob

(d) Hari Svāmi, the commentator of Śatapatha
Brāhmaṇa and the date of Skanda Svāmi
the commentator of the Rgveda, by Mangala-
deva Śāstri

(e) Mysticism in Veda, by Gopinātha Kavirāja,

(f) The Devadāsī, a brief history of the
Institution by Manmatha Nath Roy.

Rs. 5-0

Vol. IX—(a) The Life of a Yogin, by Gopinātha
Kavirāja

(b) The antiquity of the Indian art canons,
by Haridāsa Miśra.

(c) Pārhyā Vayākarana-paddhati, by Satāśa-
chandra Guha.

(d) Yoga Vāistha and some of the minor
Upniśads, by B. L. Atreya.

(e) An index to the proper names occurring in
in Vālmīki's Rāmāyana, by Manmatha
Nath Roy.

(f) The Philosophy of Tripurā Tantra, by Gopinātha
Kavirāja, M. A.

(g) Notes on Cāśapata Philosophy, by Gopinātha
Kavirāja.

Rs. 5 0

THE PRINCESS OF WALES SARASWATI

BHAVANA STUDIES

(SANSKRIT)

SARASVATALOKA

Edited by

GOPINATH KAVIRAJ, M.A.

Kirana I (In progress)

- (a) Mangalam etc by Nārāyaṇa Śāstri Khiste
- (b) Mīmāṃsakaśāstrasamgraha, by Hārānchandra Dharmācharya
- (c) Śrīmad Āhārya Mandana Mīśra by Chinna Swāmi Śāstrī.
- (d) Bhagavato Baddhaśya Chaitanya Upadeśaśaha, by Gopinātha Kavirāja.

Kirana I (Supplement)

- Sanskrita Kavi Parichaya-(Bhāṭavi) by Nanda Kisora Śarma

Kirana II (In progress)

- (a) Śāradā Prasādnam by Nārāyaṇa Śāstri Khiste
- (b) Chāḍamanī Darśanam by Śāśadhara Tarachūḍamani

To be had of—

The Superintendent

Government Press, U. P.,

Allahabad.